

ग्रंथगांभीर्य अने प्रकाशकविचार.

आ “आत्मसिद्धिशाल” नामक ग्रंथ श्रीमान् राजचंद्रे वि० सं० १९५२मां नडियादमां पोतानी स्थिरता हती लारें लख्यो हतो. ग्रंथरचना ते समये सर्व सामान्यने माटे करवामां नहोती आवी, परंतु तेओना प्रसंगमां आवेला एक वृद्ध आत्माथी पुरुषने अर्थे करवामां आवी हती. सौराष्ट्रमां आवेल सायला नामना ग्राममां श्रीसौभाग्यभाइ नामना एक परम तत्त्वज्ञानसु मुमुक्षु रहेता हता. तेओनुं श्रीमान् प्रति अद्वितीय श्रद्धान् हतुं. श्रीसौभाग्यभाइनी शारीरिक स्थिति बहु निर्बल थई जतां विशेष वाचन, श्रवण आदि कार्ये करवानु अशक्य थवाथी तेओए श्रीमान् राजचंद्रने एवी विनंति करी के, संक्षेपमां ‘तत्त्वसार’ आवी जाय तेवी कोइ ग्रंथरचना तेओ अर्थे करवाथी ते पोताने भाग्यशाली समजशे एक आत्मानुभवी वृद्ध पुरुषनी जिज्ञासा पूर्ण करवाना उद्देशथी श्रीमान् राजचंद्रे लगभग एकथी दोढ दहाडामां आ ग्रंथ रची श्रीसौभाग्यभाइने मोकलावी आय्यो. आ ग्रंथ रचाया पश्चात् श्रीसौभाग्यभाइनी शरीरस्थिति लगभग छ मासमां पूर्ण थई.

यद्यपि आ ग्रंथ एक व्यक्तिके अर्थे लखवामां आय्यो हतो, तथापि ज्ञानीपुरुषोनां वचनो एक व्यक्तिअर्थे लखायां होय तोपण ते सर्व जीवने समान उपकारक होवाथी तेने जाहेर प्रसिद्धि आपवामां आवी छे. पोतानुं नाम अथवा कीर्त्तिके कृति प्रसिद्धिमां लाववानुं श्रीमान् राजचंद्रने पोते संवत् १९४४-४५ मां शतावधानना प्रयोगो करवानुं बंध कर्तुं, लारथी पसंद नहीं हतुं, एटले आ ग्रंथ पण तेओना जीवनसमयमां प्रसिद्धिमां लाववानु वनी शके तेम न होतुं.

સંવત્ ૧૯૫૭ ના ચૈત્ર વદ ૫ ને રોજ શ્રીમાન્નો માત્ર ૩૩ વર્ષના વયે દેહોત્સર્ગ થયો. તેઓશ્રીના દેહોત્સર્ગ પછી તેઓના હસ્તે લખાયેલાં ખાનગી કે સર્વ સામાન્ય કાગળો, લેખો, અથવા પ્રથક્ પ્રથક્ વચનો કે ગ્રંથો એવા હેતુથી પ્રકટ કરવાની મને જિજ્ઞાસા થઈ કે, શ્રીમાન્નો જો કે મારી સાથે એક માઈ તરીકેનો સંબંધ હતો, તથાપિ જગત્ત્રીવો તેઓ પ્રતિ એક ધર્માત્મા તરીકે જોતા હતા, તદ્દલે તેઓના લેખ્ય વગેરેના સંગ્રહ ઉપર મારા હક્ક કરતાં પળ જગત્ત્રીવોનો વધારે હક મારે માનવો જોઈએ, અને તેથી સર્વ જીવોને તે હક્કનો લાભ આપવા અર્થે મારે તેને જાહેર પ્રસિદ્ધિ અપાવવી જોઈએ. શ્રીમાન્ના દેહોત્સર્ગ પહેલાં થોડા માસે, સ્વપાલ "પરમશ્રુતપ્રભાવકમંડલ" દ્વારા તે લેખાદિ પ્રકટ કરવાનું નિર્ણીત થયું. વીજા કરતાં, જેને આશા જીવનનો પ્રસંગ હતો તે સંગ્રહ કરવાનું કાર્ય વધારે ઉત્સાહપૂર્વક કરી શકે એવા વિચારનો આશ્રય લઈ મેં તે કાર્ય આરંભ્યું. શ્રીમાન્ના પરિચયમાં આવેલા અનેક માદઓ પાસેથી જે જે પત્રાદિ સાહિત્ય મળ્યું તે એકત્ર કરી "પરમશ્રુતપ્રભાવકમંડલ" દ્વારા "શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર" નામક એક ભવ્ય ગ્રંથના આકારે પ્રકટ કર્યું. આ સંગ્રહ કરતી વેળાએ આ "આત્મસિદ્ધિ-શાસ્ત્ર" ગ્રંથ મારા હાથમાં આવ્યો હતો. મેં તેને ઉક્ત ભવ્ય ગ્રંથમા સમાવ્યો.

ગ્રંથગૌરવ માત્ર ૧૪૨ દોહરાનું છે, તથાપિ જગત્-વિરુદ્ધાત આચાર્ય ભગવાન્ શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિ પ્રણીત "પદ્મદર્શન સમુચ્ચય" ગ્રંથ, જે માત્ર ૮૬ શ્લોકોનો છે; છતાં તેમા સર્વ દર્શનોનું સ્વરૂપ યથાતલ્ય રીતે દર્શાવી તત્ત્વજ્ઞાનાનુભવીઓને અપ્રતિમ હર્ષનું કારણ આપ્યું છે, અને તેને તદ્દને તેના પર અનેક ગદ્ય દીકાગ્રંથો લખાયા છે, તેમ આ ગ્રંથનું ગૌરવ ઘણું અલ્પ છતાં તેમાં સર્વ દર્શનોનો અંતીમ હેતુ પ્રકટ કરી વ્રતાવ્યો છે. ગ્રંથની વાહ્યરચના એવા પ્રકારની યોજિ છે કે, વેદાન્તાદિ દર્શનોના અનુયાયીઓને પણ

અનુકૂલ પડે, જોકે તેની આંતરેચના તો સંપૂર્ણપણે-અલંકારે-શ્રીવીતરાગમાર્ગપ્રતિ જ સ્થિર થયેલ છે. સામાન્ય ભાષા જાણનારને પણ તેનો અભ્યાસ વધુ સરલ થાય તે અર્થે, શ્રીમાનની પોતાની ભાષા લખવાની પદ્ધતિ સામાન્ય રીતે ગહન છતાં, આ ગ્રંથની ભાષા વધુ સાદી રાખવાનો લક્ષ્ય રાખ્યો જણાય છે.

આર્યપ્રથકારોની સનાતન શૈલી એવી જોવામા આવે છે કે, ગ્રંથારંભે મંગલાચરણ યોજાવું. આ મંગલાચરણમાં, જેનો પોતે પરમોપકાર સ્વીકાર્યો હોય છે તેને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે. જૈનદર્શનની પરમાજ્ઞા છે કે, આત્મહિત અર્થે ત્રણ તત્ત્વો અવશ્ય જાણવાં જોઈએ. આ ત્રણ તત્ત્વો તે સદ્દેવતત્ત્વ, સદ્ધર્મતત્ત્વ, અને સદુરુતત્ત્વ છે. આ ત્રણ તત્ત્વોવિના આત્મકલ્યાણ નથી. સદ્દેવ સદ્ધર્મતત્ત્વ અને સદુરુ એ તત્ત્વ જો કે, યુગપદ્ધતિએ શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકાર્યાં છે, તથાપિ તેનો જે ક્રમ યોજવામાં આવ્યો છે તે એમ દર્શાવે છે કે, પ્રથમ સદ્દેવ, પછી સદ્ધર્મ, અને તત્પશ્ચાત્ સદુરુ એવા વ્યવહારપૂર્વક ઉપકારક છે. આ દૃષ્ટિએ સદુરુતત્ત્વના કરતાં અન્ય બે તત્ત્વો વિશેષ ઉપકારક છે, તથાપિ એ બન્ને તત્ત્વો-જ્યારે શ્રી જૈનદર્શન સ્વીકારેલ રાગદ્વેષ વિર્વાર્જિત એવા શ્રી તીર્થંકરરૂપ સદ્દેવ વિદ્યમાનપણે વિરાજતા હોય ત્યારે તેઓનો સમાસ સદુરુ તત્ત્વમાં પણ થાય છે -પોતાનું વીર્ય પ્રત્યક્ષપણે સ્ફુરાવી શકતા નથી, એટલે પ્રત્યક્ષપણે સ્ફુરાવી શકનાર એવું સદુરુતત્ત્વ પ્રત્યક્ષભાવે વિશેષ ઉપકારક શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે, કેમકે એ તત્ત્વ, તે અન્ય બે તત્ત્વોની વાસ્તવ્ય ઓછા કરાવી શકે છે. આત્માની અંતીમ અવસ્થા સિદ્ધપદની છે, એટલે તે સર્વોત્કૃષ્ટ દશા છે. તે દશાના જેટલા પરાક્રમવાળી આર્હત દશા, એ ઉપયુક્ત ન્યાયે સિદ્ધ પછીની ગણાવી જોઈએ, તથાપિ જગત્ જીવોને આર્હત દશા ઉપદેશ આપવાના તેઓશ્રીના કાર્યથી પ્રત્યક્ષપણે પરમોપકારનું કારણ હોઈ, જ્ઞાનીપુરુષોએ નમસ્કાર અથવા 'નવકાર' મંત્રમાં એવો ક્રમ ગોઠવ્યો છે કે, પ્રથમ આર્હત અને પછી

સિદ્ધ દશાને નમસ્કાર કરવો. આ અપેક્ષા દૃષ્ટિમાં સ્થિર રાહી યુગપદ્મભાવ ધરાવતા એવા સદ્દેવ, સદ્ધર્મ અને સદુરુત્તત્ત્વોમાંથી સદુરુપ્રત્યે શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે ગ્રંથારંભે મંગલાચરણમાં નમસ્કાર કર્યો જણાય છે. તેઓએ નમસ્કાર શ્રીસદુરુને કયા ઉપકાર માટે કર્યો છે તે પણ તે જ મંગલાચરણમાં જણાવ્યું છે:

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રીસદુરુ ભગવંત.

અનાદિ કાલથી આત્મસ્વરૂપ જાણ્યાવિના અનંત દુઃખ સહન કરવા પડ્યાં તે આત્મસ્વરૂપ પદ જે સદુરુ ભગવાને સમજાવ્યું તે અર્થે તેમને નમસ્કાર કરૂં છું અત્ર “શ્રીસદુરુ ભગવંત” શબ્દો વે આશયમાં વાપરેલ ધારી શકાય છે. એક તો પ્રાચીન આર્યશૈલી પ્રમાણે સદુરુને ભગવાનનું વિશેષણ આપ્યું છે. બીજો આશય મને એમ લાગે છે કે, કર્ત્તાપુરુષે ભગવાન્ જિનને પોતાના સદુરુ સ્થાપી તેઓને નમસ્કાર કર્યો છે, કારણ કે શ્રીમાન્ના સંપૂર્ણ જીવનના પરિચય ઉપરથી એમ લાગે છે કે, તેઓને કોઈ પણ સદુરુનો પ્રત્યક્ષ યોગ નહોતો થયો કે જેના પ્રત્યે પોતે સદુરુપદ સ્થાપ્યું હોય. તેઓના જે જે વિચારો જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓને સમ્યગ્દર્શન, શ્રીજિનના વચનાદિ અનુગ્રહદ્વારા સ્વયં થયું હતું. શ્રીજિનના અનુગ્રહદ્વારા થયેલ સમ્યગ્દર્શનથી અનાદિ કાલથી નહીં સમજાયેલું એવું આત્મસ્વરૂપ અનુભવવામાં આવ્યું તે અર્થે ભગવાન્ જિનને વિશે તેઓએ સદુરુપદનું આરોપણ કર્યું હોય એમ મને જણાય છે. જૈનશૈલી પ્રમાણે ‘ભગવત’ શબ્દ જ્યાં વપરાયો હોય ત્યાં ‘શ્રીજિન’ સ્વતઃ સમજાય છે. આ ચાલુ પરિચય પ્રમાણે ‘ભગવત’ શબ્દ શ્રીજિન માટે કર્ત્તાપુરુષે વાપર્યો હોવાનું પણ લાગે છે.

બીજા દોહરામાં ગ્રંથકારે ગ્રંથ રચવાનું પ્રયોજન દર્શાવ્યું છે. અનેક અનેક પ્રાચીન અદ્ભુત શાસ્ત્રો

વિચિત્રમાન છતાં આ એક વિશેષ ગ્રંથની અગત્ય પોતે શા કારણે જોઈ છે તેનું અવ્યક્ત ભાવે જણાવતાં, શ્રીમાને એ દષ્ટિ રાહી જણાય છે કે, પૂર્વના ગ્રંથો તે તે સમયની સ્થિતિનું ભાન કરાવવામાં વિશેષ ઉપકારક હોઈ, વર્તમાનમાં પણ મહાન્ કલ્યાણકર્તા છતાં, વર્તમાન સમયની સ્થિતિનું ભાન કરાવનાર ગ્રંથ લલવા એ અત્યારના સમયને ધ્યાન ઉપકારનું કારણ છે. આ અને ત્યાર પછીના દોહરામાં, વર્તમાન-કાલમાં મોક્ષમાર્ગનો લોપ, કાં તો એકાંત ક્રિયાજલ્દત્વ અને કાં તો એકાંત શુષ્કજ્ઞાનના આગ્રહના આશ્રયે થયો જોઈ, વ્યવહાર અને નિશ્ચય માર્ગનું યુગપદ્ધતિ દર્શાવવાના હેતુએ ગ્રંથરચના કરી છે એમ જણાવ્યું છે. વર્તમાનમાં આ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, કેટલાક જીવો માત્ર જ્ઞાનરહિત શુષ્કક્રિયામાં ધર્મ માની વેઠા છે, અને કેટલાક જીવો માત્ર શુષ્કઅધ્યાત્મમાં ધર્મ માની વેઠા છે. ચોથા અને પાંચમા દોહરામાં ક્રિયાજલ્દ અને શુષ્કજ્ઞાનીનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું છે.

ચોથા અને પાંચમા દોહરામાં શુષ્કક્રિયા અને શુષ્કઅધ્યાત્મનું અગૌરવ બતાવી, છુટ્ટા અને સાતમા દોહરામાં ત્યાગ, અને વૈરાગ્યનાં મૂલ્ય દર્શાવવામાં આવેલ છે. વૈરાગ્યાદિ તો જ સાફલ્ય છે કે, જો તેની સાથે આત્મજ્ઞાન હોય, વહી, આત્માનુભવ ન થયો હોય, છતાં તે પામવા માટે, વૈરાગ્યાદિ સાધનો સેવવામાં આવતાં હોય, તો તે આત્મજ્ઞાન પામવાનાં નિવાન થાય છે એમ કહ્યું છે. ગ્રંથકારનો કહેવાનો આશય, શુષ્કક્રિયા અને શુષ્કઅધ્યાત્મ કરતાં, વૈરાગ્યાદિ સાધનોનું વિશેષ મહત્ત્વ દર્શાવવાનો છે. કેટલાક ત્યાગ, વૈરાગ્યવિના આત્માનુભવ પામવાનું કહે છે તેને અસત્ય ઠરાવવારૂપ વચન સાતમા દોહરામાં—

ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;

કહી કહે છે. જેઓ પ્રથમ ત્યાગ, વૈરાગ્યને સેવે છે, અને તે સેવવાનું પરિણામ આત્મભાન કરવું તે મૂલી

જાય છે, તો કાઢે કરી તે ત્યાગ, વૈરાગ્યાદિદ્વારા લોકભાવ પામ્યા હોય છે તે ભાવથી લોકો પૂજાસત્કારાદિ કરે છે તેને આધીન થઈ જાય છે. જેવી રીતે, કોઈ શુભ સંસ્કારી જીવ, સંસારપર અભાવ થઈ જતાં ત્યાગદશા સ્વીકારે છે. જ્યારે આ દશાનો સ્વીકાર કરે ત્યારે આત્મજ્ઞાન હોય જ એમ એકાંત હોય નહીં. આમ આત્મજ્ઞાન-વિના સંસારપ્રતિથી ઉદાસીનતા આવવાથી સ્વીકારેલ ત્યાગીદશાના ઉત્તમ સેવનથી, તેવા ત્યાગી પુરુષપ્રત્યે લોકનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એક વચ્ચે લોકભાવ ઉત્પન્ન થયો, તો પછી તે ત્યાગી જીવના પૂજા સત્કારાદિ લોકસમૂહ પ્રશંસાપાત્ર રીતે કરે છે. આવી સ્થિતિમાં જો તે ત્યાગી પુરુષમાં આત્મજ્ઞાન પ્રકટયું ન હોય, અથવા આત્મજ્ઞાન પામવા અર્થે પોતે ત્યાગાદિનો સ્વીકાર કરે છે એવો તેનો સતત લક્ષ્ય રહ્યો ન હોય તો લોકસમૂહ જે પૂજાસત્કારાદિ કરે છે તે પૂજા સત્કારાદિ, પછી તે ત્યાગી જીવને માન પૂજાના લોભના આકાંક્ષી બનાવે છે, અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, આત્માર્થ ચૂકી જવાય છે. આવાં ઉદાહરણ આપણે અનેક જોઈ શકીએ છીએ. આ રીતે ત્યાગાદિ શા માટે જોડે, અને તેનું શું મૂલ્ય છે તેનું આ દોહરામાં નિરૂપણ કર્યું છે.

આઠમા દોહરામાં કહ્યું છે કે,

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં સમજવું તેહ;

ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન પૂહ.

જે સ્થાને જે યોગ્ય હોય, તે જે સમજે, અને તે પ્રમાણે જે આચરણ સેવે તે આત્માર્થી જન કહેવાયોગ્ય છે. કહેવાનો ઉદ્દેશ એમ જણાય છે કે, જ્યાં ક્રિયાની અગત્ય હોય ત્યાં ક્રિયાસેવન કરવું, જ્યાં જ્ઞાનની જરૂર હોય ત્યાં જ્ઞાનસેવન કરવું, જ્યાં વૈરાગ્યની આવશ્યકતા હોય ત્યાં વૈરાગ્ય, અને જ્યાં ત્યાગની આવશ્યકતા હોય

ત્યાં ત્યાગનો આદર કરવો. આ પ્રકારે શું આદરવા કે સેવવા યોગ્ય છે તે પ્રથમ જાણવાની-સમજવાની-જરૂર છે, અને શું સમજવા કે જાણવા યોગ્ય છે તે સમજ્યા કે જાણ્યા પછી તથાપ્રકારનું આચરણ કરવાની જરૂર છે. મને એમ લાગે છે કે, ગ્રંથકર્તાપુરુષે, આ દોહરામાં ‘સમ્યગ્દર્શન’ ‘સમ્યક્-ચારિત્ર’ નું પ્રતિપાદન પળ કર્યું છે, કેમકે,

શાસ્ત્રકારોનું વચન છે કે, વસ્તુને વસ્તુરૂપે સમજવી તે સમ્યગ્દર્શન, અને વસ્તુ જાણ્યા પછી તે પ્રમાણે આચાર સેવવો તે ચારિત્ર. ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ના પ્રણેતા ભગવાન્ ઉમાસ્વાતિએ કહ્યું છે કે,

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ

અર્થાત્ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ રત્નત્રય મોક્ષમાર્ગ છે. આ દોહરામાં શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે પળ તે જ વાત સરલાાકારે કહી છે, કેમકે યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય સમજવું તે સમ્યક્ જ્ઞાન છે, અને તે જ્ઞાનાનુસાર સમ્યક્ આચરણ કરવું તે સમ્યક્ ચારિત્ર છે.

નવમા દોહરાથી માંડી ત્રેવીશમા દોહરાપર્યંત સદ્ગુરુની ભક્તિ, તેનું ફલ, સદ્ગુરુનું માહાત્મ્ય, સદ્ગુરુનાં લક્ષણો આદિનો વિસ્તાર કરેલ છે. નવમા દોહરામાં આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ્ય કોને થાય તે વતાવ્યું છે. પોતાની કલ્પનાનુસાર મોક્ષમાર્ગ માની લીધો હોય, તો તે કલ્પનાનો ત્યાગ કરી, જેને આત્માનુભવ થયો હોય એવા પુરુષની સેવના કરે, તો નિજપદની પ્રાપ્તિ થાય એમ એ દોહરામાં કહ્યું છે. દશમા દોહરામાં સદ્ગુરુનાં લક્ષણો પ્રકટ કર્યાં છે, જેઓ પરમાવની ઇચ્છાથી રહિત થઈ આત્મજ્ઞાનને વિષે સ્થિત થયેલ છે, જેઓને શત્રુ, મિત્ર, હર્ષ, શોક, નમસ્કાર, તિરસ્કારાદિ ભાવો પ્રત્યે સમતા વર્તે છે, જેઓ ભગવાન્ મહાવીરાદિ મહાત્માઓની પેઠે, માત્ર ભોગાવલિ કર્મો ભોગવવાશિવાય અન્ય પ્રવૃત્તિથી સર્વથા ઉદાસીન

જાય છે, તો કાઢે કરી તે ત્યાગ, વૈરાગ્યાદિદ્વારા એ લોકભાવ પામ્યા હોય છે તે ભાવથી લોકો પૂજાસત્કારાદિ કરે છે તેને આધીન થઈ જાય છે. જેવી રીતે, કોઈ શુભ સંસ્કારી જીવ, સંસારપર અભાવ થઈ જતાં ત્યાગદશા સ્વીકારે છે જ્યારે આ દશાનો સ્વીકાર કરે ત્યારે આત્મજ્ઞાન હોય જ એમ એકાંત હોય નહીં. આમ આત્મજ્ઞાન-વિના સંસારપ્રતિથી ઉદાસીનતા આવવાથી સ્વીકારેલ ત્યાગીદશાના ઉત્તમ સેવનથી, તેવા ત્યાગી પુરુષપ્રત્યે લોકનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એક વચ્ચે લોકભાવ ઉત્પન્ન થયો, તો પછી તે ત્યાગી જીવના પૂજા સત્કારાદિ લોકસમૂહ પ્રશંસાપાત્ર રીતે કરે છે. આવી સ્થિતિમાં જો તે ત્યાગી પુરુષમાં આત્મજ્ઞાન પ્રકટયું ન હોય, અથવા આત્મજ્ઞાન પામવા અર્થે પોતે ત્યાગાદિનો સ્વીકાર કરે છે એવો તેનો સતત લક્ષ્ય રહ્યો ન હોય તો લોકસમૂહ જે પૂજાસત્કારાદિ કરે છે તે પૂજા સત્કારાદિ, પછી તે ત્યાગી જીવને માન પૂજાના લોભના આકાંક્ષી બનાવે છે, અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, આત્માર્થ ચૂકી જવાય છે. આવાં ઉદાહરણ આપણે અનેક જોઈ શકીએ છીએ. આ રીતે ત્યાગાદિ શા માટે જોડાઈ, અને તેનું શું મૂલ્ય છે તેનું આ દોહરામાં નિરૂપણ કર્યું છે.

આઠમા દોહરામાં કહ્યું છે કે,

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં સમજવું તેહ;

ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ.

જે સ્થાને જે યોગ્ય હોય, તે જે સમજે, અને તે પ્રમાણે જે આચરણ સેવે તે આત્માર્થી જન કહેવાયોગ્ય છે. કહેવાનો ઉદ્દેશ એમ જણાય છે કે, જ્યાં ક્રિયાની અગત્ય હોય ત્યાં ક્રિયાસેવન કરવું; જ્યાં જ્ઞાનની જરૂર હોય ત્યાં જ્ઞાનસેવન કરવું; જ્યાં વૈરાગ્યની આવશ્યકતા હોય ત્યાં વૈરાગ્ય, અને જ્યાં ત્યાગની આવશ્યકતા હોય

ત્યાં ત્યાગનો આદર કરવો. આ પ્રકારે શું આદરવા કે સેવવા યોગ્ય છે તે પ્રથમ જાણવાની-સમજવાની-જરૂર છે, અને શું સમજવા કે જાણવા યોગ્ય છે તે સમજ્યા કે જાણ્યા પછી તથાપ્રકારનું આચરણ કરવાની જરૂર છે. મને એમ લાગે છે કે, ગ્રંથકર્તાપુરુષે, આ દોહરામાં ‘સમ્યગ્જ્ઞાન’ ‘સમ્યગ્દર્શન’ ‘સમ્યક્-ચારિત્ર’ નું પ્રતિપાદન પળ કર્યું છે, કેમકે,

શાસ્ત્રકારોનું વચન છે કે, વસ્તુને વસ્તુરૂપે સમજવી તે સમ્યગ્દર્શન; અને વસ્તુ જાણ્યા પછી તે પ્રમાણે આચાર સેવવો તે ચારિત્ર ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ના પ્રણેતા ભગવાન્ ઉમાસ્વાતિએ કહ્યું છે કે,

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ

અર્થાત્ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ રત્નત્રય મોક્ષમાર્ગ છે આ દોહરામાં શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે પળ તે જ વાત સરલાકારે કહી છે, કેમકે યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય સમજવું તે સમ્યક્ જ્ઞાન છે, અને તે જ્ઞાનાનુસાર સમ્યક્ આચરણ કરવું તે સમ્યક્ ચારિત્ર છે.

નવમા દોહરાથી માંડી ત્રેવીશમા દોહરાપર્યંત સદુરુની ભક્તિ, તેનું ફલ, સદુરુનું માહાત્મ્ય, સદુરુનાં લક્ષણો આદિનો વિસ્તાર કરેલ છે. નવમા દોહરામાં આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ્ય કોને થાય તે વતાવ્યું છે. પોતાની કલ્પનાનુસાર મોક્ષમાર્ગ માની લીધો હોય, તો તે કલ્પનાનો ત્યાગ કરી, જેને આત્માનુભવ થયો હોય એવા પુરુષની સેવના કરે, તો નિજપદની પ્રાપ્તિ થાય એમ એ દોહરામાં કહ્યું છે. દશમા દોહરામાં સદુરુનાં લક્ષણો પ્રકટ કર્યાં છે, જેઓ પરમાવની ઇચ્છાથી રહિત થઈ આત્મજ્ઞાનને વિષે સ્થિત થયેલ છે, જેઓને શત્રુ, મિત્ર, હર્ષ, શોક, નમસ્કાર, તિરસ્કારાદિ ભાવો પ્રત્યે સમતા વર્તે છે, જેઓ ભગવાન્ મહાવીરાદિ મહાત્માઓની પેઠે, માત્ર મોગાવલિ કર્યો મોગવવાશિવાય અન્ય પ્રવૃત્તિથી સર્વથા ઉદાસીન

યયા છે, જેઓની વાળી અપૂર્વ કહેતાં, અજ્ઞાની કરતાં સ્પષ્ટ જૂદી પડે છે, જેઓ પરમશ્રુતધારી છે તેઓ સદ્ગુરુ થવાને યોગ્ય છે એમ આ દોહરામાં કહી, અગીયારમા, તથા ચારમા, દોહરામાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ, અને શ્રીજિનનું માહાત્મ્ય વચ્ચેના રીતે ગાયું છે. એ દોહરાઓમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સમ નહીં, પરોક્ષ જિન ઉપકાર;

એવો લક્ષ થયા વિના, ઉગે ન આત્મવિચાર.

સદ્ગુરુના ઉપદેશવળ, સમજાય ન જિનરૂપ;

સમજ્યાવળ ઉપકાર શો ? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ.

આ રચનામાં શ્રીજિનનું પદ સર્વોત્કૃષ્ટપણે સ્થાપ્યું છે, કેમકે એમ જે કહ્યું કે, “ સદ્ગુરુના ઉપદેશવળ, સમજાય ન જિનરૂપ, સમજ્યાવળ ઉપકાર શો ? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ ” તેનો આશય એવો છે કે, “ સદ્ગુરુના ઉપદેશવિના જિનનું સ્વરૂપ સમજાય નહીં, અને સ્વરૂપ સમજ્યાવિના ઉપકાર શો થાય ? જો સદ્ગુરુ ઉપદેશે જિનનું સ્વરૂપ સમજે, તો સમજનારનો આત્મા પરિણામે જિનની દશાને પામે. ” શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે જેમ અન્યત્ર કહ્યું છે કે,

આત્મસ્વભાવ અગમ્ય તે, અવલંબન આધાર;

જિનપદથી દર્શાવિયો, તેહ સ્વરૂપ પ્રકાર;

જિનપદ નિજપદ એકતા, મેદભાવ નહીં કાંઈ;

લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાઈ.

તેમ સર્વ જ્ઞાનીપુરુષોએ કહ્યું છે કે, સત્તાએ આપણો આત્મા અને શ્રીજિનનો આત્મા સમાન છે, તથાપિ આપણો આત્મા પુરુષાર્થના અભાવે, જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટકર્મસહિત છે, અને શ્રીજિને પુરુષાર્થ-વગ્ને આપશ્રીના આત્માને કર્મમલરહિત કર્યો છે. આપશ્રીના આત્માને જેવો કર્મમલરહિત નિર્મલ કર્યો છે તેવો આપણા આત્માને નિર્મલ કરવાના હેતુએ આપણે માટે ઉપદેશમાર્ગ સ્થાપ્યો છે. જો આપણે સર્પૂર્ણ પુરુષાર્થ કરીએ તો આપણો આત્મા અર્થાત્ આપણા-નિજપદ-અને શ્રીજિનના આત્મા-જિનપદ-માં કોઈ પણ ભેદભાવ રહે નહીં તાત્પર્ય કે, જેમ વારમા દોહરામાં જિનપદ સમજવાનો અને પામવાનો મંથકારે ઉપદેશ કર્યો છે તેમ સર્વ જ્ઞાનીપુરુષોએ આપણા આત્માને-નિજપદને-શ્રી જિનના કર્મમલરહિત આત્મા-જિનપદ-જેવા કરવાની સાધ્યદૃષ્ટિ રાખી છે, એટલે દૃષ્ટિબિંદુ તો જિનપદપ્રત્યે સ્થિર કર્યું છે. આ દોહરામાં, આ રીતે, દૃષ્ટિબિંદુ શ્રીજિનપ્રત્યે રાખી, તેઓનું સર્વોત્તમ માહાત્મ્ય અદ્ભુતપણે ગાંઠે, પ્રત્યક્ષ સદ્ગુણું માહાત્મ્ય પણ તેવા જ ચમત્કારપૂર્વક ગાયું છે.

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુણું સ્વરૂપ આ પહેલાના દોહરામાં કહેવાયું. તેનું માહાત્મ્ય ગાતાં મંથકારે શ્રીજિનના બે પ્રકાર પાઙ્યા છે એક પરોક્ષ જિન, અને બીજા પ્રત્યક્ષ જિન. પ્રત્યક્ષ જિન ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે ઋષભાદિ તીર્થંકર મહાત્માઓ સયોગીપણે-દેહસ્થિતિએ-વિદ્યમાન હતા. પરોક્ષ જિન તે કહેવાય કે, ઋષભાદિ પરમપુરુષો જે અત્યારે દેહાકારે આપણી વચ્ચે અવિદ્યમાન છે તે. ઋષભાદિ જિનેશ્વરોએ પોતે પ્રાપ્ત કરેલ સંપૂર્ણ નિર્મલ આત્મસ્વરૂપનો આપણ જગત્ત્રીવોને ઉપદેશ કર્યો છે, એટલે વારમા દોહરામા મંથકર્તાપુરુષે કહ્યાપ્રમાણે તેઓશ્રીનો અનંત ઉપકાર છે, તથાપિ તેઓશ્રીએ પ્રત્યક્ષપણે-વિદ્ય-માનતાએ-જે પદનો બોધ કર્યો હતો તે બોધ હવે તેઓશ્રીના પરોક્ષપણે-અવિદ્યમાનતાએ-થતો હોવાથી

આપણે આપણી નિજકલ્પનાએ તેનું અનુસરણ કરીએ છીએ; અને નિજકલ્પનાના અનુસરણને લઈને જ શ્રીજિનનું સ્વરૂપ કેવું અદ્ભુત છે, તે આપણાથી સમ્યક્ રીતે સમજાતું નથી. શ્રીજિન પરોક્ષ હોવાથી આપણી નિજકલ્પનાઓને તેઓશ્રી પ્રત્યક્ષપણે અટકાવી શકે નહીં. દૃષ્ટાંત તરીકે, શ્રી જિનોએ અઢાર પાપસ્થાનકથી રહિત થવાનું કહ્યું છે, પરંતુ આપણે તેમાંનું કોઈ એક પાપસ્થાનક અત્યારે સેવતા હોઈએ, તો પૂર્વે થયેલ પરમોપકારી જિનેશ્વરો આપણને આવી અટકાવી શકે નહીં કે, તમે આ સેવના ન કરો. આજ સ્થળે, જેઓએ શ્રીજિનના અપૂર્વ પદને સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક જાણ્યું છે, અને જેઓએ તે પદનો આશ્રય લીધો છે એવા સદ્ગુરુ પ્રત્યક્ષ-વિદ્યમાન-હોય તો આપણને નિજછંદે ચાલતા અટકાવી શકે, અને તેને લઈને ઉક્ત પાપસ્થાનકથી દૂર રાખી શકે. અત્યારે આપણી વચ્ચે અવિદ્યમાન જિનેશ્વરો તેમ ન કરી શકે. આ અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો વિશેષ ઉપકાર, પરોક્ષ જિન કરતાં વિશેષ કર્તાપુરુષે કહ્યો છે. આ અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો વિશેષ ઉપકાર કર્તાપુરુષે કહ્યો છતાં, તેઓએ પ્રાધાન્યતા તો શ્રીજિનને જ આપવી જોઈએ તેમ, બારમા દોહરામાં આપી છે; કેમકે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના ઉપકારદ્વારા જે સમજવાનું છે તે તો શ્રીજિનનું પદ છે. જે જિનનું પદ વસ્તુતઃ શું છે તે સમજાય નહીં તો સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે; અને શ્રીજિનનું પદ શું છે તે, તો પરોક્ષપણે જિનેશ્વરો સમજાવે-તેઓનો ઉપદેશ સમજાવે-તેના કરતાં તે પદના આશ્રીત એવા પ્રત્યક્ષપણે વિચરતા સદ્ગુરુઓ વિશેષ સમજાવી શકે. સ્વરૂં કહીએ, તો પરોક્ષ જિનની વ્યાખ્યા, તેઓશ્રીનો ઉપદેશ, તેઓશ્રીની મુદ્રા, તેઓના ગુણોના વર્ણનો વગેરે એ રીતે કરી શકાય. આ ઉપદેશાદિ-દ્વારા શ્રીજિનનું સ્વરૂપ આપણે સ્વકલ્પનાએ સમજી શકીએ તેના કરતાં તે ઉપદેશાદિનો જેઓએ આશ્રય

લઈ, તેને પોતાનેવિષે પરિણમાવ્યો છે એવા પ્રત્યક્ષ સહુરુજોદ્ધારાએ વિશેષ બલવાન રીતે સમજી શકીએ. આવી અપેક્ષાપૂર્વક કર્તાપુરુષે, શ્રીજિન અને શ્રીપ્રત્યક્ષ સહુરુનું અદ્વૃત માહાત્મ્ય ગાયું છે.

આત્મસ્વરૂપ પામવા માટેના પ્રત્યક્ષ સહુરુરૂપ સાધન બતાવી તેરમા દોહરામાં ત્યાર પછીનું વીજું સાધન જે જિનાગમાદિ આત્માના તથા પરલોકાદિના હોવાપણાવિષે ઉપદેશ કરનાર શાસ્ત્રો તેનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે, આ દોહરાના અર્થમાં એમ જે કહ્યું છે કે “જે જિનાગમાદિ આત્માના હોવાપણાનો તથા પરલોકાદિના હોવાપણાનો ઉપદેશ કરવાવાળાં શાસ્ત્રો છે, તે પળ જ્યાં પ્રત્યક્ષ સહુરુનો જોગ ન હોય ત્યાં સુપાત્ર જીવને આધારરૂપ છે, પળ સહુરુસમાન ધ્રાંતિનાં છેદક ગણાય નહીં” તે એમ દર્શાવે છે કે, ભગવાને, સહુરુરૂપી સાધન પછીનું આત્મહિત માટેનું વીજુ સાધન શાસ્ત્રો છે એમ જે છે તેનો આશય કર્તાપુરુષે સતત દષ્ટિસન્મુખ રાખી આ વચનો લખ્યાં જણાય છે.

કેટલીક વાર એવું બને છે કે, ધર્મભાવને સ્થાને ધર્મીધપણું અથવા ધર્મદુરાગ્રહ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે ધર્મીધપણું ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે યોગ્યાયોગ્ય જોવાની બુદ્ધિ ચાલી જાય છે, અને કાઢે કરી વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય પળ નાશ પામી જાય છે. જેઓ ધર્મીધપણાથી પરાધીન થઈ જાય છે તેને સત્ય કે અસત્ય જોવાની વૃત્તિ રહેતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે, દિગમ્બરોને એવી આગ્રહરૂપ માનીનતા વેસી गई કે, શ્રેતામ્બરો એ ભગવાન મહાવીરની પ્રરૂપણાથી વિમુક્ત વર્તનારો સમૂદાય છે. તેઓ આવા આગ્રહના પરિણામે શ્રીજિનાગમાદિનો સ્વીકાર કરવો તો દૂર રહ્યો, પરંતુ તેનો નિષેધ કરે છે જો આગ્રહ વેસી ન ગયો હોત, તો તે પવિત્ર શાસ્ત્રો વાંચવા વિચારવાથી જે શ્રેય થાય તેનો તેઓ લાભ લઈ શકત. આજ રીતે શ્રેતામ્બરોને એવો આગ્રહ વેસી ગયો કે, દિગમ્બરો તો ‘નિન્હવ’ છે, માટે તેનો પરિચય માત્ર પળ

હેય છે. જો આવો શ્વેતામ્બરોને આગ્રહ વેસી ન ગયો હોત તો દિગમ્બરદશામાં શું મહત્વ છે તેનો તેઓ વિચાર કરી શકત. તાત્પર્ય કે વસ્ત્રને પોતાના અભિપ્રાયમાં ધર્મીધતા આવી જવાથી વસ્ત્રે સંપ્રદાયો અન્યોન્ય દશાની વિશેષતા જોઈ શકતા નથી. આવી ધર્મીધતા દૂર થાય, તો વસ્ત્રે પરસ્પર એક બીજી દશાનુ યોગ્ય સ્થાન જોઈ શકે. ધર્મીધતા દૂર કરવાના હેતુએ, જેઓને દુરાગ્રહ બંધાઈ ગયો હોય છે તેને શ્રીસદુરુ, અન્યના શાસ્ત્રોમાં શું વસ્તુ છે તે અવલોકવાની કોઈ વાર આજ્ઞા કરે છે, જેમ, શ્વેતામ્બરવૃત્તિમાં આગ્રહ બંધાઈ ગયો હોય તેને દિગમ્બર શાસ્ત્રોની વસ્તુ અવલોકવાની અને દિગમ્બરવૃત્તિમાં આગ્રહ બંધાઈ ગયો હોય તેને શ્વેતામ્બર શાસ્ત્રોની વસ્તુ અવલોકવાની આજ્ઞા કરે છે. જો તે આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં આવે, તો વિચારબુદ્ધિ વિશાળ થતાં, હેય, ઉપદેય, અને જ્ઞેય શું છે તે ઉત્તમ રીતે જોઈ શકાય. આ વાતનું નિરૂપણ ચૌદમા દોહરામાં કર્યું છે.

પંદરમાથી તે અઢારમા દોહરાર્પયત સદુરુદ્વારા સ્વછંદ માનાદિક શત્રુનો નાશ થવાનું બને છે એવું શ્રીજિનની આજ્ઞાએ કહી સમકિત ઉત્પન્ન થવાનું તેને પ્રત્યક્ષ કારણ દર્શાવ્યું છે.

ઓગણીશમા દોહરામાં શ્રીજિને સદુરુનુ માહાત્મ્ય કેવું ગાયુ છે તે બતાવ્યું છે:

જે સદુરુ ઉપદેશથી, પામ્યો કેવલ જ્ઞાન;

ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન.

“જે સદુરુના ઉપદેશથી કોઈ કેવલ જ્ઞાનને પામ્યા, તે સદુરુ હજી છદ્મસ્થ રહ્યા હોય, તો પણ જે કેવલ જ્ઞાનને પામ્યા છે એવા તે કેવલી ભગવાન્ છદ્મસ્થ એવા પોતાના સદુરુની વૈયાવચ્ચ કરે.” આવા પ્રસંગો બન્યાનું શ્રીજૈનશાસ્ત્રો બતાવે છે. “જૈન ધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ” એક એવો દાખલો આપે છે કે,

“हवे एक दहाडो अत्रिकापुत्रमुनिजीए बार वर्षो नो भयकर दुकाळ पडवानो जाणीने पोताना परिवारने अन्य देशमां मोकल्यो, तथा पोते वृद्ध होवाथी विहार करवाने अशक्त होता, तेथी त्यांज रह्या पुष्पचूला साध्वी पण हमेशां राजाना अंतःपुरमांथी आहार पाणी लावीने पुत्रीनी पेठे गुरुमहाराजने आपवा लागी एक दहाडो संसारनी असारता भावतां थकां तेने (पुष्पचूलाने) केवलज्ञान उपज्युं, तो पण तेथी ते गुरुमहाराजनी उलटी वधारें वैयावच्च करवा लागी. एक दहाडो ते वरसते वरसादे पण ज्यारे आहारपाणी लावी त्यारे गुरुमहाराजे तेने पूछ्युं के, हे आर्ये ! तु श्रुतज्ञानी थइने तें आ कार्यं शुं कर्तुं ? त्यारे पुष्पचूलाए कहुं के, हे भगवन् ! मार्गमां अपूकायना जीवो अचित्त होता, अने तेथी तेम करवामां कंइ बाधो जेडुं नथी ते सांभळी गुरुमहाराजे तेने पूछ्यु के, आपना पसाय (प्रताप) थी मने केवळ ज्ञान उत्पन्न थयु छे.”

श्री जिनागमने विषे आ प्रकारना अनेक दाखलाओ विद्यमान छे. “मदनरेखा” नो अधिकार पण जैनजगत् विख्यात छे.

स्त्रीदेहे ज्ञानी आत्माए आवा प्रकारनुं वैयावच्च करवानो दाखलो में अत्र एटला माटे आप्यो छे के, आपण पुरुष देहधारीओनुं केटलुं विशेष कर्त्तव्य छे ते जोइ शकीए

श्री “उत्तराध्ययन” सूत्रमां भगवाने विनयने धर्मनुं मूळ कही वर्णव्यो छे ते वात दृष्टिमां राखी वी-शमा दोहरामां कहु छे के,

एवो मार्ग विनय तणे, भाव्यो श्रीवीतराग;
मूळ हेतु ए मार्गनो, समजे कोई सुभाग्य.

સદ્ગુરુના વિનયનું માહાત્મ્ય દર્શાવી, જેઓ શિષ્યાદિ પાસેથી વિનયાદિની ઇચ્છા કરે, એવા અસદ્ગુરુઓ પ્રત્યે એકવીશમા દોહરામાં ચેતવણી આપી છે કે “આ વિનય માર્ગ કહ્યો તેનો લાભ એટલે શિષ્યાદિ પાસે કરાવવાની ઇચ્છા કરીને જો કોઈ પળ અસદ્ગુરુ પોતાનેવિષે સદ્ગુરુપણું સ્થાપે, તો તે મહામોહનીયકર્મ ઉપાર્જન કરી ભવસમુદ્રમાં બુડે.”

આ વિનયમાર્ગનો હેતુ મુમુક્ષુ જીવ હોય તે સમજે, અને જેઓ મતાર્થાધીન હોય તે, તેનો દુર્પયોગ કરે એમ ત્યાર પછીના બે દોહરામાં કહેતાં જણાવ્યું છે કે “જે મોક્ષાર્થી જીવ હોય, તે આ વિનય માર્ગોદિનો વિચાર સમજે, અને જે મતાર્થી હોય તે, તેનો અવલો નિર્ધાર લે, એટલે કાં પોતે તેવો વિનય શિષ્યાદિ-પાસે કરાવે, અથવા અસદ્ગુરુનેવિષે પોતે સદ્ગુરુની શ્રાંતિ રાખી આ વિનયમાર્ગનો ઉપયોગ કરે.”

ચોવીશમા દોહરાથી તેત્રીશમાપર્યંત જૂદા પ્રકારના મતાર્થી જીવોના પ્રકાર દર્શાવેલ છે. કેવા પ્રકારના મતાર્થી જીવોનું વર્તમાનમાં હોવાપણુ છે તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન આપરથી થઈ શકે તેમ છે. આત્મજ્ઞાન વિના જેઓએ માત્ર બાહ્યભાગ અંગીકાર કર્યો છે એવા પોતાના માનેલા અને આંતર્યાગવિનાના ગુરુઓવિષે મહત્વબુદ્ધિ બંધાવી તે એક પ્રકારનો મતાર્થ છે. સંસારી વેષ બદલી, ત્યાગી વેષ સ્વીકારવાથી કાંઈ સ્વરા ત્યાગી થવાતુ નથી, ડ્યારે અંતર્ મેદાઈ, આત્મા અને દેહનું ભિન્નત્વ જાણી તે પ્રમાણે આચરણ થાય છે ત્યારે જ સ્વરો ત્યાગ આવે છે. આવા આંતર્યાગવિનાના ગુરુઓ એ બાહ્યત્યાગી ગુરુઓ છે, અને એવા ગુરુઓમાં મમત્વબુદ્ધિ બંધાવી તે એક પ્રકારનો મતાર્થ છે. આ રીતે પોતાના કુઠના ગુરુઓ ગમે તેવા અજ્ઞાન અથવા શિથિલાચારથી ભરપુર હોય તોપણ તેમાં મોહ રાખવો તે મતાર્થ છે. વર્તમાનમાં એક એવો વિચારપ્રવાહ ચાલે છે કે, પોતાના ધર્મગુરુઓ વિષે અભિમાન સ્થાપવું એ કર્તવ્ય છે. જેઓ

આત્માનુભવ અને મોક્ષમાર્ગને પામ્યા છે એવા કુલ્લગુરુઓ હોય તેમાં પૂજ્યભાવ સ્થાપવો એ કર્તવ્ય છે એ વેશક ધારણ છે, તથાપિ ભક્તરાજ અલાલીએ કહ્યું છે

અજ્ઞાને જે પહેરે વેષ, બહાર નીકળે દેખાદેખ;
જેમ વાઘ ગૌધનને હલ્લ્યો, વર્તી તેમાંહી રે ભલ્લ્યો;
તેને છે આમિષનો આહાર, પ્રસંગ મળે અલા પ્રતિકાર.

તેમ માત્ર અજ્ઞાનપૂર્વક વેપધારી કુલ્લગુરુઓ હોય તો તેમાં મમત્વ રાખવો એ આત્માને કોઈપણ પ્રકારે ઉપકાર શી રીતે કરી શકે ? અને જો ઉપકાર ન કરી શકે, તો તેનેવિષે અભિમાન ધારણ કરવું તેને મતાર્થ શિવાય બીજું શું કહેવું ?

આ અને ત્યાર પછીની રચનામાં કુલ્લધર્મગુરુપ્રત્યેનો મોહ દૂર કરવા વિષે વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ઉદ્દેશ આવી રીતે વિચારવાથી સમજાશે. પ્રત્યેક દર્શનવાદીઓ, સંપ્રદાય તથા ગચ્છધારીઓ એમ કહે છે કે, તેઓનું કથન જ સત્ય છે, અને અન્યનું અસત્ય છે. “અમો જે માનીએ છીએ તે જ સેવવાથી સમ્યક્ત્વ અને પ્રાયઃ મોક્ષ માર્ગ પમાય છે, અમારા અભિપ્રાય શિવાયને માનવાથી મિથ્યાત્વ નીપજે છે.” દિગમ્બરો પણ આમ જ કહે છે. તપગચ્છ, ચરતર ગચ્છાદિનું પણ તેમ જ કહેવું છે. શ્રી લોકાકાશાહને અનુસરનારાઓનું પણ આમ જ માનવું છે. આ પ્રમાણે જો દરેક ગચ્છવાળા વીજાને મિથ્યાત્વી કહે, તો આપણે નિર્ણય શી રીતે કરવો કે ચોક્કસ મત જ સત્ય છે. આવી સ્થિતિમાં આપણા કુલ્લમત અને તેના ગુરુઓમાં મમત્વ રાખવો તે શ્રેયસ્કર છે કે, એવા પ્રકારના મમત્વમાં દુરાગ્રહ ન રાખતાં, જેઓ જૈનદ્રષ્ટિ અનુસાર આત્માનુભવ પામ્યા છે; અને અંતરમાં જેને વૈરાગ્યાદિ પરિણમ્યાં છે

તેઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધાન્ રાખવું તે શ્રેયસ્કર છે ? જો આવી દૃષ્ટિ ન રાખી અજ્ઞાની કુલ્લધર્મગુરુમાં મમત્વ બુદ્ધિ જ સ્થિર કરવામાં આવે, તો એક પ્રકારનો મતાર્થ જ છે; જે મતાર્થ આત્મભાવને ઘાતક છે.

મતાર્થનો બીજો એક પ્રકાર ત્યાર પછીના દોહરામાં જણાવ્યો છે: શ્રીજિનાગમમાં ભગવાન્ જિનેશ્વરોનું બાહ્ય માહાત્મ્ય દર્શાવવા અર્થે સમવસરણાદિ સિદ્ધિઓનું વર્ણન કર્યું છે. ભગવાન્નું વાસ્તવ્ય સ્વરૂપ આ સિદ્ધિઓમાં નથી, પરંતુ તેઓએ જે શુદ્ધાત્મપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમાં સમાયેલું છે. તેઓશ્રીને શુદ્ધાત્મપદ પ્રાપ્ત થવાથી, સમવસરણાદિ સિદ્ધિઓ સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. વર્તમાનમાં કેટલાક આવી વાહ્યસિદ્ધિઓને શ્રીજિનનું સ્વરૂપ માની લઈ, તેઓનું અંતરંગ સ્વરૂપ જે શુદ્ધાત્મપદ તેને ઓઝાસવાથી ઉપેક્ષિત રહે છે તેઓને તેમ ન રાખવાના હેતુથી આ પચીશમા દોહરામાં ઉપદેશ કર્યો છે કે, જિનનું અંતરંગ સ્વરૂપ વિચારતાં આપણું અંતરંગ સ્વરૂપ પામી શકીએ, માટે તે અંતરંગ સ્વરૂપ વિચારવામાં વિશેષ લાભ છે. આ સ્થળે સમવસરણાદિનો નિષેધ તેઓએ નથી કર્યો, પરંતુ જે વસ્તુ પામવા યોગ્ય છે તે વસ્તુ જિનનું પ્રતિષ્ઠિત અંતરંગ સ્વરૂપ તે પ્રશંસ્યું છે. આ વાત દૃષ્ટિસન્મુલ ન રાખવી તે પણ એક પ્રકારનો મતાર્થ ગણ્યો છે.

મતાર્થથી એક એવી પ્રકૃતિ પડી જાય છે કે, ક્યારેક સદુરુનો પ્રત્યક્ષ યોગ મળે, તો પ્રથમ તો ઘળુંકરી તેનું ઓઝાસ થતું નથી. કદાચ તે પુરુષમાં કાંઈ વિશેષતાનું ભાન થાય, તોપણ તેની ઉપકારક વાણીનો સ્વીકાર કરવાનું તેને સૂઝતું નથી, કેમકે પોતાના સપ્રદાયમાં પોતાને કંઈક માનનો યોગ મળતો હોય, તો તે માનના યોગનું રક્ષણ તો જ થઈ શકે, કે જો તે સપ્રદાયપર અંકુશ ધરાવતા ગુરુઓ-મંહે પછી તે વાહ્ય ત્યાગીઓ હોય-પ્રત્યે પોતાની મુમુક્ષુતા દૃઢ છે એવું વતાવી શકે, અર્થાત્ સપ્રદાય-ગુરુઓદ્વારા જે માન મળવાનું નિમિત્ત છે તેના રક્ષણ માટે યોગ્ય હોય તો પણ તેનાથી સન્મુલ થવાનું નથી. આ પણ એક પ્રકારનો મતાર્થ છે એમ છવીશમા દોહરામાં કહ્યું છે.

મતાર્થનો એક વીજો પ્રકાર સતાવીશમા દોહરામાં બતાવ્યો છે. દેવ, નારક આદિ ગતિઓના મંગ-
(માંગા) નું સ્વરૂપ શાસ્ત્રકારોએ નિરૂપણ કરવામાં કોઈ એક વિશેષ પરમાર્થહેતુ રાખ્યો છે, તે હેતુ
મૂલી જઈ, દેવ, નારકાદિ ગતિઓના કરેલા વર્ણનો પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે કે નહીં એવી કલ્પનાઓ
કરવામાં જીવન ગાઢવાનો કેટલાકને મોહ બંધાઈ જાય છે, આ પળ એક જાતિનો મતાર્થ છે. જીવને,
અષ્ટકર્મ ક્ષય ન કરવાના કારણે, ચતુર્ગતિમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે તે વાત પ્રાધાન્ય રાખી ગૌણપણે
દેવાદિ ગતિનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવ્યું છે. પ્રાધાન્ય હેતુ એ મંથકારે કહેલો કોઈ એક વિશેષ પરમાર્થ
હેતુ છે, અને તે જ આત્માને ઉપકારક શ્રુતજ્ઞાન છે; તેને બદલે દેવાદિગતિના વર્ણનોના પ્રકાશમાં જ શ્રુતજ્ઞાન
માત્ર સમાયેલું માનવામાં જીવ જીવન વ્યતીત કરે, તો તે મતાર્થ જ છે. આ દોહરાના છેલા ચરણમા
પોતાના મતના વૈષ્ણનો આગ્રહ રાખવો તેને પળ મતાર્થ કહેલ છે, જે વાત અનેક જ્ઞાનીઓએ વારંવાર કહી છે.

સતાવીશમા દોહરામાં જેઓ એમ માને છે કે, અમે વ્રત કરીએ છીએ, તથાપિ વૃત્તિના સ્વરૂપને
જાણતા નથી તેઓ પ્રત્યે વ્રતનું અભિમાન ન કરવા સૂચના કરી વૃત્તિનું સ્વરૂપ જાણવા માટે પ્રેરણા
કરી છે. જો વૃત્તિનું વસ્તુતઃ સ્વરૂપ જાણ્યાવિના વ્રત કરવાનું અભિમાન થાય, તો તે પળ એક જાતનો
મતાર્થ છે આ સ્થલે વ્રત સંહતું કરવા માટે પ્રેરણા છે. આ દોહરામાં છેલ્લાં ચરણોમાં, પરમાર્થઉપદેશનો
ક્ષતિય યોગ વને, તોપણ લૌકિક માન પૂજા જતાં રહેશે એવા વિચારથી, પરમાર્થઉપદેશનો લાભ ન લેવો
તેને મતાર્થ ગણાવ્યો છે. કોઈ જ્ઞાનીપુરુષનો યોગ બની આવે, અને જ્ઞાની પુરુષનાં વચનો, લૌકિક
નહીં પણ લોકોત્તર હોય છે એમ જણાય, તોપણ તે લોકોત્તર વચનાનુસાર વર્તના કરતાં જીવ એમ કરે
છે કે, જો હું લૌકિક વિચારને અનુસરીશ નહીં તો લોકોમાં મારાં માન પૂજાદિ જતાં રહેશે.

‘ નિશ્ચયનય ’ અને ‘ વ્યવહારનય ’ એવા બે ભેદ શાસ્ત્રકારોએ યોજ્યા છે. આત્મા શુદ્ધ નિર્મલ વસ્તુ છે, અને કર્મોદિનો સંયોગ જીવે માત્ર મિથ્યાદર્શનના કારણે માન્યો છે એવી જે દૃષ્ટિ તે નિશ્ચયનયમાં સમાવેશ પામે છે. ‘ વ્યવહારનય ’ આત્મા અને કર્મનો સંયોગ દર્શાવી, તે સંયોગના કારણે આત્મમલિનતા થઈ છે તે વ્યવહારપૂર્વક ત્યાગવાનું ઉપદેશ છે. ઘણા જીવો, જેમાં પ્રાધાન્યપણે નિશ્ચયનયનો વિસ્તાર છે એવા ‘ સમયસાર ’ કે “ યોગવાસિષ્ઠ ” જેવા ગ્રંથો વાંચી સદ્ગુરુ, સત્યાત્મ, વૈરાગ્ય વિવેકાદિ વ્યવહાર માર્ગ ભૂલી જઈ, અંતરંગમાં તથારૂપ ગુણોની સ્પર્શના થવા દીધાવિના માત્ર કહેવારૂપે ‘ હું બ્રહ્મ છું ’ જેવી શુષ્ક વૃત્તિઓને આધીન થઈ જાય છે તેઓને પણ એક પ્રકારના મતાર્થી જીન છે એમ ઓગળત્રીશમા દોહરામાં કહ્યું છે.

જેઓ જ્ઞાનદશા કે વૈરાગ્યાદિ સાધનદશા પામ્યા નથી એવા જીવોનો સંગ પણ ભવસાગરમા ડુબાડનાર છે એમ ત્રીગમા દોહરામાં કહી, એકત્રીશમા દોહરામાં તેવા જીવોને મતાર્થી એવા હેતુથી કહ્યા છે કે તેઓ- શુષ્કજ્ઞાનીઓ-પોતે જ્ઞાની ગણાવવાના માનની ઇચ્છાથી પોતાના મતનો આમ્રદ્ રાગથી પરમાર્થને પામે નહીં, એટલે તે પણ જેઓમાં જ્ઞાન પરિણામ પામવા યોગ્ય નથી એવા જીવોમા ગણાવા યોગ્ય છે.

આ મતાર્થના વિપયના અંતમાં એટલે ત્રીશમા દોહરામાં જેઓને ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભરૂપ કપાય પાતલા પડ્યા નથી, જેઓને અતવૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો નથી, જેઓને આત્મામાં ગુણ ગ્રહણ કરવા- રૂપ સરલપણું રહ્યું નથી, અને જેઓમાં સત્યામત્વની તુલના કરવાની અપક્ષપાત દૃષ્ટિ નથી તેઓને મતાર્થી કહ્યા છે. અને દુર્ભાગ્યવાન્ મતાર્થી એટલા માટે કહ્યા છે કે, તેઓએ આત્મસ્વરૂપ પામવાની પાનતા વિશેષે ન્યૂન કરી નાંખી છે.

પાંચત્રીશથી વેતાલીશમા દોહરા સુધી જૂદા જૂદા પ્રકારના આત્માર્થીનાં લક્ષણો પ્રકટ કર્યા છે. પાંચત્રીશમા દોહરામા કેવા પ્રકારના ગુરુપ્રત્યે આત્માર્થીની ભક્તિ હોય છે તે બતાવ્યું છે. શ્રી 'આચારાંગસૂત્ર'ની શાલ આપી બતાવ્યું છે કે, જેઓમાં આત્મજ્ઞાન પ્રકટ થયું છે તેઓ મુનિપણને પાત્ર છે. આવા મુનિઓ પ્રત્યે ભક્તિભાવે જોવું તે આત્માર્થ છે, અને નહીં કે, જેઓ આત્મજ્ઞાનરહિત હોઈ ભવછેદન કરવાને સમર્થ નથી એવા ગુરુઓપ્રત્યે, પોતાના કુલગુરુ છે એની જ સ્વાતંત્ર્ય ભક્તિભાવે જુએ છે. જેઓ આત્મજ્ઞાનસહિત હોઈ, ભવછેદન કરવાને સમર્થ છે એવા પ્રત્યક્ષપણે વિચરતા સદ્ગુરુદ્વારા, જે શંકાઓનું સમાધાન શાસ્ત્રાદિથી થઈ શકવા યોગ્ય નથી, તે શંકાઓનું સમાધાન થઈ શકે છે તે માટે, તેમજ દોષો સ્વતઃ દૂર કરી શકાતા નથી, પણ જે સદ્ગુરુદ્વારા દૂર કરી શકાય છે માટે તેઓનો ઉપકાર માની તેઓની આજ્ઞા, મન, વચન અને કાયાના યોગે, વહન કરવી તે પણ એક આત્માર્થીનું લક્ષણ છે, એમ પાંચત્રીશમા દોહરામાં નિરૂપણ કર્યું છે.

છત્રીશ તથા સાડત્રીશમા દોહરાઓમા આત્માર્થીનું એવું લક્ષણ બતાવ્યું છે કે, ભૂત, ભવિષ્ય, અને વર્તમાન એ ત્રણે કાલમાં મોક્ષનો રસ્તો એક જ હોવો જોઈએ, અને જેથી તે રસ્તો પમાય તેવો વ્યવહાર સ્વીકારવો જોઈએ એમ અતરમાં વિચારી, સદ્ગુરુયોગ જે શોધે, માન પૂજાદિ, રિદ્ધિસિદ્ધિ આદિ મનના રોગોની ઇચ્છા ન કરતાં એક આત્માર્થની જ ઇચ્છા રાખે તે આત્માર્થી છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે, પરમાર્થનો માર્ગ ગમે તે કાલમાં એક જ પ્રકારનો છે, અને તે એક અદ્વિતીય માર્ગ પામવા માટે જે જે સાધનો-વ્યવહાર-આદરવા જોઈએ તે આદરવા; પરંતુ સાધનોના નિષેધ-પ્રતિપાદનમાં આત્માને મુંઝાવી નાંખવો નહીં. આ આત્માર્થનું લક્ષણ છે.

कपाय उपशान्त थाय, मोक्ष शिवाय अन्य कोई अभिलाषा होय ज नहीं, संसारप्रत्ये खेद रह्या करे, सर्व प्राणीप्रत्ये दया वर्त्तती होय त्यां ज आत्मारथ होय छे एम आडनीशमा दोहरामां कह्युं छे. ज्यांसुधी आवी दशाने योग्य जीव न थाय त्यांसुधी अंतरोंग न मटे; अने अंतरोंग न मटे त्यांसुधी मोक्षमार्गनी प्राप्ति न थाय, ज्यारे एवी दशा प्रकट थाय त्यारे सहुरुनो बोध परिणाम पामे; अने ए बोध परिणाम पाम्येथी सुविचारदशा प्रकट थाय, जे सुविचारदशा प्रकट थयेथी निजज्ञान कहेतां आत्मस्वरूप प्रकाश पामे, अर्थात् सम्यग्दर्शन थाय; सम्यग्दर्शन प्राप्त थयेथी अवश्य सम्यक्चारित्र प्रकट थई अष्ट कर्मनो क्षय थई निर्वाण प्राप्त थाय, एम आ आत्मारथी लक्षणोना विषयने पूर्ण करतां, आडनीशमाथी ते वेताळीशमा दोहरापर्यंतमां कही, ग्रंथना प्राधान्य विषयप्रति ग्रथकार जाय छे.

ग्रंथकर्त्तापुरुषे, प्राधान्यविषयनी प्रस्तावनारूपे प्रथम बे दोहरामां, जे छ पद-तत्त्व-उपर जगत्मां प्रवर्त्तता मुख्य छ दर्शन योजायां छे ते छ पद कयां ते बताव्युं छे.

“ आत्मा नामना पदार्थतुं होवापणुं छे ” ए प्रथम पद छे. “ आत्मा त्रणे काळमां छे, अर्थात् आत्मा नित्य छे ” ए बीजुं पद छे “ आत्मा पोताना कर्मनो कर्त्ता ” छे ए त्रीजुं पद छे. चोथुं पद “ आत्मा पोताना कर्मनो भोक्ता छे ” ए छे. “ आत्मानो कर्म साथेनो संबध सर्वथा निवृत्त थाय छे ” अर्थात् “ मोक्ष थाय छे ” ए पांचसुं पद छे. “ मोक्षनो उपाय छे ” ए छट्ठुं पद छे. गमे ते दर्शन, गमे ते तत्त्वज्ञान, के गमे ते धर्म आ छ पद शिवाय कोई अन्यपद पर अभिप्राय बांधी शक्या नथी, अथवा तो बांधी शके तेम नथी, कारण के आ छ पदमां ज सर्व तत्त्वज्ञान आवी जाय छे. आम कहेवाना हेतुए श्रीमान् राजचंद्रे कह्युं छे के,

ષટ્ સ્થાનક સંક્ષેપમાં, ષટ્ દર્શન પળ તેહ;
સમજાવા પરમાર્થને, કહ્યાં જ્ઞાનીએ એહ.

અસંખ્ય શાસ્ત્રરચનાઓ, અનંત વાદવિવાદો આ છ પદ પર જ થયેલ છે. આત્માનું હોવાપણું સિદ્ધ કરનાર દર્શનોએ સહસ્રગમે શાસ્ત્રો યોજ્યાં છે. એ જ રીતે આ છ પદને સ્વીકારનાર દર્શનોએ ગણત્રી ન થઈ શકે તેવા પ્રકારના સંવાદો પ્રબોધ્યા છે. ન્યાયશાસ્ત્રો, તર્કશાસ્ત્રો, અધ્યાત્મશાસ્ત્રો અથવા બીજાં કોઈ પણ શાસ્ત્રોનું અસ્તિત્વ આ છ પદને લઈને જ થયું છે.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તાવના કરી એ છ પદમાંથી પ્રત્યેક પદની સિદ્ધિ શિષ્ય-ગુરુના સવાદરૂપે કરી છે. પ્રથમ શિષ્ય જૂદા જૂદા પ્રકારની શંકાઓ ઉઠાવે છે, અને પછી ગુરુ તેનું સમાધાન કરે છે. પીસતા-ઢીસતા દોહરાથી તે એકસોચાર દોહરામાં આ સંવાદ ગોઠવ્યો છે.

પ્રથમ પીસતાઢીસથી અઢતાઢીસમા દોહરા સુધીમાં શિષ્ય પ્રથમપદ કહેતાં ‘આત્માના હોવાપણાની’ જૂદા જૂદા પ્રકારે શંકા કરે છે. પછી ગુરુ, તે પ્રથમ પદની જૂદી જૂદી શંકાઓનું અઠાવનમા દોહરા-સુધીમાં સમાધાન કરે છે.

શિષ્યના મુલમાં મૂકી પ્રથમ ગ્રંથકાર, આત્માના હોવાપણાની શંકા ઉઠાવે છે કે, “આત્મા દૃષ્ટિમાં આવતો નથી, કે તેનું બીજું કંઈ રૂપ જણાતું નથી, અથવા સ્પર્શોદિ બીજા અનુભવથી પણ જણાતો નથી, માટે આત્મા અથવા જીવનું હોવાપણું સંભવતું નથી, માટે દેહ જ આત્મા છે, અથવા ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ કે શ્વાસોન્નદ્વાસ છે તે જ આત્મા છે, એ શિવાય અન્ય કોઈ આત્મા માનવાનું કારણ નથી, કેમકે તેનું બીજું કંઈ ચિન્હ જણાતું નથી, વઢી, જો આત્મા હોય તો જેમ ઘટપટાદિ પદાર્થો જણાય છે તેમ જણાવો

જોઈએ; અને તેમ તો નથી જણાતો માટે આત્માનું હોવાપણુ નથી, અને જો આત્માનુ હોવાપણું નથી, તો પછી તેના મોક્ષને માટે પ્રયત્નો કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ” આ પ્રકારે ચાર દોહરામાં શંકા કરવામાં આવી છે.

ગુરુસુત્રદ્વારા શ્રીમાન્ આ શંકાઓનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરે છે: “ અનાદિ કાલથી અજ્ઞાનને લીધે દેહનો પરિચય છે, અર્થાત્ દેહાધ્યાસ છે તેથી આત્મા દેહ જેવો ભાસે છે, પરંતુ જેમ તરવાર અને મ્યાન વસ્ત્ર સાથે છતાં જૂદાં છે, તેમ આત્મા અને દેહ જૂદા છે, કેમકે વસ્ત્રનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો જણાય છે. આત્મા દૃષ્ટિ કહેતાં આંખથી જોઈ શકાવા યોગ્ય નથી, કેમકે એ તો દૃષ્ટિનો પણ જોનાર છે. આત્મા સ્થૂળ સૂક્ષ્માદિ રૂપને જાણનાર પદાર્થ છે. વઢી, સર્વનો વાધ કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે જેનો વાધ કરી શકાતો નથી એવો જે વાકી અનુભવ રહે છે તે જ આત્મા છે. તાત્પર્યકે, દેહ અથવા તેના પ્રત્યેક અવયવના દૃષ્ટાતરીકે જ્ઞાન ગુણધારક કોઈ એક પદાર્થ અનુભવાય છે; પરંતુ એ જ્ઞાનગુણધારક પદાર્થને જોનાર તરીકે કોઈ પણ વીજો પદાર્થ અનુભવાતો નથી. કર્ણેન્દ્રિય, ચક્ષુ-ન્દ્રિય આદિ પાંચે ન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષય પ્રમાણે કોઈ એક અસાધારણ પદાર્થથી પ્રેરાય છે, પરંતુ તેમાંની એકે ન્દ્રિય, પોતાના વિષય શિવાય-જોકે પોતાનો વિષય પણ આત્માવિના અનુભવતી નથી-વીજી ન્દ્રિયના વિષયને અનુભવતી નથી, હ્યારે આત્મા એ પાંચે ન્દ્રિયોના વિષયને જાણે છે. આ જે જાણનાર પદાર્થ તે જ આત્મા છે.

“ આત્માને દેહ કે ન્દ્રિયો અથવા શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણ જાણી શકતા નથી; પરંતુ તે સૌ આત્માની સત્તા-પૂર્વક પ્રવર્તે છે, જો આત્માની સત્તાની પ્રેરણા ન હોય તો દેહાદિ સર્વ જહપણે પડ્યાં રહે છે. આવી જેની અસાધારણતા છે તે ‘ આત્મા ’ છે. જાગતાં હોઈએ, કે સ્વપ્નમાં હોઈએ, કે નિદ્રાધીન હોઈએ પરંતુ ત્યારે પણ

આત્મા તે તે અવસ્થાઓથી જૂદો જ જોવામાં આવે છે, કારણ કે નિદ્રામાં કે સ્વપ્નમાં હોવા છતાં પણ તે નિદ્રાદિ અવસ્થાઓને જાણનાર પદાર્થ કોઈક છે એમ સર્વનો અનુભવ છે. આવો જાણનારો જે પદાર્થ તે ચૈતન્યમય છે, અને જે ચૈતન્યમય સ્વભાવવાનું પદાર્થ છે તે જ ‘આત્મા’ છે. ઘટ, પટ વગેરે છે એમ જે જાણે છે, તે જ ‘આત્મા’ છે. વઢી, જો જ્ઞાનગુણ એ દેહનો ધર્મ હોય, તો દુર્વલ દેહમાં પરમ જ્ઞાન-બુદ્ધિ-જોવામાં આવે છે, અને સ્થૂળ દેહમાં અલ્પજ્ઞાન-બુદ્ધિ-પણ જોવામાં આવે છે તેમ ન થવું જોઈએ, તો તો સ્થૂળ શરીરમાં પરમ બુદ્ધિ, અને કૃષ શરીરમાં અલ્પબુદ્ધિ હોવી જોઈએ આ કારણે પણ, દેહનો ગુણ જ્ઞાન નથી, પરંતુ કોઈ એક અન્ય પદાર્થનો તે ગુણ-જ્ઞાન-છે આ જે અન્ય પદાર્થ-જ્ઞાન ગુણવાનું તે જ ‘આત્મા’ છે. કોઈ પણ કાળે-કોઈ પણ પ્રયોગે-જેમાં જાણવાનો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી તે જડ, અને જે સદાય જાણવાના સ્વભાવસહિત છે તે ચેતન. આવો જડ અને ચેતન વચ્ચેનો કેવળ ભિન્ન સ્વભાવ છે. તે વચ્ચે ભિન્ન સ્વભાવ એકપણું પામી શકે નહીં, માટે ‘આત્મા’ અને ‘દેહ’ વચ્ચે જૂદા-અને જૂદા જૂદા સ્વભાવવાળા-પદાર્થો છે. આવો દેહથી જેનો જૂદો પડતો સ્વભાવ છે તે જ ‘આત્મા’ છે. વિશેષમાં ‘આત્મા નથી’ એવી જે શંકા કરનાર-શંકાજ્ઞાન મતિજ્ઞાન દ્વારા થાય છે-પદાર્થ તે જ ‘આત્મા’ છે.”

આ રીતે પ્રથમ પદમાં શંકાદ્વારા ‘વાર્વાકદર્શન’-બૃહસ્પતિપ્રણીત નાસ્તિક અભિપ્રાય અથવા જડવાદની દલીલો વતાવી, પછી સમાધાનદ્વારા એ તેનું લંઘન કરી, આત્મવાદનું મૂલતત્ત્વ જે ‘આત્માનું હોવાપણું’ તે સિદ્ધ કર્યું છે.

‘આત્માનું ત્રણે કાળ હોવાપણું છે,’ અથવા ‘આત્મા નિત્ય છે’ એ પ્રકારની સિદ્ધિ કરનાર બીજા પદમાં પ્રથકાર શિષ્યના મુલમાં ‘આત્માનું ત્રણે કાળ હોવાપણું નથી’ એ વિષેની જૂદી શંકાઓ મૂકે છે.

“ઉપરના દોહરાઓમાં આત્માના હોવાપણાવિષેના જૂદા પ્રકારોનાં સમાધાનો આત્માના હોવાપણાનો સંભવ મનાવે છે, પરંતુ તે આત્મા અવિનાશ-નિત્ય-હોવાનું સંભવતું નથી. દેહના સંયોગથી તેની ઉત્પત્તિ, અને દેહના વિયોગે તેનો નાશ છે, માટે આત્મા ત્રણે કાલ હોય-નિત્ય-છે એમ નથી, અથવા તો વસ્તુઓમાં ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર થાય છે માટે સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણિક હોઈ આત્મા ત્રણે કાલમાં હોનારો પદાર્થ નથી.” આ પ્રમાણે શંકા ઓગણસાઠમા દોહરાથી તે એકસઠમા દોહરાપર્યંત શિષ્યમુખે કરાવી, સદ્ગુરુમુખે બાસઠમા દોહરાથી તે સીતેરમા દોહરા સુધીમાં તેનું સમાધાન કર્તૃપુરુષ આ પ્રમાણે કરાવે છે:

“દેહ પરમાણુઓના સમૂહોની રચના છે; અને તેનો આત્માને સંબંધ માત્ર છે. દેહ જડ, રૂપી અને દૃશ્ય (બીજા કોઈ દૃષ્ટાનો જાણવાનો વિષય) છે એટલે તે પોતે પોતાને જાણતો નથી, અને જો પોતે પોતાને જાણી ન શકે; તો બીજા કહેતાં ચેતનને-ચેતનની ઉત્પત્તિ અને લયને-જાણી શકે નહીં, દેહના પ્રત્યેક પરમાણુનું પૃથ્થઃકરણ કરતાં તે જડ જ સિદ્ધ થાય છે, તો તે જડ પરમાણુઓના બનેલા દેહમાંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ થવાયોગ્ય નથી, અને જો તેની ઉત્પત્તિ તેમાં થવાયોગ્ય નથી, તો તેમાં નાશ પણ થવાયોગ્ય નથી. દેહ સ્થૂળાદિ પરિણામવાન્ છે, અને ચેતન દૃષ્ટા છે ત્યારે તેના સંયોગથી ચેતનની ઉત્પત્તિ થાય નહીં, અને ઉત્પત્તિ ન થાય તો નાશ પણ ક્યાંથી થાય? દેહથી ચેતનની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને નાશ પણ તેમાં જ પામે છે એમ જાણ્યું કોણે? કારણ કે જાણનારો પદાર્થ જે ચેતન તેની ઉત્પત્તિ દેહની પહેલાં નથી, અને નાશ તો તે પહેલાં છે; ત્યારે ઉત્પત્તિ અને નાશ થયો એવો અનુભવ કોને થયો? ઉત્પત્તિ અને નાશનું જ્ઞાન જેના અનુભવને વિષે છે તે, તેથી જૂદા હોવા-વિના કોઈ રીતે પણ સંભવી શકે નહીં, તાત્પર્ય કે, ઉત્પત્તિ અને લય થાય છે એવો કોઈને પણ અનુભવ

થવાયોગ્ય નથી. સયોગ માત્રને અનુભવસ્વરૂપ આત્મા જાણે છે, જ્યારે સયોગમાત્રના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં એવો કોઈ પળ સયોગ સમજાતો નથી કે જેથી આત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ કારણથી આત્મા સયોગથી નહીં થયેલો એટલે અસયોગી, સ્વાભાવિક પદાર્થ છે, અને જે સ્વાભાવિક પદાર્થ છે તે 'નિત્ય' પળ છે. વઢી, કોઈને કદી પળ એવો અનુભવ નથી કે, જઢથી ચેતન ઉપજે છે, અને ચેતનથી જઢ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે જેની કોઈ પળ સંયોગથી ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેનો નાશ પળ કોઈને વિષે થાય નહીં, આ કારણે પળ આત્મા 'નિત્ય' છે સર્પાદિ પ્રાણીઓને વિષે જન્મથી જ ક્રોધાદિ પ્રકૃતિઓ જોવામાં આવે છે, વર્તમાન દેહ તો તે પ્રાણીઓએ તે પ્રકૃતિઓનો અભ્યાસ કર્યો જણાતો નથી, અને જ્યારે વર્તમાન દેહે તેમ કર્યું નથી, તો તે પૂર્વે કર્યો હોવો જોઈએ, જો વર્તમાન દેહની પૂર્વે એ અભ્યાસ થયો હોય તો તે સમયે પળ તે જ આત્મા હોવો જોઈએ, અને આમ હોય તો તે 'નિત્ય' છે એમ સિદ્ધ થાય છે એ જે પૂર્વનો સમય, તેને જ આપણે પૂર્વ પુનર્જન્મ કહીએ છીએ એની સિદ્ધિ કરે છે. અને પુર્નજન્મ 'આત્મા'નું 'નિત્યત્વ' દાખવે છે. જો આત્મા 'નિત્ય' ન હોય, તો બાલ, યુવાન અને વૃદ્ધ એવી શરીરની ત્રણ અવસ્થા વદલાય છે, પરંતુ 'આત્મા' તો તેનો તે જ રહે છે તેમ ન બને. 'આત્મા' એનો એ જ રહે છે તેનું એ પ્રમાણ કે, બાલવયમાં થયેલો અનુભવ, યુવાવયમાં સ્મૃતિમાં રહેલો જોવામાં આવે છે, અને યુવાસ્થામાં થયેલો અનુભવ વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્મૃતિમાં રહેલો અનુભવાય છે, જો 'આત્મા' એક નિત્ય વસ્તુ ન હોય તો તેમ ન બને. એટલે જો આત્મા ક્ષણે ક્ષણે વદલાતો હોય, તો એક અવસ્થામાં થયેલો અનુભવ બીજી અવસ્થામાં સ્મરણમાં ન રહેવો જોઈએ, આ કારણથી આત્મા 'ક્ષણિક' નહીં, પળ 'નિત્ય' છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. વઢી આત્મા ક્ષણિક નથી તે આ વાતપરથી સિદ્ધ થાય છે: એક વચન બોલવા પૂર્વે,

તેનો વિચાર કરવો પડે છે. જે ક્ષણે વિચાર કરવો પડે છે તે જ ક્ષણે તે વિચાર બોલાતો નથી; અર્થાત્ પહેલું વિચારું, અને પછી બોલવું થાય છે. જો બોલનાર, વિચાર કરતી વેળા એનો એ જ ન હોય, તો તેને જે વિચાર કર્યો હોય છે તે રૂપ અનુભવ બોલતી વખતે, તે વિચાર દર્શાવી કેમ શકે? આ ઉપરાંત, એક એવો સિદ્ધાંત છે કે, કોઈ પણ વસ્તુનો કોઈ પણ કાલે સર્વથા નાશ થાય નહીં, કે કોઈપણ વસ્તુની કોઈપણ કાલે ઉત્પત્તિ થાય નહીં. માત્ર અવસ્થાંતર થાય. દૃષ્ટાંત તરીકે, માટીનો ઘડો લઈ, તેને ભાગી તેનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભૂંકો કરી નાંચીએ, તો માટીના પરમાણુઓ સમૂહરૂપે હોય છે, તે છૂટા છૂટા થઈ જાય છે, પરંતુ તેનો સર્વથા નાશ તો થતો જ નથી, તેમ, ઘડારૂપે માટીના પિંડનો આકાર થયો તે પહેલાં પણ તે વસ્તુ તો હતી. તાત્પર્ય કે, કોઈપણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કે કોઈપણ વસ્તુનો નાશ પણ થતો નથી, અને જો આમ છે, તો પછી ‘આત્મા’ ની ‘ઉત્પત્તિ’ કે આત્માનો ‘નાશ’ પણ હોઈ શકે જ નહીં. આ કારણે પણ ‘આત્મા નિત્ય છે.’ એમ બતાવ્યું છે.

આ રીતે સીતેરમા દોહરા પર્યંત ‘આત્માનું નિત્યત્વ’ સદુરુસુલે ગ્રંથકર્તાએ સિદ્ધ કર્યું છે. જેઓ વિજ્ઞાન-વિદ્યાના અભ્યાસીઓ છે તેઓને આત્માના હોવાપણાનો તથા નિત્યત્વનો સિદ્ધાંત, કોઈપણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ કે નાશ થતો નથી એ પ્રમાણપૂર્વક વહુ સરલતાથી વેસી જવા યોગ્ય છે. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવિદ્યાનો એક એવો સિદ્ધાંત છે કે,

“Nothing is produced and nothing is destroyed.”

અર્થાત્ “કાંઈપણ ઉત્પન્ન થતું નથી, અને કાંઈ પણ નાશ પામતું નથી.” આ જ સિદ્ધાંત શ્રીજિનનો છે; આ ઉપરાંત ગ્રંથકર્તાપુરુષે આત્માનું હોવાપણું તથા નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા વિશેષ વિવેચન પણ કર્યું છે.

આ રીતે, જેઓ આત્માનું નિત્યત્વ સ્વીકારતા નથી એવા દર્શનોનો અને આત્માને ક્ષણિક માને છે એવો વૌદ્ધ દર્શનનો અભિપ્રાય પ્રથમ શિષ્યના મુલે દર્શાવી, પછી ગુરુમુખદ્વારા, આત્માનું નિત્યત્વ માનનાર દર્શનોનો, અભિપ્રાય સિદ્ધ કર્યો છે, અને આત્માનું નિત્યત્વ નહીં સ્વીકારનાર એવા દર્શનોના અભિપ્રાયને પરાસ્ત કરેલ છે, તેમ જ વૌદ્ધોના ક્ષણિકવાદને પણ અસિદ્ધ કરી બતાવેલ છે.

ત્રીજા પદમાં આત્મા પોતાના કર્મનો કર્ત્તા નથી એવી શંકા એકોત્તેરમા દોહરાથી તે તોતેરમાં દોહરાપર્યંત શિષ્ય મુલે, પ્રથકારે કરાવી છે. જે શંકા કરાવી છે તે આ પ્રમાણે છે:- (૧) જીવ કર્મનો કર્ત્તા નથી, કર્મના કર્ત્તા કર્મ છે, અથવા તે કર્મ અનાયાસે થયા કરે છે, એમ જો ન સ્વીકારીએ, અને જીવ પોતે જ કર્મનો કર્ત્તા છે એમ કહીએ, તો તો કર્મ કરવાં એ જીવનો ધર્મ ઠરે છે. (૨) એમ પણ લાગે છે કે, જીવ સદા અસગ છે, અને સત્વાદિ ગુણની પ્રકૃતિઓ કર્મનો બંધ કરે છે. (૩) અથવા ઈશ્વર જીવને કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે, તેથી તે વાત ઈશ્વરની ઇચ્છારૂપ હોવાથી જીવ કર્મથી અબંધ છે. આ કારણેથી જીવ કર્મનો કર્ત્તા કોઈ પ્રકારે સંભવતો નથી, જો જીવને કર્મનો કર્ત્તા કહેવામાં આવે, તો તે તેનો સ્વભાવ-ધર્મ-છે એમ માનવું જોઈએ. આ સઘટ્ટા હેતુએ, આત્માનો કર્મથી મોક્ષ કરવાના ઉપાય કરવાની જરૂર નથી ”

૭૪ મા દોહરાથી તે ૭૮ મા દોહરા સુધીમાં આ આશંકાઓનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે, પણ ચેતનની કર્મને પ્રેરણા ન હોય, તો કાંઈ જડ કર્મ સ્વતઃ કર્મના કર્ત્તા થઈ શકતા નથી, કારણ કે પ્રેરણારૂપ પ્રવૃત્તિ ચેતનમાં છે, પણ કાંઈ જડ પદાર્થમાં તે સ્વભાવ નથી, અને જો સ્વભાવ ન હોય, તો તેનું પરિણામ પણ ન હોવું જોઈએ. જો આત્મા કર્મ કરે નહીં, તો તે થાય નહીં, માટે કર્મ અનાયામે થાય છે એમ

કહેવું યોગ્ય નથી. વઢી, ચેતનનો સ્વભાવ પળ તે છે નહીં, કારણ કે, ચેતનનો ગુણ-જહ-હોઈ શકે નહીં, જહ સ્વભાવ તો જહ પદાર્થનો જ હોય; આ કારણથી કર્મ-જે જહ છે તે આત્માનો સ્વભાવ અથવા ધર્મ નથી; જો ધર્મ અથવા સ્વભાવ તે હોય તો તેનો અભાવ થઈ શકે જ નહીં; જ્યારે એ અનુભવ સિદ્ધ છે કે, જો આત્મા કર્મ કરવાનું ન ધારે, તો થઈ શકતાં નથી. આથી કર્મ એ જીવનો સ્વભાવ નથી એમ ઠરે છે.

(૨) આત્મા પોતાના સ્વભાવે, તો અસંગ છે, તથાપિ તેને અનાદિનો કર્મનો સંબંધ હોવાથી તે સંબંધરૂપ પરભાવે આત્મા કેવલ અસંગ નથી, કેમકે જો અસંગ હોત એટલે કે તેને કર્મનું કર્ત્તાપણું ન હોત, તો આત્માની પ્રતીતિ પહેલીથી જ હોત, જે ન હોવાથી જ આ આશંકાઓનો જન્મ છે. (૩) ईश्वरને જગતનો અથવા જીવોના કર્મનો કર્ત્તા કહેવો એ યોગ્ય નથી, કારણ કે ईश्वર એટલે જેનો શુદ્ધ સ્વભાવ થયો છે તે; અને જેનો શુદ્ધ સ્વભાવ થયો છે તે કર્મનો પ્રેરક અથવા કર્મકર્ત્તા ગણીએ, તો તે શુદ્ધ સ્વભાવી ईश्वર પરભાવનો કર્ત્તા ઠરે છે; અને તેથી તેનો શુદ્ધ સ્વભાવ કલંકિત થતાં તેનું ईश्वરપણું ટલ્લી જાય છે. આ કારણોથી એમ સમજવું કે, ચેતન પોતાના જ્ઞાનાદિ સ્વભાવરૂપ ભાનસહિત હોય છે ત્યારે પોતાના સ્વભાવનો કર્ત્તા છે, અને જ્યારે પોતાના સ્વભાવથી વિમુક્ત થઈ પરભાવમાં રમે છે ત્યારે કર્મનો કર્ત્તા છે.”

આ સંવાદદ્વારા, પ્રથમ શિષ્યમુખે સાંખ્યાદિ જે દર્શનો આત્મા કર્મનો કર્ત્તા નથી એમ કહે છે તેની, અને નવીન વેદાંત, નૈયાયિક, વૈશેષિક, પાંતંજલ, આદિ દર્શનો ईश्वરને કર્મના કર્ત્તા તરીકે માને છે તેની દલીલો રજુ કરી, પછી સદુપમુખે તેઓને અસિદ્ધ કરી, પછી આત્મા કર્મનો કર્ત્તા છે એ વાતનું યોગ્યત્વ સિદ્ધ કરી વતાવ્યું છે.

ચોથું પદ “ આત્માને કર્મનું ભોક્તાપણું છે, એ સંબંધીનું છે. ૭૯ મા દોહરાથી તે ૮૧ મા દોહરા

સુધીમાં શિષ્યના મુલમાં આત્માને કર્મનું ભોગવવાળું નથી એવી જૂદા પ્રકારની શંકાઓ મુકવામાં આવી છે, પછી ૮૨ થી ૮૬ માં શ્લોક સુધીમાં તેનું સમાધાન ગુરુના મુલમાં પ્રંથકારે મૂક્યું છે. શિષ્ય જે શંકા કરે છે તે આ પ્રમાણે છે:-

“ જીવને કર્મનો કર્ત્તા સ્વીકારીએ, પરંતુ મોક્ષા તે હોય એમ સંભવું નથી, કારણ કે, કર્મ જે જડ વસ્તુ છે તે તેનું ફલ દેવાનું ક્યાંથી સમજી શકે? જો ईશ્વરને ફલના આપનાર માનીએ, તો તે પણ સંભવું નથી, કારણ કે જો વીજાને ફલ આપવારૂપ પ્રવૃત્તિ ईશ્વર કરે, તો તેનું ईશ્વરપણું જ રહેતું નથી, અને આવો ईશ્વર જ્યારે સિદ્ધ થતો નથી ત્યારે જગતનો નિયમ પણ કોઈ સંભવે નહીં, અને જો તેવો નિયમ ન હોય તો પછી, શુભ અથવા અશુભ કર્મનાં ભોગવવાનાં સ્થાનક પણ રહેતાં નથી. આ કારણે આત્માને કર્મનું મોકૂત્ત્વ રહેતું નથી. ”

આ શંકાઓનું સમાધાન જે પ્રકારે મૂકવામાં આવ્યું છે તે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:-

“ કર્મ વે પ્રકારના છે. એક ભાવકર્મ, અને વીજાં દ્રવ્યકર્મ. આત્માને પોતાના સ્વરૂપની પ્રાંતિ તે ભાવકર્મ છે, અને આ ભાવકર્મ તેટલા માટે ચેતનરૂપ છે, આ ચેતનરૂપ ભાવકર્મને અનુસરી જીવનું વીર્ય સ્ફુરાયમાન થાય છે, અને સ્ફુરાયમાન થતાં દ્રવ્યકર્મ કે જે જડ છે તેની વર્ગણા ગ્રહણ કરે છે. શ્વેર કે અમૃત પોતાના સ્વભાવને જાણતા નથી, પરંતુ જે તેનો ઉપયોગ કરે છે તેને તથાપ્રકારે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ રીતે શુભ અને અશુભ કર્મ પોતાના ફલને જાણતા નથી, છતાં તે કરનારને તે તે પ્રકારનું ફલ આપનાર થાય છે. રાજા અને રાક એવા દષ્ટ, નીચના જે મેદ્દ જોવામાં આવે છે તેનું કાંઈ પણ કારણ હોતું જોઈએ, અને વિચારતાં શુભ અને અશુભ કર્મ શિવાય એવું વીજું કોઈ કારણ જોવામાં આવતું નથી કે,

જે આવા મેદ નીપજાવનાર હોય. ईश्वर ફલ આપનાર હોવો જોડાઈ એવી પળ કશી જરૂર નથી; ફેર અને અમૃતની પેઠે શુભ અને અશુભ કર્મ પોત પોતાના ધર્મો પ્રમાણે ફલ આપે છે ત્યાં ईश्वરની જરૂર ક્યાં રહી ? શુભ અને અશુભ કર્મ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પરિણામી રહે નિઃસત્વ થઈ નિવૃત્ત થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાયથી ઉત્કૃષ્ટ શુભ ગતિ, અત્યંત અશુભ અધ્યવસાય તે અત્યંત અશુભ ગતિ અને શુભાશુભ અધ્યવસાય તે સિશ્ર ગતિ છે. વસ્તુતઃ જીવના જે જે પ્રકારના પરિણામવિશેષ તે તે પ્રકારની ગતિ છે, અને આ જે ગતિઓ, તે કર્મ ભોગવવાનાં સ્થાનકો છે.”

સાંખ્યાદિ જે દર્શનો આત્માને અકર્તા, અમોક્તા માને છે તેની આ સંવાદમાં અસિદ્ધિ કરી, આત્મા કર્મનો મોક્તા છે એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો છે.

પાંચમાં પદમાં જીવનો તે કર્મથી મોક્ષ થઈ શકે છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. ૮૭ અને ૮૮ માં દોહરામાં શિષ્યના મુખે ગ્રંથકર્તાએ નીચેની શંકાઓ આ પ્રશ્ન સંબંધે ઉદ્ભવાવી છે:—

“ જીવ કર્મનો કર્તા અને મોક્તા, કહ્યો તેમ હોય, પરંતુ, તે કર્મથી તેનો મોક્ષ થવાયોગ્ય નથી; કારણ કે અનંતકાલ થયાં તે કર્મો કરવારૂપી દોષ ચાલ્યો આવે છે; તે વર્તમાનમાં પણ વિચિત્ર છે. એટલા માટે એમ લાગે છે કે, શુભ કર્મ ભોગવવાથી દેવાદિ ઉચ્ચ ગતિઓ ભોગવવી પડે, અને અશુભ કર્મ ભોગવવાથી નરકાદિ નીચ ગતિઓ ભોગવવી પડે; પણ જીવ સર્વથા તો કર્મ રહિત ન થાય, અર્થાત્ મોક્ષ ન થાય.”

આ શંકાનું સમાધાન ત્યાર પછીના ૯૧ સુધીના ત્રણ દોહરામાં આ રીતે કર્યું છે:—

“ જેમ શુભ અને અશુભ કર્મો જીવના કરવાથી થાય છે; અને તે કર્મોનું ભોગવવાપણ પણ થાય છે;

તેમ જ જો તવા કર્મોં સર્વથા કરવામાં ન આવે, અને પ્રાચીન સર્વથા ભોગવી લેવામાં આવે, તો જીવ કર્મથી કેવલ મુક્ત થઈ શકે છે; અને આ જે મુક્તિ તે મોક્ષ છે. અનંતકાલ કર્મસહિત વ્યતીત કર્યો તે શુભાશુભ કર્મ પ્રત્યે જીવની પ્રીતિને લઈ થયું છે, જો તે પ્રીતિને બદલે સર્વથા ઉદાસીનતા કરવામાં આવે તો કર્મફલ છેદાદૈ, પરિણામે મોક્ષ સ્વભાવ પ્રકટે. દેહનો ફરીથી કોઈ પળ કાલે સંયોગ ન થવો તે મોક્ષ છે. જે મોક્ષપદ શાશ્વત અને અનંત આત્માનંદરૂપ છે.”

“મોક્ષનો ઉપાય છે” એ છટ્ટા પદમાં સિદ્ધ કર્યું છે. ૧૨ થી ૧૫ દોહરામાં શિષ્યમુલ્કદ્વારા “મોક્ષનો ઉપાય નથી એવી” આશંકાઓ આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે —

“મોક્ષપદ છે એમ સ્વીકારીએ તોપણ તે પ્રાપ્ત કરવાના સર્પૂર્ણ ઉપાય લાગતા નથી, કારણ કે અનંત-કાલના કર્મોં તે અલ્પાયુધી દેહમા કેમ છેદી શકાય ? વઢી, તેના ઉપાયો જૂઠાં જૂઠાં દર્શનો, અને મતો અનેક અનેક પ્રકારે કહે છે તો તેના સત્યાસત્યનો નિર્ણય થઈ શકવો સંભવિત નથી. વઢી, બ્રાહ્મણાદિ અનેક જાતિઓ અને અનેક વેપ છે, એમાં કંઈ જાતિ કે ક્યા વેષ દ્વારાએ મોક્ષ થઈ શકે એ નિશ્ચિત કરવું એ પળ સંભવિત નથી આ કારણથી પાંચ પદોની સિદ્ધિ કરવામાં આવી તે પળ, ત્યારે મોક્ષનો ઉપાય ન હોય એટલે નિર્થક છે.”

આનુ સમાધાન ૧૭ થી ૧૦૪ દોહરા સુધીમાં સદુરુના મુલ્કમાં નીચેના વચનો મૂકી ગ્રંથકાર કરે છે:-

“કર્મ ભાવ છે તે અજ્ઞાન છે. મોક્ષ ભાવ છે તે જીવના પોતાના સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ થવી તે છે. અજ્ઞાન અંધકારના જેવું છે. જેમ પ્રકાશ થતાં અંધકાર નાશ પામી જાય છે, તેમ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ થતાં, અર્થાત્ આત્મા અને કર્મનુ સમ્યક્ ભાન થતા અજ્ઞાન નાશ પામે છે. જે જે કારણોથી કર્મ વધાય છે,

તે તે કારણોનો સર્વથા છેદ કરવામાં આવે તો કર્મ સર્વથા છેદાઈ મોક્ષ પ્રકટે છે. કર્મ બાંધવારૂપી માર્ગ, તે કર્મબંધનો માર્ગ છે, અને કર્મ છેદવારૂપી માર્ગ તે મોક્ષનો માર્ગ છે. રાગ, દ્વેષ, અને અજ્ઞાન એ મુખ્ય કર્મની ગ્રંથિઓ છે, અર્થાત્ એનાથી કર્મ બંધાય છે, એની સર્વથા નિવૃત્તિ તે મોક્ષમાર્ગ છે. આત્મા અવિનાશી અને સર્વ ભાવને પ્રકાશવારૂપ સ્વભાવમય હોઈ સર્વ વિભાવ અને દેહાદિ સંયોગના આભાસથી રહિત છે. આ જે કેવલ શુદ્ધાત્મનું પદ પામવું તે મોક્ષ માર્ગ છે. કર્મ અનંત પ્રકારનાં છે. તેનો મુખ્ય આઠ પ્રકારમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ આઠ કર્મોમાં મુખ્ય મોહનીય કર્મ કહ્યું છે. મોહનીય કર્મના બે ભેદ છે. દર્શનમોહનીય, અને ચારિત્રમોહનીય. પરમાર્થને વિષે અપરમાર્થબુદ્ધિ, અને અપરમાર્થને વિષે પરમાર્થબુદ્ધિ તે ‘દર્શનમોહનીય.’ તથારૂપ પરમાર્થને પરમાર્થ જાણીને આત્મ-સ્વભાવમાં સ્થિરતા તે સ્થિરતાને રોધક એવા પૂર્વ સંસ્કારરૂપ કષાય, અને નોકષાય તે ચારિત્ર-મોહનીય. દર્શન મોહનીય આત્માનું સ્વરૂપ જાણ થવા તેનું નથી, અને ચારિત્રમોહનીય વીતરાગપણું પામવા તેનું નથી. જો દર્શનમોહનીય જાય, તો સમ્યગ્દર્શન થતાં આત્મસ્વરૂપ સમજાય; અને ચારિત્ર-મોહનીય જાય તો-દર્શનમોહનીય જતાં ચારિત્રમોહનીય અવશ્યમેવ જાય છે-વીતરાગતા આવે છે. દર્શનમોહનીય એટલે મિથ્યાત્વ. મિથ્યાત્વનો પ્રતિપક્ષ આત્માનો સત્ય બોધ. ચારિત્રમોહનીય એટલે રાગાદિક પરિણામ. આ રાગાદિક પરિણામનો પ્રતિપક્ષ વીતરાગભાવ છે. જેમ અંધકારનો પ્રતિપક્ષ જો પ્રકાશ તે ઉત્પન્ન થતાં અંધકાર નાશ પામે છે, તેમ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયના પ્રતિપક્ષો સમ્યગ્દર્શન અને વીતરાગતા ઉત્પન્ન થયે, દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય જતાં મોક્ષસ્વભાવ પ્રકટે છે. ક્રોધ, ક્ષમાથી હળાય છે, સરલતાથી માયા રોકાય છે, એમ રાગદ્વેષના જે જે ઉત્તમ પ્રતિપક્ષીઓ ઉત્પન્ન

કરતાં રાગ દ્વેષ જઈ વીતરાગતા ઉત્પન્ન થાય છે, અને સંપૂર્ણ વીગરાગતા તે સંપૂર્ણ મોક્ષ છે. ક્રોધાદિનો વિરોધ કરનાર ક્ષમાદિ છે એવો આપણને સર્વેને પ્રત્યક્ષ અત્ર જ અનુભવ છે, એટલે મોક્ષના ઉપાયનો સંદેહ કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી. ”

આ પદમાં સિદ્ધિ કર્યા પ્રમાણેનો સિદ્ધાંત એ શ્રીજિનનો સિદ્ધાંત છે. કેટલાંક દર્શનો આત્મા છે એમ માને છે, પણ તેમાંના કેટલાંક પાછા આત્માનું અનેકત્વ, નિત્યત્વ કે કર્મકર્તૃત્વાદિ અને બંધમોક્ષાદિ માનતાં નથી જૈન એ પાંચ દર્શન છે કે, જેમાં સંપૂર્ણપણે-અઘંડપણે વસ્તુનિરૂપણ કર્યું છે. બીજાં દર્શનોએ તેમ કરવાનો યત્ન કર્યો છે છતાં તેમાં અઘડ નિરાકરણ જોઈ શકાતુ નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે મીમાંસકો આત્માનુ અનેકત્વ માનતાં નથી. મીમાંસકો એમ માને છે કે,

एकएवहिभूमात्मा, भूतेभूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव, दृश्यते जलचंद्रवत् ॥

માર્થ — એક જ આત્મા છે, અને તે પ્રાણીમાત્રમાં વ્યવસ્થિત થયેલો છે, જેમ ચંદ્રમા એક છતાં પણ ઘજારો ઘડામાં જૂદા જૂદા હજારો ચંદ્રમા દેખાય છે, તેમ, આત્મા એક છતાં પણ પ્રત્યેક શરીરે ભિન્ન ભિન્ન દેસાય છે.

વૌદ્ધો આત્માનુ નિત્યત્વ ન સ્વીકારતાં ક્ષણિકપણું સ્વીકારે છે. વૌદ્ધોનું એમ કહેવું છે કે, “ પંચસ્કધમાં જે ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર થાય છે તેને લઈને માત્ર એક ક્ષણના જ આયુષ્વાલો અથવા ક્ષણ જ વાર રહેનાર એવો વિજ્ઞાન ધાતુ છે, ” એટલે એક દેહમાં પણ ક્ષણે ક્ષણે આત્મા બદલાતો હોવાથી પ્રત્યેક આત્મામાં તેવો ભેદ માને છે.

સાંખ્યદર્શનમાં અનેક આત્માઓ માનેલા છે, એટલે કે પ્રત્યેકે પ્રત્યેકે શરીરે ભિન્ન આત્મા માનેલો છે; તથાપિ તેઓના પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ કર્મભૂત, પાંચ તન્માત્રા તથા મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એવા ચોવીશ તત્ત્વોથી ભિન્ન એવા પચીશમા “આત્મા” ના તત્ત્વને અકર્તા તથા અભોક્તા માન્યો છે.

યોગ-નૈયાયિક મતાવલંબીઓ આત્માને માનતાં છતાં ईશ્વર જગત્નો કર્તા હોઈ, આત્માના કર્મનું કર્તાપણું તેમાં આરોપે છે.

વેદાંત અને કેટલાક સાંખ્યવાદિઓ, વક્ષી, આત્માને અવંધ માને છે, અને એમ કહે છે કે, આત્માને સત્ત્વગુણ, રજોગુણ, અને તમોગુણ વાધા કરતા નથી આત્મા એટલે જે પુરુષ તે નિર્લેપ છે. વેદાંત એમ કહે છે કે, બ્રહ્મમાં વધનો સંભવ નથી. વંધ મોક્ષ એવું કાલ્પનિક છે. બ્રહ્મ શુદ્ધ છે, તેમાં વંધનો સંભવ નથી.”

અદ્વૈતમતવાદીઓ આત્મા-એક બ્રહ્મવિના-વીજું કાંઈ નથી; એમ કહી, અન્ય દ્રવ્યોની ગણના જ કરતા નથી. તેઓ એમ કહે છે કે “એક બ્રહ્મ દ્વિતીયં નાસ્તિ” (એક બ્રહ્મવિના જગત્માં વીજું કંઈ નથી.) અર્થાત્ સ્થાવર જંગમ વગેરે જે દેખાય છે; અને નથી દેખાતું તે એક બ્રહ્મરૂપ જ છે.

“વિશિષ્ટાદ્વૈત, કે જે વિષ્ણુ સ્વામીનો પ્રણીત કરેલો છે તેઓ, વક્ષી, એમ માને છે કે, “એક: સર્વગતો નિલય:” અર્થાત્ યાવત્ માત્ર સર્વ શરીરધારીઓમાં એક અંશે પરમાત્મા વ્યાપી રહ્યો છે. તેઓનો મૂલ સિદ્ધાંત એમ જણાવવામાં આવે છે કે “જીવાત્મા પરમાત્મા થઈ શકે જ નહીં, પણ જીવાત્મા સેવક અને પરમાત્મા સ્વામીપણે છે.”

નિવાકરસ્થાપિત દ્વૈતાદ્વૈત મત એમ કહે છે કે “કથંચિત્ સ્થાવર અને જંગમ આત્મામાં ભેદ છે.” આ રીતે, જૂદાં જૂદાં દર્શનો અને મતો આત્માનું સ્વરૂપ એકાંતિક રીતે કહે છે. જૈનદર્શનનો અભિપ્રાયે

સર્વોને અનેકાંતિક છે, અને આ જ કારણથી જૈનનુ વીજું નામ ' અનેકાંત દર્શન ' પણ કહેવાય છે. જૈનમાં આત્માને અનેકાંત દષ્ટિએ ગાયો છે, અને અનેકાંત દષ્ટિએ ગાતાં પહુદર્શનોને જૈનના જૂદા જૂદા અંગો કહ્યાં છે. મહાત્મા આનંદધનજીએ પોતાની " ચતુર્વિંશતિ " પ્રથમાં ચમત્કારિક રીતિએ કહ્યું છે કે,

પટ્ટરગ્ગન જિન અંગ મળીજે,
ન્યાસ પડંગ જો સાધે રે;
નમિજિનવરના ચરણપાસક;
પટ્ટ દરશન આરાધે રે.

અર્થ:—છ ૫ દર્શનોને શ્રીજિનદર્શનના અંગરૂપ જાણવાં. જો પ્રભુનાં અંગરૂપ છા દર્શનોની સ્થાપના કરીને તેમના દર્શનને આરાધે, તો શ્રેષ્ઠ એવા ઈકવીંશમા શ્રીનમિનાથ તીર્થંકરના ચરણોની સેવા કરનાર, છ ૫ દર્શનોને સેવે.

જૈનદર્શનરૂપી કલ્પવૃક્ષના પગરૂપ સાંખ્ય અને યોગ (નૈયાયિક) દર્શનો જણાવતાં કહ્યું છે કે,

જિન સુરપાદપ પાય વચ્ચાણો;
સાંખ્ય જોગ દોય ભેદે રે;
આતમસત્તા વિવરણ કરતા,
લહો દુગ અંગ અલેદે રે.

સાંખ્યદર્શન આત્માને અકર્તા અને અમોક્તા કહેલ છે: જૈન દર્શનમાં (૧) વ્યવહાર અને (૨) નિશ્ચય એમ બે નય છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ આત્માને કર્મબંધ માનેલો નથી. યોગમતવાલા પળ સહજ વિચારદ્વારા મનને શાંત કરવાથી આત્મા હેશકર્માદિથી છૂટો થઈ શકે છે એમ કહે છે. જૈનના નિશ્ચયનયે આ વાતની પુષ્ટિ અપાય છે. આ કારણોથી સાંખ્ય અને યોગમતને જૈનના પગરૂપ અંગ કહ્યા છે.

સુગતમીમાંસક—સુગતબુદ્ધપ્રણીત બૌદ્ધદર્શન અને જૈમિનિમુનિપ્રણીત પૂર્વમીમાંસા તથા વ્યાસ મુનિના વેદાંતને શ્રીજિનદર્શનના અંગ કહ્યા છે:

ભેદ અભેદ સુગત મીમાંસક,
જિનવર દોય કર ભારી રે;
લોકાલોક અવલંબન ભજિયે,
ગુરુગમથી અવધારી રે.

બૌદ્ધ મતમાં આત્માને ક્ષણિક માન્યો છે, અને જૈનદર્શનમાં પળ સ્વભાવમાં જૂદા જૂદા જ્ઞેયના જ્ઞાન-રૂપ અને વિભાવમાં કર્મને આશ્રિત પુદ્ગલથી પ્રાપ્ત થયેલ શરીરોમાં પર્યાયને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા માન્યા છે. એટલે બૌદ્ધદર્શને ફેરફાર મૂઝના ફેરફારરૂપ માન્યો છે આ રીતે દ્રવ્યાર્થિક નયે નહીં, પણ પર્યાયાર્થિક નયે બૌદ્ધ દર્શન ચલાવે છે. આ અપેક્ષાએ લેતાં બૌદ્ધને જૈનના એકહાથરૂપ અવયવ કહેલ છે. આ જ રીતે મીમાંસાને પણ વીજાહાથરૂપ અવયવ કહેવાનું પ્રયોજન પડે છે, તેઓ જે એમ કહે છે કે, “આત્મા એક છે, સર્વગત છે, નિત્ય છે, વિગુણ વાધક નથી,” તે વાત જૈનના નિશ્ચયનયે કોઈ અપેક્ષાએ સિદ્ધ છે, કેમકે જૈન અનેક આત્મા માનતાં છતાં એમ કહે છે કે, સર્વ આત્માની સત્તા સમાન છે, અને આત્માને નિશ્ચયનય-

પૃત્તક વધ નથી. આત્મા સત્તાએ સમાન ન અપેક્ષાએ એક, પરંતુ તે પ્રલેક છે એ વાત જૈન સિદ્ધ કરે છે. આમ સશ્વેપે કહ્યા પ્રમાણે જૈનદર્શન અનેકાંત હોઈ તે વીજાં દર્શનોના અભિપ્રાયો કોઈ અપેક્ષાએ માન્ય રાખી વસ્તુતઃ તેઓનો એકાતિક અભિપ્રાય સ્વીકારવું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, તે વૌદ્ધ કહે છે તેમ પૂર્વાંત ક્ષણિક આત્મા માનવાનું નીચેના કારણથી સાહસ કરવું નથી

વૌદ્ધ દર્શન જે એમ કહે છે કે “ નિત્ય એવો આત્મા છે જ નહીં, પણ પચસ્કંધથી પ્રાણી માત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે પચ સ્કંધ વિષેના વિજ્ઞાન સ્કંધથી જ્ઞાન થાય છે આ વિજ્ઞાન સ્કંધ અને વાકીના ચાર સ્કંધો ક્ષણે ક્ષણે વદલાય છે. આ કારણે “ અહં-હું ” એવા જ્ઞાનનો આધાર-અધિકરણ જે વિજ્ઞાન સ્કંધ તે ક્ષણે ક્ષણે વદલાય છે. જ્ઞાનમાં ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર થવાના કારણે આત્મા ક્ષણ માત્ર જીવનાર છે, ” તેને જૈનદર્શન એમ કહે છે કે “ જો આત્મા ક્ષણવાર પર્યંત જીવી શકનાર હોય, અને દરેક ક્ષણે જો વદલાતો હોય, તો પછી “ સુખ અને દુઃખ ” એવું કહેવું તે માત્ર શબ્દપ્રલાપ છે ક્ષણવારની સ્થિતિમાં મુગ કે દુઃખનો અનુભવ શો સમ્ભવે ? આ કારણે વધ અને મોક્ષ પણ માત્ર કલ્પનારૂપ થશે એક ક્ષણવારમાં તોડ ફિટ્ટા થાય, અને તેનો વંધન પહે એમ વનવું. અસંભવિત છે, અને ડ્યારે વધ ન હોય તો પછી મોક્ષ પણ મ્યાં રહ્યો ? આ કારણે આત્માને ક્ષણિક માનતાં, વધ, મોક્ષ, સુખ અને દુઃખનો પણ અભાવ થયો. અને બુદ્ધદેવે, તો સમારતે દુઃખરૂપ કહી તેમાથી મુક્ત થવા ચાર સત્ય કહ્યાં છે, તેની જરૂર ડી રહી ? એમ જે કહેવામાં આવે છે કે, બુદ્ધદેવે ઓગળપચાસ દિવસ સુધી સમાધિસુખ અનુભવ્યું હતું તે વાત આથી અસત્ય ઠરે છે, કેમકે જો બુદ્ધદેવ એપોતે એક અલંક આત્મા ન હોય, અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા આત્માઓ હોય તો એ સર્વોગ સમાધિસુખ છે એમ તેનો તે બુદ્ધદેવનો એક આત્મા કેમ અનુભવી શકે ?

અદૈતવાદીઓ પૂર્વાંતે વિશ્વને બ્રહ્મ-એક આત્મા-કહેતા જે એમ કહે છે કે “ જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ

પાળીના ઘડાઓમાં પહે છે, તેમ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ માથામાં પહે છે, પળ બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપમાં અલંબ એક રસ તદાકારપણે સદૈવ લીન છે, પ્રતિબિંબમાં થતા વિકારોથી આત્મા અબાધિત છે,” તેને જૈનદર્શન પોતાનો અનેકાંત અભિપ્રાય દર્શાવતાં એમ કહે છે કે “ કારણવિના કાર્ય હોતું નથી. જગત્માં સુખી અને દુઃખી જે જણાય છે તેનું મૂળ કારણ પૂર્વકૃત કર્મ છે. ડ્યારે આત્મા સ્વરૂપમાં લીન હોય ત્યારે તે કોઈ અપેક્ષા એ શુભાશુભ કર્મ કરી શકતો નથી, અને તેથી તે શુભાશુભ કર્મનો ભોક્તા પળ થઈ શકતો નથી; એટલે કર્યા-વગર આત્મા જે શુભ અથવા અશુભ ભોગવે, તેને અકૃતાગમદૂષણ લાગ્યું. તેમ જ આ સંસારમાં કેટલાક વ્રત, નિયમ, તપ, જપ, પરોપકાર વગેરે શુભ અને કેટલાક તેથી વિપરીત અશુભ કર્મો કરે છે. જો આનું ફળ તેના કર્ત્તવ્ય ન મળે, તો કૃતવિનાશ કહેતાં “ કરેલું નિષ્ફળ ” એમ પરિણામ થયું.

આ જ રીતે, આત્માને અંબધ માનનારા સાંખ્ય અને વેદાંતીઓ આત્માને અવધ માનતાં છતાં, સાધનરૂપી ક્રિયા નિરૂપણ કરે છે, તેની પછી શી જરૂર એમ જૈનદર્શન પૂછે છે.

તાત્પર્ય કે, જૈન એ અનેકાંતદર્શન હોઈ, કોઈ અપેક્ષા એ અન્ય દર્શનો એ જળાવેલા અભિપ્રાયોને સ્વીકારી, બીજી અપેક્ષા એ તેનો નિષેધ કરે છે જેમ શ્રીમાન્ આનંદધનજી મહારાજ, પરમતત્ત્વજ્ઞ અને સ્વમત-મંડનની પદ્ધતિથી, એટલા માટે દૂર રહ્યા છે કે, જે મતનું જ્ઞાન કરવામાં આવે છે તે મતના અનુયાયીઓ સત્ય સ્વીકારવાને વડેલે હલટા વિમુલ્ક થાય છે, તેમ શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે આ “ આત્મ-સિદ્ધિશાસ્ત્ર ” માં આ વાદવિવાદનાં સ્થળો એ પળ એવી સૂક્ષ્મ કાઠજી રાખી છે કે, કોઈ પળ મતનું એક અક્ષર પળ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન કરતાં, જે અભિપ્રાયો પોતે પ્રતિપાદન કરવામાં આત્મશ્રેય માન્યું છે, તે અભિપ્રાયો સરલતાપૂર્વક અને વસ્તુરૂપે જળાવવા. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિ એ પોતાના “ પદ્ધર્શનસમુચ્ચય ” નામક ગ્રંથમાં જૂદા જૂદા છ દર્શનોનું સ્વરૂપ વતાવતાં જેમ પ્રત્યેક દર્શનના પ્રતિનિધિ (વકીલ) તરીકે

નિવૃત્તપાતલુદ્ધિ રાણી છે, તેમ શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે પણ પ્રત્યેક વર્ષમતનું સ્વરૂપ વતાવતા તેના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ લીધું છે વિશેષમા તેઓ વર્તમાન સમયને અનુકૂળ ગણાય એવી એક શૈલી ઇ રાણી છે કે, કયો અભિપ્રાય કયા વર્ષનો છે મમ અગોચ્યપણે વતાવું નથી, કેમકે ચોક્કસ મતનો ફલાણો મત છે અને તે અયોગ્ય છે મમ વતાવવામા આવે, તો તે મતના અનુયાયીને મંથકારને પોતાના અભિપ્રાયપર આગ્રહ છે મમ લાગી આવી, તેનો સ્વીકાર કરવાનુ મન થતું નથી, એટલુ જ નહીં પણ મથકાર પક્ષપાતી લાગે છે. અત્રુ ન થાય તે માટે મથકારે અતિશય કાઢજી રાણી છે જૂદા જૂદાં દર્શનોના આ છ પદમાં અભિપ્રાય આપ્યા છે, પણ તે વાચતાં વિચારતાં કોઈને ન લાગે કે મથકારનો ચોક્કસ અભિપ્રાયપ્રત્યે અમાવ છે જેમ મમ વ્યવસ્થા વકીલને વાદી તરફથી વકીલ તરીકે રોકવામાં આવ્યો હોય, અને વીજી વચ્ચે પ્રતિપાતી તરફથી રોકવામા આવે તો વાદીની વચ્ચે વાદીનો અને પ્રતિવાદીની વચ્ચે પ્રતિવાદી તરફનો દાવો સરમી જ કાઢજીથી રજુ કરે છે, તેવી જ રીતે આ મથકારે પણ કર્યું છે દાખલા તરીકે, જ્યારે ‘આત્મા નિત્ય નથી’ એવા વિચારના પ્રતિનિધિ તરીકે દાવો રજુ કર્યો છે ત્યારે કોઈને કિંચિત્ માત્ર મધી અસર ન થાય કે, તેમાં એક વકીલ તરીકે કોઈપણ પ્રકારની ન્યૂનતા રાણી છે આ જ રીતે જ્યારે તેના નિર્ણયકર્તાના વકીલ તરીકે ઉમા રહ્યા છે ત્યારે તેના તરફની ન્યૂનતા રાણી નથી. હિંદમાં જ્યારે અવા મંડનમહાનરહિતતાવાળા મથો અને શાસ્ત્રોની રચના થશે ત્યારે જ ધર્મના ફગડાઓ દૂર થવાનું એક મુગ્ય કારણ ઉત્પન્ન થશે.

આ છ પદપૂર્વક જીવની સ્થિતિ સ્વીકારનાર એવાં જૈનદર્શને સસારી જીવના કે પ્રકાર કહ્યા છે: સ્થાવર અને ત્રસ. સ્થાવરના પાંચ ભેદ છે. ૧ પૃથ્વીકાય, ૨ અપ્કાય, ૩ તેજસ્કાય, ૪ વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય. ત્રસના ચાર ભેદ છે: ૧ દ્વીંદ્રિય ૨ ત્રીંદ્રિય ૩ ચતુર્િંદ્રિય ૪ પંચેંદ્રિય. સ્થાવર જીવોને એક જ

ઇન્દ્રિય હોય છે, અને તે એક ઇન્દ્રિય તે 'સ્પર્શેન્દ્રિય' છે. શંખ, જલ્લો, કુમિ, આદિ જીવો વે ઇન્દ્રિયવાન્ છે. જે વે ઇન્દ્રિયો તે સ્પર્શેન્દ્રિય (શરીર) અને રસનેન્દ્રિય (મુલ) છે કીડી, ઘીમેલ, જૂ, ઉધી, મંકોડા, માંકડના પ્રકારના જીવોને ત્રણ ઇન્દ્રિયો છે. જે ત્રણ ઇન્દ્રિયો તે શરીર (સ્પર્શેન્દ્રિય), મુલ (રસનેન્દ્રિય) અને નાસિકા છે. માલ્લી, મચ્છર, વીંછી, તીડ, ભમર, કંસારી આદિ જીવો ચાર ઇન્દ્રિયવાન્ પ્રાણીઓ છે: જે ચાર ઇન્દ્રિયો તે શરીર, મુલ, નાસિકા અને ચક્ષુ એમ છે. તિર્યચ્, મનુષ્યાદિ જીવો પંચેન્દ્રિય છે. જે પંચેન્દ્રિયો શરીર, મુલ, નાસિકા, ચક્ષુ અને કાન છે. સ્થાવર જીવ વે પ્રકારના છે: સૂક્ષ્મ અને વાદર.

ઉપરોક્ત સ્થાવર અને ત્રસ જીવમાં સમુચ્ચેય છ શક્તિ (પર્યાપ્તિ) છે: આ છ શક્તિઓ તે (૧) આહાર ગ્રહણ કરવાની શક્તિ, (૨) શરીર રચવાની શક્તિ (૩) ઇન્દ્રિય કરવાની શક્તિ (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ (૫) ભાષા બોલવાની શક્તિ (૬) અને મનશક્તિ. જે જીવોને આ છ શક્તિઓ માંથી જેટલી શક્તિઓ હોવી જોઈએ તેટલી પૂર્ણ કરે નહીં તેને જૈનપરિભાષામાં 'અપર્યાપ્ત' કહેવામાં આવે છે. સ્થાવર જીવોમાં (૧) આહાર (૨) શરીર, (૩) ઇન્દ્રિય, અને શ્વાસોચ્છ્વાસ એ ચાર શક્તિઓ અથવા પર્યાપ્તિઓ હોય છે, અર્થાત્ સ્થાવર જીવોમાં એ ચાર શરીરધર્મો રહ્યા છે. વે ઇન્દ્રિયવાન્ જીવોમાં આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને ભાષા એ પાંચ પર્યાપ્તિઓ છે. ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિય જીવોને પણ એ જ પાંચ પર્યાપ્તિઓ છે. પંચેન્દ્રિય જીવોમાં આ પાંચ ઉપરાંત છઠ્ઠી મન પર્યાપ્તિ છે.

જૈનનું "જીવનશાસ્ત્ર" એટલું તો સૂક્ષ્મતાથી ભરપૂર છે કે, અત્યારે વિદ્યા (Science) જીવના હોવા સંવંધમાં જે શોધલોલ કરે છે તે કરતાં અનંતગુણો પ્રકાશ તેઓએ સહસ્ર વર્ષો પહેલાં પોતાના જ્ઞાનદ્વારા એ પાડ્યો હતો. લવણ પાપાણાદિ પૃથ્વી સંવંધીની જે જે જાતિઓ છે તેને 'પૃથ્વીકાય' એવું જૈનમાં પારિભાષિક નામ અપાયું છે. જૈન કહે છે કે, આ પાપાણાદિ એક શરીર ઇન્દ્રિય સહિતના જીવો છે. પાશ્ચાત્ય

વિગ્ના (Science) ન તો પૃથ્વીકાયના જીવો વિષે જે શોધલોલ કરી છે તે હજી અપૂર્ણ છે ‘પૃથ્વીકાય’ મવધી જૈનતત્ત્વદર્શીઓ જે અદ્ભુત સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તેનો અભ્યાસ, જો પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવેત્તાઓ કરે, તો ને-એને પોતાની શોધમાં મહાન્ સહાયતા તે આપી શકે તેમ છે. પાળીમાં જીવો છે એ સંબંધી જો કે હવે પાશ્ચાત્યવિગ્નાય શોધ કરી છે, તથાપિ જૈનદષ્ટિએ હજુ તે ઘણી જ અધૂરી છે. હિમજલ, મૂમિજલ, અંતરિક્ષ-નલ, ન મનેતન છે. તેમ જ શીતકાલમાં નદિઆદિને વિષે વહુ શીત પડતાં, વહુ, અને અલ્પશીત પડતાં, ડબ્બા ધેંચાય છે, તે પણ સજીવ છે. તલાવાદિમાથી નીકળતો વાષ્પસમૂહ પણ જીવહેતુક જ છે. જો પાશ્ચાત્ય-વિગ્ના ફોરૂપળ ‘કાય’ ના જીવોની શોધમા સૌથી વિશેષ નિર્વલ્લ હોય, તો ‘તેજસ્કાય’ ના જીવો માટે છે. જૈનશાસ્ત્રીમાં તેજસ્કાયનું જે સૂક્ષ્મસ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તે એ વિજ્ઞાનવેત્તાઓને પરમ શિક્ષકરૂપ નીવડે તેમ છે. અગ્નિ, દીપપ્રકાશ, આદિ ‘તેજસ્કાય’ કહેવાય છે. આમાં જીવ હોવાનું જૈન નિરૂપણ ફરે છે. ‘વાયુકાય’ પટલે વાયુસવધીના જીવો. જૂદા જૂદા પ્રકારના પવન, હવા વગેરેમાં જીવો છે. તેનો વિસ્તાર જૈને અદ્ભુત ભાવે કર્યો છે. વનસ્પતિ સવધીના જીવોની સૂક્ષ્મતા જૈનોએ કેવી દર્શાવી હશે, તે જૈનોનો વ્યવહારમાં પણ તેના રક્ષણ માટેનો ઉપયોગ વિચારવા સૂચન કરવું તે વસ થશે. વનસ્પતિકાય જિનાયના પૃથ્વ્યાદિ ચાર કાયોના જીવો અસંખ્ય જૈનોએ કહેલ છે. ડ્યારે વનસ્પતિના પ્રલેક અને માધારણ ઇવા વે ભેદ પાડી, પ્રલેક વનસ્પતિમાં અસંખ્ય જીવ અને સાધારણમાં અનત જીવ કહેલ છે. કંદમૂલાદિ અનંત જીવવાન્ કહેવાય છે.

પૃથ્વ્યાદિ સ્થાવર જીવોથી માંડી પચેન્દ્રિય સુધીના ત્રસ જીવો જે જે પ્રકારની ગતિ ધારણ કરે છે તે જીવના કર્મની સાથેના સંવધને લઈને છે. આ જે કર્મો તે જડ ઇવા પરમાણુપુદ્ગલના વનેલાં છે. આત્મા-જીવ-ને આ પરમાણુ પુદ્ગલરૂપ કર્મોનો યોગ વીજાં ચાર પદાર્થો-દ્રવ્યોવિના પરિણામ પામી શકતા નથી.

ઇન્દ્રિય હોય છે, અને તે એક ઇન્દ્રિય તે ‘સ્પર્શેન્દ્રિય’ છે. શંખ, જહો, ક્રમિ, આદિ જીવો બે ઇન્દ્રિયવાન્ છે. જે બે ઇન્દ્રિયો તે સ્પર્શેન્દ્રિય (શરીર) અને રસનેન્દ્રિય (મુખ) છે. કીડી, ઘીમેઝ, જૂ, ઉધી, મંકોહા, માંકડના પ્રકારના જીવોને ત્રણ ઇન્દ્રિયો છે. જે ત્રણ ઇન્દ્રિયો તે શરીર (સ્પર્શેન્દ્રિય), મુખ (રસનેન્દ્રિય) અને નાસિકા છે. માચી, મચ્છર, વીંછી, તીડ, ભમર, કંસારી આદિ જીવો ચાર ઇન્દ્રિયવાન્ પ્રાણીઓ છે: જે ચાર ઇન્દ્રિયો તે શરીર, મુખ, નાસિકા અને ચક્ષુ એમ છે. તિર્યચ્, મનુષ્યાદિ જીવો પંચેન્દ્રિય છે. જે પંચેન્દ્રિયો શરીર, મુખ, નાસિકા, ચક્ષુ અને કાન છે. સ્થાવર જીવ બે પ્રકારના છે: સૂક્ષ્મ અને બાદર.

ઉપરોક્ત સ્થાવર અને ત્રસ જીવમાં સમુચ્ચે છ શક્તિ (પર્યાપ્તિ) છે: આ છ શક્તિઓ તે (૧) આહાર ગ્રહણ કરવાની શક્તિ, (૨) શરીર રચવાની શક્તિ (૩) ઇન્દ્રિય કરવાની શક્તિ (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ (૫) ભાષા બોલવાની શક્તિ (૬) અને મનશક્તિ. જે જીવોને આ છ શક્તિઓ માંથી જેટલી શક્તિઓ હોવી જોઈએ તેટલી પૂર્ણ કરે નહીં તેને જૈનપરિભાષામાં ‘અપર્યાપ્ત’ કહેવામાં આવે છે. સ્થાવર જીવોમાં (૧) આહાર (૨) શરીર, (૩) ઇન્દ્રિય, અને શ્વાસોચ્છ્વાસ એ ચાર શક્તિઓ અથવા પર્યાપ્તિઓ હોય છે; અર્થાત્ સ્થાવર જીવોમાં એ ચાર શરીરધર્મો રહ્યા છે. બે ઇન્દ્રિયવાન્ જીવોમાં આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને ભાષા એ પાંચ પર્યાપ્તિઓ છે ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિય જીવોને પણ એ જ પાંચ પર્યાપ્તિઓ છે. પંચેન્દ્રિય જીવોમાં આ પાંચ ઉપરાંત છઠ્ઠી મન પર્યાપ્તિ છે.

જૈનનું “જીવનશાસ્ત્ર” એટલું તો સૂક્ષ્મતાથી ભરપૂર છે કે, અત્યારે વિદ્યા (Science) જીવના હોવા સંબંધમાં જે શોધસ્વોલ કરે છે તે કરતાં અનંતગુણો પ્રકાશ તેઓએ સહસ્ર વર્ષો પહેલાં પોતાના જ્ઞાનદ્વારા એ પાડ્યો હતો. લવણ પાષાણાદિ પૃથ્વી સંબંધીની જે જે જાતિઓ છે તેને ‘પૃથ્વીકાય’ એવું જૈનમાં પારિભાષિક નામ અપાયું છે. જૈન કહે છે કે, આ પાષાણાદિ એક શરીર ઇન્દ્રિય સહિતના જીવો છે. પાશ્ચાત્ય

વિદ્યા (Science) એ તો પૃથ્વીકાયના જીવો વિશે જે શોધખોળ કરી છે તે હજી અપૂર્ણ છે. ‘પૃથ્વીકાય’ સંબંધી જૈનતત્ત્વદર્શીઓએ જે અદ્ભુત સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તેનો અભ્યાસ, જો પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવેત્તાઓ કરે, તો તેઓને પોતાની શોધમાં મહાન્ સહાયતા તે આપી શકે તેમ છે. પાળીમાં જીવો છે એ સંબંધી જો કે હવે પાશ્ચાત્યવિદ્યાએ શોધ કરી છે, તથાપિ જૈનદ્રષ્ટિએ હજુ તે ઘણી જ અધૂરી છે હિમજલ, ભૂમિજલ, અંતરિક્ષ-જલ, એ સંચેતન છે. તેમ જ શીતકાલમાં નદિઆદિને વિષે વહુ શીત પડતાં, વહુ, અને અલ્પશીત પડતાં, ડહામો દેખાય છે, તે પળ સજીવ છે. તલાવાદિમાંથી નીકળતો બાષ્પસમૂહ પળ જીવદેહતુક જ છે. જો પાશ્ચાત્ય-વિદ્યા કોઈપણ ‘કાય’ ના જીવોની શોધમાં સૌથી વિશેષ નિર્બળ હોય, તો ‘તેજસ્કાય’ ના જીવો માટે છે જૈનશાસ્ત્રોમાં તેજસ્કાયનું જે સૂક્ષ્મસ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તે એ વિજ્ઞાનવેત્તાઓને પરમ શિક્ષકરૂપ નીવડે તેમ છે. અગ્નિ, દીપપ્રકાશ, આદિ ‘તેજસ્કાય’ કહેવાય છે આમાં જીવ હોવાનું જૈન નિરૂપણ કરે છે. ‘વાયુકાય’ એટલે વાયુસંબંધીના જીવો જૂદા જૂદા પ્રકારના પવન, હવા વગેરેમાં જીવો છે. તેનો વિસ્તાર જૈને અદ્ભુત ભાવે કર્યો છે. વનસ્પતિ સંબંધીના જીવોની સૂક્ષ્મતા જૈનોએ કેવી દર્શાવી હશે, તે જૈનોનો વ્યવહારમાં પળ તેના રક્ષણ માટેનો ઉપયોગ વિચારવા સૂચન કરવું તે વસ થશે. વનસ્પતિકાય શિવાયના પૃથ્વ્યાદિ ચાર કાયોના જીવો અસંખ્ય જૈનોએ કહેલ છે. ડ્યારે વનસ્પતિના પ્રત્યેક અને સાધારણ એવા બે ભેદ પાડી, પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં અસંખ્ય જીવ અને સાધારણમાં અનંત જીવ કહેલ છે. કંદમૂલાદિ અનંત જીવવાન્ કહેવાય છે.

પૃથ્વ્યાદિ સ્થાવર જીવોથી માંડી પંચેદ્રિય સુધીના ત્રસ જીવો જે જે પ્રકારની ગતિ ધારણ કરે છે તે જીવના કર્મની સાથેના સંબંધને લઈને છે. આ જે કર્મો તે જહ એવા પરમાણુપુદ્ગલના વનેલાં છે. આત્મા-જીવ-ને આ પરમાણુ પુદ્ગલરૂપ કર્મોનો યોગ બીજાં ચાર પદાર્થો-દ્રવ્યોવિના પરિણામ પામી શકતાં નથી.

આ ચાર દ્રવ્યો તે, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાઠ. જેમ મત્સ્યના સંચારનું અપેક્ષા કારણ જલ છે, તેમ જીવ તથા પુદ્ગલને ગતિપણે પરિણામતાં જે અપેક્ષા કારણ તે ધર્માસ્તિકાય છે. જો કે જીવ તથા પુદ્ગલ પરમાણુ પોતાની શક્તિઓથી ચાલે છે, તથાપિ તેઓને મત્સ્યને જેમ જલ, તેમ ગતિસહાયક ગુણપ્રદાતા ધર્માસ્તિકાય છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનું સ્વરૂપ સદૃશ છે, તથાપિ તેમાં એક તફાવત છે કે, ડ્યારે ધર્માસ્તિકાય ગતિસહાયક છે ત્યારે અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિ-સહાયક છે. ધર્માસ્તિકાય, આત્મા અને પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં સહાયક છે, ત્યારે અધર્માસ્તિકાય આત્મા અને પુદ્ગલને સ્થિતિ કરવામાં સહાયક છે. જેવી રીતે વટેમાર્ગ, માર્ગે ચાલતાં સ્થિતિ તો પોતે જ કરે છે, પરંતુ માર્ગ-ભૂમિના આશ્રય વિના સ્થિતિ કરી શકતો નથી, તેમ જીવ અને પુદ્ગલ, સ્થિતિ તો પોતે કરે છે, પરંતુ તેમાં આ અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય સહાયકપણે પરિણમે છે. આકાશ એ જીવ અને પુદ્ગલને અવ-કાશ આપે છે. કાઠનો સ્વભાવ સર્વને પ્રત્યક્ષ છે.

જૈનદર્શનનો એવો સિદ્ધાંત છે કે, આ જે જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાલ એ છ દ્રવ્યો આ વિશ્વની સ્થિતિના કારણો છે. આ છ દ્રવ્યો-પદાર્થો-ઉપરાંત કોઈ પણ બીજો પદાર્થ નથી કે જે વિશ્વસ્થિતિનું કારણ હોય. આ સ્થળે એ સંવધી વિવેચન કરવાનો અવકાશ નથી, પરંતુ જેઓ પશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવિદ્યામાં વિલાસ માને છે તેઓને તે અત્યંત સૂક્ષ્મતાથી અભ્યાસ કરવાનું સૂચન કરું યોગ્ય છે, કેમકે તેઓને તેથી અદ્ભુત ચમત્કૃતિવાળી વિશ્વસ્થિતિ જૈને સિદ્ધ કરી છે એમ જણાશે.

જીવ કર્મના યોગે જે મનુષ્યાદિ ગતિ કરે છે તે કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત અને પુરુષકાર (ઉદયમ) એ પાંચ નિમિત્તોથી જ કરી શકે છે. એ હોય ત્યારે જ સુખ દુઃખાદિ ફળ મોગવાય છે.

૧૦૧ માં દોહરામાં જીવની સાથે અનંત પ્રકારના કર્મોનો સંબંધ છે તે કર્મોના મુખ્ય આઠ પ્રકાર

કર્તાનું જે જણાવવામા આવ્યું છે તે આઠ કર્મો તે આ પ્રમાણે છે. (૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) વેદનીય (૪) મોહનીય (૫) આયુ (૬) નામ (૭) ગોત્ર અને (૮) અતરાય. સામાન્ય વિશેષાત્મક વસ્તુવિષે નામ, જાતિ, ગુણ ક્રિયાદિક વિશેષ યોજનાસહિત વસ્તુસ્વરૂપ જે દ્વારા જાણીય, તે જ્ઞાન. આ જ્ઞાનને આવરણ કરનારું જે કર્મ તે ‘જ્ઞાનાવરણીય કર્મ’ છે. દર્શન એટલે દેખવું જે દ્વારા સામાન્ય વિશેષાત્મક વસ્તુવિષે સામાન્યાશે નામ, જાતિ ગુણ, ક્રિયાદિક વિશેષ યોજનારહિત કોઈ એક વસ્તુધર્મી છે-એવો અવ્યક્ત બોધ તે દર્શન-નિરાકાર ઉપયોગ. આ જે દર્શન તેને આવરણકર્તા જે કર્મ તે ‘દર્શનાવરણીય’ કર્મ છે જે વહે મહું, મૂઢુ, સુખ, દુઃખ વેદીએ તે ‘વેદનીયકર્મ’ છે. જે કર્મ મોહ ઉત્પન્ન કરાવનારું છે તે સામાન્ય શબ્દોમાં કહેતા ‘મોહનીય કર્મ’ છે. આત્માને કલ્યાણકર્તા માર્ગને ન ગ્રહણ થવા દે, અને અકલ્યાણકર્તા માર્ગ ગ્રહણ થવા દે તે ‘મોહનીય કર્મ’ છે. જે કર્મ વહે આશુર્ સ્થિતિ છે તે ‘આશુ કર્મ’, બીજાં કર્મો તો વર્તમાન ભવમા બંધાય અને બીજા ભવોમાં મોગવાય, પરંતુ આ કર્મ, તો વર્તમાન ભવમા બંધાય અને ભાવિ ભવમા મોગવાય. ગતિ, જાત્યાદિક ઉદ્યિક પર્યાય વહે જીવને નમાવે, શુદ્ધ સ્વરૂપને પળ હીનપણેમાં ઓઠાવાવે, તે ‘નામકર્મ’, જેવી રીતે, કોઈ એક અનાર્થ કુલમાં વેહ ધોરેલ જીવ, મહા પુણ્યશાલી, અત્યંત દયામય, પાહિત્યપૂર્ણ હોવા છતાં, અને સ્વ જાતિના જીવ કરતાં વિશેષ ઉત્તમ હોવા છતાં તેની જાતિની ઓઠાવ અનાર્થ કુલની ગણાય છે આ જે આવા કુલમાં ગણવારુપ જન્મ આપનારું જે કર્મ તે ‘ગોત્રકર્મ’નો સ્વભાવ છે જે વહે દાન, લાભ, મોગ, ઉપમોગ, વીર્યાદિ આત્માની લન્ધિઓ છે તેને હળે અથવા વિન્ન કરે તે ‘અંતરાય’ કર્મ છે.

આ જે આઠ કર્મો તે ચાર પ્રકારના બંધ સહિત છે. પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદંશવધ સ્થિતિ, રસ અનુભાગ, અને પ્રદેશબધના સમૂદાયને ‘પ્રકૃતિબંધ’ કહેવામાં આવે છે. અધ્યવસાય વિશેષે

કરી ગ્રહણ કરેલાં જે કર્મોના દલીલ, તેઓના કાલનો નિયમ તે સ્થિતિવંધ. કર્મના શુભઅશુભ અથવા ધાતિક, અઘાતિક રસ તેને અનુભાગ, અર્થાત્ રસવંધ કહેવામાં આવે છે. સ્થિતિ અને રસની અપેક્ષાવિના કર્મપુદ્ગલોના દલિકનું ગ્રહણ કરવું તેને પ્રદેશવંધ કહેવામાં આવે છે. જેમ વાતરોગહારક વસ્તુના વનાવેલા મોદકવડે વાતરોગ નાશ પામે છે; અને પિત્તાદિ સ્વભાવવાન્ મોદકનો સ્વભાવ પિત્તાદિનો નાશ કરવાનો છે, તેમ કોઈ કર્મ જ્ઞાનને, કોઈ દર્શનને આવરણ કરનારૂં હોય છે. આવો જૂદા જૂદા પ્રકારનો કર્મપ્રભાવ તેને ‘કર્મપ્રકૃતિ’ કહેવામાં આવે છે. વળી જેમ કોઈ મોદક, એક દિવસ પર્યંત, કોઈ વે દિવસ પર્યંત રહી શકે છે, અર્થાત્ સ્થિતિ કરી શકે છે તેમ, કોઈ કર્મ અમૂક કાલ સુધી સ્થિતિમાં રહી શકે છે. આ જે અમૂક કાલ સુધી કર્મની સ્થિતિ થવી તેને ‘કર્મસ્થિતિ’ કહેવામાં આવે છે. જેમ મોદકમાં સ્તિગ્ધતા ઓછી વધતી હોય છે, તેમ કર્મ પણ સ્તિગ્ધ, મૃદુ, અથવા સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ હોય છે. એને કર્મનો ‘રસવંધ’ કહેવામાં આવે છે. જેમ, મોદકમાં કોઈ એક પસલી પ્રસૂતિ, કોઈ વે પસલી એમ હોય છે, તેમ કર્મમાં કોઈ અલ્પ પ્રદેશી હોય છે, કોઈ વિશેષ પ્રદેશી હોય છે. આ જે ‘પ્રદેશ’ તેને કર્મનો ‘પ્રદેશવંધ’ કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેકે પ્રત્યેક કર્મ આ ચાર વંધ સહિત હોય છે આ ચાર વધ વિના કર્મ હોડ શકે નહીં.

આ રીતે, અષ્ટ કર્મ સહિત આત્માની સ્થિતિ જણાવી, તેની મુક્તિ કેમ થઈ શકે તેના પ્રકાર ગુરુના મુખેવતાવી ૧૦૫ દોહરામાં એમ કહ્યું છે કે, પોતાના ધર્મ કે સંપ્રદાયનો આગ્રહ-મોહ-છોડી દૂડ, આ પટ પદના આકારે કહેલ આત્મમાર્ગ સાધશે, તેઓને દેહધારણ કરવાનું ઘણું અલ્પ થઈ જશે શ્રીજૈનદર્શનનું એમ કહેવું છે કે, એક વચ્ચત સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ, અને પછી તેને વમી નાંચવામાં ન આવે, તો ઘણામાં ઘણા પદ્મ ભવે મોક્ષે જાય. ગ્રંથકર્તાએ આ દોહરાના અર્થમા એમ લખ્યું છે કે “અને જે ઉત્કૃષ્ટપણે આરાધે, તેનો તે ભવે પણ મોક્ષ થાય, અત્રે તે વાતનો વિરોધ નથી.” ગ્રંથકારના આ વિચારો, “આ કાલમાં મોક્ષ થઈ શકે કે

નहीं ? ” એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવામાં સહાયક છે કે નહીં એ જોઈએ: જૈનદર્શનનું એમ એક સામુદાયિક કથન છે કે, આ કાઝમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકે નહીં ” શ્રીમાન્ રાજચંદ્રના ઉક્ત વિચારો “જે ઉત્કૃષ્ટપણે આરાધે તેનો તે ભવે પણ મોક્ષ થાય ” આ કાઝમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ ન થઈ શકે એવી જૈનવાતને પ્રતિકૂળ નથી, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ આરાધનાનું અહીં તો માહાત્મ્ય ગાયું છે. આવી ઉત્કૃષ્ટ આરાધના જે સ્થળે થાય તે સ્થળે મોક્ષ પણ થવો જોઈએ. આવી ઉત્કૃષ્ટ આરાધના આ ક્ષેત્રે આ કાઝે થઈ શકે એવાં સજોગો નથી, પણ મહાવિદિહ ક્ષેત્રે થઈ શકે એમ શ્રીજૈનમાનીનતા છે, તો આ કાઝમાં મોક્ષ ન થઈ શકે એમ કહેવા કરતા આ કાઝમાં “આ ક્ષેત્રે” મોક્ષ થઈ શકે એવા સજોગો જળાતા નથી એમ કહેવું તે જૈનમાનીનતાને વિશેષ સાનુકૂળ ગણાય.

૧૦૬ ઠા દોહરામાં શિષ્યપ્રત્યે ગુરુ કહે છે કે, આ વિચારપૂર્વક પૂછાયેલા છ પ્રશ્નોના ઉત્તરના સપૂર્ણપણે સ્વીકારમાં મોક્ષમાર્ગ છે, અર્થાત્ એમાંથી એકના પણ ઉત્થાપનમાં મોક્ષમાર્ગ નથી. આ છ પદપૂર્વક મોક્ષ-માર્ગનું અનુસરણ સર્વાંગે કરવામાં આવે, તો ગમે તે જાતિ હોય કે, ગમે તે વેપ હોય તો પણ તે મુક્તિ મેળવી શકે છે, એમ ૧૦૭ મા દોહરામાં કહ્યું છે. આ સ્થળે, પ્રથકર્ત્તાએ, અન્ય દર્શનીઓને, તેઓના વેષાદિનો નિષેધ ન કર્યો હોય, તેમ જૈનદર્શનના વેપનો આગ્રહ પ્રથકર્ત્તાને છે એમ પણ ન હોય એ પ્રકારની યોજનાપૂર્વક

જાતિ વેષનો ભેદ નહીં, કહ્યો માર્ગ જો હોય;

સાધે તે મુક્તિ લહે; એમાં ભેદ ન કોય.

કહી, જૈનદર્શનના ચારિત્રની સ્થાપના આવી જાય તેમ કર્યું છે, કારણ કે આ છપદની સ્થાપના કરનાર એ શ્રીજૈનદર્શન છે, અને જે વસ્તુની જે સ્થાપના કરનાર હોય તેને ઉપદેશેલું તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં સાધન હોવું જોઈએ, એ આવશ્યક પરિણામરૂપ સ્થિતિ છે.

જેમ પ્રથકારની યોજના આમ પ્રતિપાદન કરવાની જણાય છે, તેમ એવા પ્રકારની પણ સમ્ભવે છે કે, જેઓ આ છ પદપૂર્વક વસ્તુને પામ્યા છે તેઓને વેષાદિ વ્યવહારમાં દુરાગ્રહબુદ્ધિ રહેવી ન જોઈ. શ્રીમાન્ આનંદધનજી, સપૂર્ણપણે આ છ પદને સિદ્ધ કરનાર એવા વીતરાગમાર્ગને અનુસરનાર મહા પુરુષ હતા, તથાપિ તેઓશ્રીના સમયમાં જેઓને વેષાદિ વ્યવહારમાં મોહબુદ્ધિ થઈ ગઈ હતી, તેઓ, તેઓશ્રી (આનંદધનજી) પ્રત્યે, તેવી મોહબુદ્ધિ હત્પન્ન કરાવવા પ્રયત્ન કરતાં જોડેને, આનંદધનજી મહારાજે, કફની આદિ વેષનું અંગીકરણ કર્યાની કેટલેક સ્થળે દંતકથા ચાલે છે. તાત્પર્ય કે, આ છ પદના સિદ્ધકર્તા શ્રીજિનની આજ્ઞાનુસાર ચારિત્રસેવન એ જ કર્તવ્ય છે, પરંતુ એ ચારિત્રસેવનાર્થે નિર્ણીત કરેલાં ઉપકરણોમાં પાછી, સસારની વસ્તુઓમાં જે પ્રકારની મોહબુદ્ધિ થઈ જાય છે એમ પણ થવી ન જોઈ.

૧૦૮ માં દોહરમાં મોક્ષજિજ્ઞાસુ જીવોનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. જેઓને વિષે ક્રોધાદિ કપાયો પાતછા પડ્યા છે, જેઓને આત્માનો મોક્ષકરવા શિવાયની અન્ય કોઈ ઇચ્છા નથી, જેઓને સસારના ભોગો પ્રત્યે ઉદાસીનતા વર્તે છે, અને જેઓને સર્વ જગજત્રુપ્રત્યે અંતરથી દયા જ વર્તે છે તેઓને મોક્ષમાર્ગના જિજ્ઞાસુ કહેલ છે. વર્તમાનમાં જેઓ ધર્મજિજ્ઞાસુઓ પોતાને માને છે તેઓએ, આ ધોરણ પોતાની સન્મુખ રાખવું જોઈ.

૧૦૯ માં દોહરાથી તે ૧૧૨ દોહરા સુધીમાં આ “આત્મસિદ્ધિગ્રન્થ” ને વિષે ત્રણ પ્રકારના સમક્રીત ઉપદેશો છે - (૧) આત્મ પુરુષના વચનની પ્રતીતિરૂપ, આજ્ઞાની અપૂર્વ રૂપ, સ્વછંદ નિરોધપણે આત્મ પુરુષની ભત્તિરૂપ, એ પ્રથમ સમક્રીત કહ્યું છે. (૨) પરમાર્થની સ્પષ્ટ અનુભવાંશે પ્રતીતિ તે સમક્રીતનો વીજો પ્રકાર વહ્યો છે. (૩) નિર્વિકલ્પ પરમાર્થઅનુભવ તે સમક્રીતનો ત્રીજો પ્રકાર કહ્યો છે.

અન્યત્ર પણ, આ વિષયપરત્વે કર્તૃપુરુષે કહ્યું છે કે, “પહેલું સમક્રીત ત્રીજા સમક્રીતનું કારણ છે. વીજુ સમક્રીત ત્રીજા સમક્રીતનું કારણ છે. ત્રણે સમક્રીત વીતરાગ પુરુષે માન્ય કર્યો છે. ત્રણે સમક્રીત ઉપાસવા-

યોગ્ય છે, સત્કાર કરવાયોગ્ય છે, ભક્તિ કરવાયોગ્ય છે ત્રણે પ્રકારના સમકીતમાંથી ગમે તે પ્રકારનું સમકીત આવે તોપણ વધારેમાં વધારે પંદર ભવે મોક્ષ થાય, અને જો તે સમકીત આન્યા પછી જીવ વમે તો વધારેમાં વધારે અર્ધપુટલ પરાવર્તન કાઢસુધી સસારપરિભ્રમણ થઈને મોક્ષ થાય. તીર્થકરના નિર્ગ્રંથ નિર્ગ્રંથીઓ શ્રાવક, અને શ્રાવિકાઓ સર્વેને—જીવ, અજીવનું જ્ઞાન હતુ તેથી સમકીત કહ્યું છે એમ કંઈ નથી તેમાંના ઘણા જીવોને માત્ર સાચા અતરંગ ભાવથી તીર્થકરની, અને તેમના ઉપદેશેલા માર્ગની પ્રતીતિથી પણ સમકીત કહ્યું છે. એ સમકીત પામ્યા પછી જો વચ્ચું ન હોય તો વધારેમાં વધારે પદર ભવ થાય. સાચા મોક્ષ-માર્ગને પામેલા એવા સત્પુરુષની તથારૂપ પ્રતીતિથી સિદ્ધાંતમાં પણ ઘણે સ્થળે સમકીત કહ્યું છે એ સમકીત આન્યાવિના જીવને ઘણું કરીને જીવ અને અજીવનુ યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી જીવ, અજીવનું જ્ઞાન પામવાનો મુખ્ય માર્ગ એ જ છે.”

કેવલ નિજસ્વભાવનું, અર્ચંડ વર્તે જ્ઞાન;

કહિયે કેવલજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ.

આ ૧૧૩ મા દોહરામાં કેવલજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ બતાવતાં ગ્રંથકર્તા પુરુષે દેહસ્થિતિએ નિર્વાણઅનુભવ થાય એમ કહ્યું છે. શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે આ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે ભર્યો છે. “ સર્વ આભાસરહિત આત્મ-સ્વભાવનું જ્યા અર્ચંડ એટલે ક્યારે પણ સ્થિત ન થાય, મંદ ન થાય, નાશ ન પામે એવું જ્ઞાન વર્તે તેને કેવલજ્ઞાન કહિયે છીએ જે કેવલજ્ઞાન પામ્યાથી ઉત્કૃષ્ટ જીવન્યુક્તદશારૂપ નિર્વાણ દેહ છતાં જ અત્રે અનુભવાય છે ”

જૈનશાસ્ત્રકારોએ કેવલજ્ઞાનની વ્યાખ્યા જૂદા જૂદા ઘણા પ્રકારે કરી છે, છતાં સર્વનુ કથન એક જ સ્થાને આવીને ડમું રહે છે. દૃષ્ટાંતતરીકે, શ્રી “કર્મગ્રંથ”ના કર્તાપુરુષ આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાઓ આપે છે.—

૧. “કેવલ એટલે એક અર્થાત્ મત્યાદિ જ્ઞાનની અપેક્ષા વિનાહું.”

૨. “કેવલ એટલે આવરણ મલકલંકપંકરહિત.”

૩. “તદાવરણ કર્મનો નિઃશેષપણે નાશ થતાં ઉપજતું જ્ઞાન.”

૪. “કેવલજ્ઞાન જેવો અન્ય કોઈ પદાર્થ ન હોઈ જે અનન્ય સદૃશ તે.”

૫. “અનંત જ્ઞેય પદાર્થોને જાણે માટે કેવલજ્ઞાન.”

૬. “જેનો લોકાલોકવિષે કયાંય પળ વ્યાઘાત થતો નથી તે કેવલજ્ઞાન.”

૭. “ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાલનો યથાવસ્થિત ભાવ જેથી પ્રકટ થાય તે કેવલજ્ઞાન.”

આ રીતે કેવલજ્ઞાનની વ્યાખ્યા જૂદા જૂદા પ્રકારે કરવામાં આવી છે, તથાપિ વર્તમાનમાં લોકસમૂહને વિષે તો “ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાલનો યથાવસ્થિત ભાવ જેથી પ્રકટ થાય તેને કેવલજ્ઞાન” એ પ્રકારની સાતમી વ્યાખ્યામાં જણાવવામાં આવેલી વસ્તુને મુખ્યપણે કેવલજ્ઞાન સમજવામાં આવે છે; અર્થાત્ લોકસમૂહની દૃષ્ટિમાં તો મુખ્યપણે માત્ર આ વ્યાખ્યા રહી છે; તેની દૃષ્ટિમાં વીજી વ્યાખ્યાઓ પ્રત્યે લગભગ ઉપેક્ષા જ થઈ ગઈ જણાય છે. શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર વ્યાખ્યા કરે છે કે, “સામાન્ય વિશેષ-ચૈતન્યાત્મદૃષ્ટિમાં પરિનિષ્ઠિત શુદ્ધિ તે કેવલજ્ઞાન” તેમાં ઉપર્યુક્ત સર્વ વ્યાખ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. આત્માને અનાદિકાલથી અષ્ટકર્મનો સંબંધ છે તેનો જ્યારે સર્વથા ક્ષય થાય ત્યારે આત્મા નિજસ્વભાવમાં સર્પૂર્ણપણે-અલંબપણે-રમે છે. આવી આત્માની નિજસ્વભાવરમણની મર્પૂર્ણ સ્થિતિ જ્યારે થાય ત્યારે કેવલજ્ઞાન થયું કહેવાય. આ પ્રકારે કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયેથી ઉપર્યુક્ત ભિન્ન ભિન્ન વ્યાખ્યાઓ પ્રમાણે તેનું પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ શ્રીમાન રાજચંદ્રે કરેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે આત્મા પોતાના નિજ-સ્વભાવમાં જ અલંબપણે વર્તે ત્યારે તેને “કર્મગ્રંથ” કારે કરેલી પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે મતિ, શ્રુતાદિ જ્ઞાનની

અપેશ્વરની જરૂર રહેતી નથી, તેમ જ વીજી વ્યાખ્યાપ્રમાણે આત્મા અષ્ટકર્મના આવરણરૂપ મલતી રહિત થાય છે વઢી, ત્રીજી વ્યાખ્યાપ્રમાણે સર્વ પ્રકારનાં ઘાતી કર્મો ક્ષય કરતાં બાકી રહેલ માત્ર કેવલ-જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સર્વથા નાશ થાય છે, ચોથી વ્યાખ્યા પ્રમાણે કેવલજ્ઞાન અનન્યસદૃશ્ય થાય છે. પાંચમી પ્રમાણે અનંતજ્ઞેય પદાર્થોને સમયે સમયે જાણે છે, છઠ્ઠી પ્રમાણે લોકાલોકને વિષે કયાંય પણ એનો વ્યાઘાત થતો નથી, અને સાતમી વ્યાખ્યા પ્રમાણે મૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાલનો યથાવસ્થિત ભાવ પ્રકટ થાય છે. તાત્પર્ય કે, આત્મા જ્યારે સર્પૂર્ણપણે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં રમે છે, અને પરસ્વભાવથી રહિત થાય છે ત્યારે મૂતભવિભ્યાદિનો યથાવસ્થિત ભાવ જાણવો ઇત્યાદિ તેના સહજ પરિણામરૂપ થાય છે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનુ સર્પૂર્ણ રમણ તે આત્મારૂપ સ્વચ્છ નિર્મલ વસ્તુ છે. અને મૂતભવિભ્યાદિના યથાવસ્થિત ભાવ જાણવારૂપ તેમ જ જૂદી જૂદી વ્યાખ્યાઓમાં કરેલ નિરૂપણ પ્રમાણે યવારૂપ જે સ્થિતિ, તે તેનાં પરિણામો છે. આપણા સસુદાયમાં શાસ્ત્રકારોએ કરેલી અનેક વ્યાખ્યાઓમાંથી માત્ર એક જ વ્યાખ્યા ઉપર વર્તમાનમાં દૃષ્ટિ રહેલી છે, તેમ ન થતાં સર્વ વ્યાખ્યાઓ ઉપર દૃષ્ટિ રહેવી જોઈએ, જો કે આનો અર્થ એમ નથી કે, સાતમી વ્યાખ્યા પ્રત્યે ઉદાસીનતા જોઈએ સર્વ વ્યાખ્યાઓ પ્રત્યે સર્પૂર્ણ સમાન લક્ષ્ય રહેવો જોઈએ. અત્ર જ્યારે જૈનદૃષ્ટિએ કેવલજ્ઞાનના વિવેચનમાં ઉતરવું પડ્યું ત્યારે જૈનદર્શને કહેલાં બીજાં ચાર જ્ઞાન-સવધમાં થોડાંક વચનો લખવાં એટલા માટે ઉપયોગી થઈ પડશે કે, તેથી કેવલજ્ઞાનનો સંબંધ નિહાળી શકાશે. આ ચાર જ્ઞાન તે આ પ્રમાણે છે ૧. મતિજ્ઞાન, ૨ શ્રુતજ્ઞાન, ૩ અવધિજ્ઞાન. ૪. મન પર્યવજ્ઞાન. આ દરેકની વ્યાખ્યા આ રીતે છે.—

મતિજ્ઞાન:—જેથી મનન થાય અથવા જે મનન કરે તે મતિજ્ઞાન, અથવા ઇન્દ્રિય તથા મનોદ્વારા નિશ્ચિત વસ્તુ જેવડે જણાય, અથવા મનાય તે મતિ યોગ્ય દેશને વિષે અવસ્થિત વસ્તુ તેને વિષય કરનારાં

મન તથા ઇન્દ્રિયો હોય છે, તેમાં નિમિત્તકારણ જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન આત્માને થયું હોય તે મતિજ્ઞાન. શ્રીજિનાગમમાં મતિજ્ઞાનને ‘આભિનિવોધિકજ્ઞાન’ કહ્યું છે. ભગવાન્ દેર્વાદ્ધિક્ષમાશ્રમણે કહ્યું છે કે,

નાણં પંચવિહં પદ્મતં, તંજહા આભિણિવોહિય નાણં ।

સુયનાણં ઝહિનાણં મણપય્યવનાણં, કેવલનાણં ॥

ભગવાન્ દેર્વાદ્ધિક્ષમાશ્રમણના આ વચનનો અર્થ કરતાં ટીકાકારે ‘આભિનિવોધિક જ્ઞાન’ નો અર્થ આમ કર્યો છે. “ વસ્તુ, યોગ્ય દેશાવસ્થાન અપેક્ષી ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્ત સ્વસ્વવિષયની અપેક્ષાએ જે બોધ થાય છે તે ‘આભિનિવોધિકજ્ઞાન.’

શ્રુતજ્ઞાન-‘શ્રુતમ્’ (શ્રવણં) એટલે જે સંભળાય તે ‘શ્રુત’. શ્રુતજ્ઞાનની વ્યાख्या “કર્મગ્રંથના” કત્તોપુરુષે આ રીતે કરી છે:-પૂર્વાપર પર્યાલોચનસ્વરૂપ વ્યંજનપર્યાયવિશિષ્ટ મતિપૂર્વક જ્ઞાન તે ‘શ્રુતજ્ઞાન.’

અવધિજ્ઞાન:-ઈન્દ્રિયાદિકની અપેક્ષાવિના આત્માને વિષે જે સાક્ષાત્ અવધાન એટલે અર્થ ગ્રહણ થાય તે ‘અવધિજ્ઞાન’ આ વ્યાख्या શ્રીકર્મગ્રંથકારની છે. શ્રીમાન રાજચંદ્રે જે વ્યાख्या આપી છે તે આ છે. “ઈન્દ્રિયતપણે અવલોકન કરતો આત્મા ઇન્દ્રિયના અવલંબનવગર અમુક મર્યાદા જાણે તે અવધિ.”

મન:પર્યવજ્ઞાન:-‘કર્મગ્રંથ’ના પ્રણેતા પુરુષ મન.પર્યવજ્ઞાનની સ્વરૂપતા આ પ્રકારે કહે છે:-“ મનુષ્ય-લોકને વિષે રહેલાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોના મનોગત ભાવનું જાણવું તે મન:પર્યવજ્ઞાન.” આ જ્ઞાનની શ્રીમાન્ રાજચંદ્રની વ્યાख्या આ છે: “ અતિચ્છિત છતાં માનસિક વિશુદ્ધિના બળવડે જાણે તે મન:પર્યવ.”

જૈનતત્ત્વવેત્તાઓનુ એમ કથન છે કે, મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવલ એમ પાંચ પ્રકારે જ્ઞાનના ભેદ છે. આપણને સામાન્યપણે મતિ અને શ્રુત જ્ઞાન હોય છે. પાંચ ઇન્દ્રિયો તથા મનદ્વારા

આપણે જે નિશ્ચિત વસ્તુ જાણી શકીએ છીએ, અથવા માનીએ છીએ તે ‘મતિજ્ઞાન’ છે. મતિજ્ઞાનને આવરણ કરનારાં જે કર્મ તેને જે પરિમાણમાં ટાંકેલ હોય છે તે પરિમાણમાં મતિજ્ઞાન પ્રકાશે છે ‘શ્રુતજ્ઞાન’ એટલે પૂર્વાપર સાંભળેલું જ્ઞાન. મતિજ્ઞાનવિના શ્રુતજ્ઞાન હોય નહીં. એમ કહેવામાં આવે છે કે, મુખ્યપણે વર્તમાનમાં આ બે જ્ઞાનનો આ ક્ષેત્રે સંભવ છે. ‘અવધિજ્ઞાન’ આત્માની વિશેષ વિશુદ્ધિ થયે થાય છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયોના અવલંબન વગર ઇચ્છિતપણે અવલોકન કરતો આત્મા અમુક મર્યાદા જાણે ત્યારે તેને અવધિજ્ઞાન છે એમ જાણવું. ‘મનઃપર્યવજ્ઞાન’ આત્માને ત્યારે થયું કહેવાય કે જ્યારે અનિચ્છિત છતાં માનસિક વિશુદ્ધિના વલ્લવડે જણાવું થાય ત્યારે. ‘કેવલજ્ઞાન’ એટલે માત્ર જ્ઞાન જ. તે શિવાય બીજું કંઈ જ નહીં સર્વથા-સર્વ પ્રકારે-રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય ત્યારે જ ‘કેવલજ્ઞાન’ થાય. જ્યાં કેવલજ્ઞાન છે ત્યાં રાગદ્વેષ નથી, અથવા જ્યાં રાગદ્વેષ છે ત્યાં કેવલજ્ઞાન નથી.

શ્રીમાન્ રાજચંદ્રના એક શ્રોતા મતિ, શ્રુત અને મન-પર્યવજ્ઞાનનો ભેદ આ રીતે દર્શાવે છે:-

“મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી જે કંઈ જાણી શકાય છે તેમાં અનુમાન સાથે રહે છે, પરંતુ તેથી આગળ, અને અનુમાનવિના શુદ્ધપણે જાણવું એ મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય છે, એટલે મૂળ તો મતિ, શ્રુત અને મન-પર્યવજ્ઞાન એક છે, પરંતુ મનઃપર્યવમાં અનુમાનવિના મતિની નિર્મલતાએ શુદ્ધ જાણી શકાય છે મતિની નિર્મલતા થવી એ સંયમવિના થઈ શકે નહીં, વૃત્તિને રોકવાથી સંયમ થાય છે, અને તે સંયમથી મતિની શુદ્ધતા થઈ શુદ્ધ પર્યાયનું જે જાણવું (અનુમાનવિના) તે મનઃપર્યવજ્ઞાન છે. મતિજ્ઞાન એ લિંગ એટલે ચિન્હથી જાણી શકાય છે, અને મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં લિંગ અથવા ચિન્હની જરૂર રહેતી નથી મતિજ્ઞાનથી જાણવામાં અનુમાનની આવશ્યકતા રહે છે, અને તે અનુમાનને લઈને જાણેલું ફેરફારરૂપ પળ થાય છે. જ્યારે મનઃપર્યવને વિષે તેમ (ફેરફારરૂપ) થતું નથી, કેમકે તેમાં અનુમાનના સહાય-

પણની જરૂર નથી. શરીરની ચેષ્ટાથી ક્રોધાદિ પારણી શકાય છે; પરંતુ તેનું (ક્રોધાદિનું) મૂલ્ય સ્વરૂપ ન દેખાવાસારૂ શરીરની વિપરીત ચેષ્ટા કરવામાં આવી હોય, તો તે ઉપરથી પારણી શકવું-પરીક્ષા કરવી-દુર્ઘટ છે, તેમ જ શરીરની ચેષ્ટા કોઈ પણ આકારમાં ન કરવામાં આવી હોય, છતાં તદ્દન ચેષ્ટા જોયાવિના તેનું ' ક્રોધાદિનું ' જાણવું તે અતિ દુર્ઘટ છે, છતાં તે પ્રમાણે પરમાત્મ થઈ શકવું (જાણવું) તે જ મનઃપર્યવજ્ઞાન છે."

પુનઃ, કહ્યું છે કે, " મતિ સુરારામન થઈ જણાયેલું જે જ્ઞાન તે ' મતિજ્ઞાન; ' અને શ્રવણ થવાથી થયેલું જે જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન, ' અને તે શ્રુતજ્ઞાનનું મનન થઈ પ્રગમ્યું ત્યારે તે પાછું મતિજ્ઞાન થયું, અથવા તે ' શ્રુતજ્ઞાન ' પ્રગમ્યાથી વીજાને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તે જ કહેનારને વિષે ' મતિજ્ઞાન ' અને સાંભળનારને માટે શ્રુતજ્ઞાન થાય છે તેમ ' શ્રુતજ્ઞાન ' ' મતિ ' વિના થઈ શકતું નથી, અને તે જ ' મતિ ' પૂર્વે ' શ્રુત ' હોવું જોઈએ. એમ એક વીજાને કાર્યકારણનો સંબંધ છે "

જ્યારે આત્મસ્વરૂપની સમ્યક્ પ્રતીતિ થાય ત્યારે મતિ, શ્રુત, અને અવધિ ૮ ત્રણ જ્ઞાનને તથા પ્રકારના જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, જ્યારે આત્મસ્વરૂપની સમ્યક્ પ્રતીતિ ન થઈ હોય અને મિથ્યાત્વ વર્તતું હોય ત્યારે તેને મતિઆદિ અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

કેટલાક આચાર્ય મહારાજોનો અભિપ્રાય એવો છે કે, જ્યારે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મતિ-આદિ ચાર જ્ઞાનનું હોવાપણું રહેતું નથી, કેમકે મતિજ્ઞાનાવરણીયથી માંડી કેવલજ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ક્ષય થવાથી માત્ર આત્માને એક કેવલજ્ઞાન જ રહે છે. અન્ય આચાર્ય એમ કહે છે કે, સયોગીકેવલીને વિષે પણ, મતિ શ્રુતાદિક જ્ઞાન છે, પણ તે કેવલ ફલશૂન્ય છે આ સંબંધમાં આ આચાર્યજી એમ

દટ્ટાંત ઘટાવે છે કે, સૂર્યનો ઉદય થયા પછી પળ નક્ષત્રાદિ હોય છે, છતાં તે નિ.પ્રયોજક હોવાથી વિવિક્ષા કરવાયોગ્ય નથી આ ૧૧૩ મા દોહરામાં જે છેલ્લું ચરણ છે કે,

“દેહ છતાં નિર્વાણ.”

તે પરથી ઇમ સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા યોગ્ય છે કે, જૈનદર્શન પળ જીવન્મુક્ત દશા સ્વીકારે છે કે શુ? શ્રી જૈનદર્શન જીવન્મુક્તદશાનો સ્વીકાર કરે છે તે આ રીતે: તે કહે છે કે, જીવના ગુણ, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ સ્વભાવ તેની તરતમતાએ કરીને ચૌદ ગુણસ્થાનક પાડી શકાય આ ચૌદ ગુણસ્થાનકોમાંથી તેરમા ગુણસ્થાનકે ડ્યારે જીવ પહોંચે ત્યારે તેને જો કે મન, વચન અને કાયાના યોગ હોય છે, તથાપિ તેને ‘જ્ઞાનાવરણીય’, ‘દર્શનાવરણીય’, ‘મોહનીય’ અને ‘અતરાય’ (આનુ સ્વરૂપ પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે) એ ચાર કર્મો (જેને જૈનપરિભાષામાં ‘ઘનઘાતિકર્મ’ કહેવામા આવે છે)ને વ્યવચ્છેદ કરી નાંખેલા હોવાથી ભવવીજનો આત્યંતિક નાશ કર્યો હોય છે, અને ‘વેદનીય’, ‘આયુઃ’, ‘નામ’ અને ‘ગોત્ર’ એ ચાર કર્મોને એવા સત્ત્વહીન કરી નાંખ્યા હોય છે કે, જેમ વઢેલી સીંદરી સત્ત્વરહિત થઈ માત્ર આકારવત્ રહે છે આ પ્રકારે ડ્યારે તેરમું ગુણસ્થાનક જીવને વત્તે છે ત્યારે તેને મન, વચન અને કાયાના યોગ હોય છે, છતાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે ચૌદમા એટલે છેલ્લા ગુણસ્થાનકમાં અને તેરમા ગુણસ્થાનકમાં ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે, તેરમામાં પોતાના સત્ત્વરહિત મન, વચન અને કાયાનો યોગ હોય છે, અને ચૌદમામા એ યોગ હોતો નથી. વાકી જ્ઞાન સંબધી તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનક બન્નેમાં સમાનતા છે. તેરમા ગુણસ્થાનકે દેહનો સંબંધ છે એટલે જૈનપરિભાષા તે આત્માને “સયોગીકેવલી” કહે છે, અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકે દેહનો યોગ નથી એટલે તે આત્માને

“ અયોગીકેવલી ” કહે છે. ચૌદમા અને તેરમા ગુણસ્થાનકોની શક્તિના સંબંધમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી, સમાનતા છે, એટલે તેરમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા એવા સયોગીકેવલીના આત્માને દેહ છતાં પણ નિર્વાણ જ છે. એમ જે આ ગ્રંથકર્તાપુરુષે કહ્યું છે તે યોગ્ય લાગવું જોઈએ, અને તેથી જૈનદર્શન, આ અપેક્ષાએ જીવનુક્તતા સ્વીકારે છે એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય જ ગણાય, કેમકે જીવનુક્તતા તે કહેવાય છે કે, જેમાં દેહ છતાં મુક્તિસદૃશ્યપણું હોય છે; તેરમા ગુણસ્થાનકે દેહ છતાં કેવલજ્ઞાન થયું હોય છે અને જ્યાં કેવલજ્ઞાન થયું ત્યાં રાગ દ્વેષ સર્વથા હોતા જ નથી, અને આત્માની મુક્તિ રાગદ્વેષથી દેહ છતાં થઈ એટલે જીવનુક્તતા પણ સિદ્ધ થઈ ગણાય.

શ્રીજૈનદર્શને જે ચૌદ ગુણસ્થાનકો કહ્યાં છે તેમાં પ્રથમનું ‘મિથ્યાત્વગુણસ્થાનક’ જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી પ્રથમ ગુણસ્થાનક જેને “મિથ્યાત્વગુણસ્થાનક” કહેવામાં આવે છે તે જ્યારે જીવને હોય છે ત્યારે દેહાદિને વિષે આત્મવુદ્ધિ, અને આત્મભાવને વિષે દેહવુદ્ધિ એવો વિપર્યાસ રહે છે. બીજા ગુણસ્થાનકને “સાસ્વાદાનસમ્યક્દષ્ટિગુણસ્થાનક” કહેવામાં આવે છે. ઉપશમભાવે જે સમ્યક્ત્વ થાય છે એટલે કે જે સમ્યક્ત્વ પાછું વમાવાયોગ્ય છે તેવું સમ્યક્ત્વ એક વેળા થયા-વાદ પાછું તે વર્માઈ જાય છે, અર્થાત્ પ્રથમ મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકે જીવ આવે છે આ જે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ વમ્યા પછીની અને મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકે આવવા પહેલાંની વચ્ચેની જે આત્માની સ્થિતિ તે બીજું “સાસ્વાદાન ગુણસ્થાનક” છે એમ કહેવામાં આવે છે કે, જેમ ક્ષીરનું મોજન લીધું હોય અને તે વમી નાં-ખતાં તે ક્ષીરનો જેવો સ્વાદ મુલમાં રહે, તેમ આ બીજે ગુણસ્થાનકે સમ્યગ્દર્શન વમી નાંખતાં અને પુનઃ પ્રથમ ગુણસ્થાનકે જતાં પહેલાં વમાતાં ક્ષીરના પ્રકારના આત્મભાવ રહે છે શ્રીજૈને પ્રરૂપેલ આત્મ-ભાવપર રુચિ, અરુચિ વન્ને ન હોય, પરંતુ મિશ્રતા હોય એવો જે અધ્યવસાય તે ત્રીજું “મિશ્રદષ્ટિ

ગુણસ્થાનક” છે ચોથા ગુણસ્થાનકને “ અવિરતિસમ્યગ્દષ્ટિગુણસ્થાનક ” કહેવામાં આવે છે આ ગુણસ્થા-
 નકે આત્મા ને દેહ વન્ને ભિન્ન પ્રતીત થાય છે, અર્થાત્ આત્માના અનુભવની શરૂઆત અહીંથી થાય છે
 મોક્ષ થવાનું વીજ અહીં રોપાય છે એક વચત સમ્યગ્દર્શન થયું, તો અવશ્ય મોક્ષ થવો જ જોડા
 સમ્યગ્દર્શનથી આત્મા અને દેહનું ભિન્નપણુ પ્રતીત થાય છે, અને તે સમ્યગ્દર્શન ચોથે ગુણસ્થાનકે થાય
 છે. આત્મા અને દેહ વન્ને ભિન્ન છે એવી પ્રતીતિ છતાં તે પ્રમાણે વર્તના આ ગુણસ્થાનકે થતી ન
 હોવાથી તેને “અવિરતિસમ્યગ્દષ્ટિગુણસ્થાનક” કહેલ છે એવો નિયમ છે કે, એક વચત વસ્તુનું ચતુર્થ
 સ્વરૂપ સમજાય, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન થાય, તો નિયમા ચારિત્રસેવના થવાની, ચોથા ગુણસ્થાનકેથી
 માંડી તેરમા ગુણસ્થાનકસુધી આત્માનુભવ એક સરસો છે, પરંતુ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના નિરાવરણાનુસાર
 જ્ઞાનની વિશુદ્ધતા ઓછી અડકી હોય છે તેના પરિમાણમાં અનુભવનો પ્રકાશ થઈ શકે છે પાંચમા
 ગુણસ્થાનકે દેશે (અંશે આચરણ) હોય છે, અર્થાત્ આત્મા અને દેહ ભિન્ન છે એવી પ્રતીતિ, જે ચોથા
 ગુણસ્થાનકે થઈ, તે પ્રમાણે વર્તન પાંચમા ગુણસ્થાનકે સંપૂર્ણપણે થતું નથી, પરંતુ કોઈ અંશે થાય છે
 આ કારણથી આ ગુણસ્થાનકને “ દેશવિરતિગુણસ્થાનક ” કહેવામાં આવે છે છટ્ટા ગુણસ્થાનકે સર્વ દેશે
 આચરણ હોય છે, તથાપિ તેમાં જીવો કંઈક પ્રમત્ત રહે છે આ કારણથી તેને ‘ સર્વવિરતિપ્રમત્તસંયત ’
 ગુણસ્થાનક કહ્યું છે સાતમું ગુણસ્થાનક “અપ્રત્તમસયત” છે અહીં અપ્રમત્તપણે સર્વવિરતિ-આચરણ
 હોય છે આઠમા “નિવૃત્તિગુણસ્થાનકે ” અપૂર્વ આત્મજાગૃતિ હોય છે, નવમા “અનિવૃત્તિ” અથવા “વાદર-
 સંપરાયગુણસ્થાનકે” સત્તાગત સ્થૂળ કપાયવલપૂર્વક સ્વસ્વરૂપસ્થિતિ હોય છે દશમા “ સૂક્ષ્મસંપરાય-
 ગુણસ્થાનકે” સત્તાગત સૂક્ષ્મ કષાયવલપૂર્વક સ્વસ્વરૂપસ્થિતિ હોય છે અગીઆરમા “ઉપશાંતમોહગુણ-
 સ્થાનકે” સત્તાગત ઉપશાંતકપાયવલપૂર્વક સ્વસ્વરૂપસ્થિતિ હોય છે. વારમા “ક્ષીણમોહગુણસ્થાનકે”

સત્તાગત ક્ષીણકપાયવલ્લપૂર્વક સ્વસ્વરૂપસ્થિતિ હોય છે તેરમા “સયોગીગુણસ્થાનકે” ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે માત્ર મન, વચન અને કાયાનો યોગ રહે છે, અહીં કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, ચૌદમા “અયોગીગુણસ્થાનકે” મન, વચન અને કાયાના યોગ કિંચિત્માત્ર પળ ન રહેતાં સિદ્ધપદપ્રાપ્તિ થાય છે. તેરમા ગુણસ્થાનકને જીવન્મુક્ત દશા કહી શકાય, કે જેને માટે ગ્રંથકારે ૧૧૩ મા દોહરામાં વિવેચન કર્યું છે.

એમ જે શંકા કરવામાં આવે છે કે, જૈનદર્શન કહે છે તેમ અનાદિનો આત્માને વિભાવ વર્તે છે તો તે કેમ? તેનું સમાધાન ૧૧૪ મા દોહરામાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે —

કોટી વર્પનું સ્વપ્ન પળ, જાગ્રત થતાં સમાય;
તેમ વિભાવ અનાદિનો, જ્ઞાન થતાં દૂર થાય.

અહીં ગ્રંથકર્તાએ સ્વપ્નનો અત્યંત વિશેષ કાલ દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી ‘કોટી વર્પનું સ્વપ્ન’ એમ કહ્યું છે કોઈને વળા દીર્ઘ સમય સુધી સ્વપ્ન ચાલ્યું આવતું હોય, અને તે જાગૃત થતાં એકદમ વિલય પામી જાય છે, તેની પેઠે અનાદિકાલથી આત્મામાં દેહબુદ્ધિ, અને દેહમાં આત્મબુદ્ધિ એવા પ્રકારે જે વિપર્યાસ ચાલ્યો આવે છે, તે આત્મા અને દેહ વચ્ચે ભિન્ન સ્વભાવી પદાર્થો છે, એવું સમ્યગ્દર્શન થતાં, દૂર થઈ જાય છે.

જૈનદર્શને જેમ આત્મા અને કર્મનો સંબંધ અનાદિનો માન્યો છે તેમ જગતના સર્વ ભાવો પળ અનાદિ એમ સ્વીકારેલ છે. આ વાતની પ્રતીતિ હવે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Science) ના પ્રભાવ પછી થવા લાગી છે. અદ્યાપિપર્યંત જનસમૂહમાં એવી પ્રાંતિ ચાલી આવતી હતી કે, રૂથ્થરે આ સઘટ્ટી રચના અને ઘટના કરી છે. હજુ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઘણું જ અપૂર્ણ હોવાથી તેનો (વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો) પ્રભાવ હજુ સુધી એવો પ્રવલ થયો નથી કે જેથી આ પ્રાંતિ સર્વથા દૂર થાય. જૈન એ એક જ દર્શન છે કે જેણે જગત્ અને તેના

માવો અનાદિ કહ્યા છે મિથ્યાજ્ઞાન અથવા અસમ્યગ્દર્શનનું વસ્તુત્વ સ્વરૂપ નિરૂપવાને માટે આ પ્રાંતિ જ વસ છે જૈને એક જ સિદ્ધાંતમાં આ પ્રસંગનું યથાસ્થિત નિરૂપણ કર્યું છે, અને તે આ રીતે “જે વસ્તુ વર્તમાન કાળને વિષે છે તે વસ્તુ મૂતકાલમાં પણ હતી, અને ભવિષ્યકાલમાં પણ હોવી જોઈએ મહે પછી રૂપાન્તર થયેલ હોય, પણ મૂત વસ્તુ તો હોવી જ જોઈએ” બાર વાગે એક પદાર્થનું હોવાપણુ છે તો તેનું હોવાપણુ બાર વાગ્યા પહેલાં અને બાર વાગ્યા પછી પણ હોવું જોઈએ મહે પછી તે રૂપાન્તર પામેલ હોય એટલે બાર વાગ્યાનો સમય વર્તમાનકાલ તરીકે કલ્પ્યો છે, બાર વાગ્યા પહેલાં નો ‘મૂત’ તરીકે અને બાર વાગ્યા પછીનો ‘ભાવિ’ તરીકે કલ્પેલ છે જેમ બાર વાગે મનુષ્યદેહની સ્થિતિ જોવામાં આવી, તે પહેલાંના સમયે તેની સ્થિતિ જોવામાં ન આવી હોય, તેમ જ બાર વાગ્યા પછી તેનો વિલય થઈ ગયેલો જણાય, છતાં તેની સ્થિતિ ત્રણે કાલમાં હોવી જ જોઈએ, કેમકે બાર વાગ્યા પહેલાં સ્થિતિ હતી, પરંતુ તે વીજા આકારે હતી, તેમ જ બાર વાગ્યા પછી વિલય થયો જણાય છે, છતાં તે દેહના પરમાણુઓનો નાશ થયો નથી, પરંતુ તે પરમાણુઓ છૂટા પડી ગયા છે આ વાતની પ્રતીતિ જૈનદર્શને મૂળથી સ્વીકારેલ અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે હમણાં સ્વીકારેલ “કોઈ વસ્તુ નવી ઉત્પન્ન થતી નથી કે, કોઈ વસ્તુનો નાશ નથી થતો, રૂપાન્તર પરિણામ થાય છે” એ સિદ્ધાંત વિચારવાથી થશે, અને આ વિચારણાથી “ઉત્પત્તિનિયમ” (Law of Creation) નું મૂલ્ય શૂન્યતામાં છે એમ નિશ્ચિત થશે જો જૈનનો આ સિદ્ધાંત પ્રતીત થયો હોત, તો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થવાની કલ્પના ઘણા કાલથી નીકળી ગઈ હોત ‘મૂત્તરવિદ્યા’ (Geology) હવે શીખવે છે કે, સૃષ્ટિ અનાદિની હોવી જોઈએ, પણ જૈનદર્શને, તો તે સહસ્ત્ર વર્ષો પહેલાં સમજાવ્યું હતું જૈનનો “જે વસ્તુ વર્તમાનકાલે હોય તે વસ્તુ મૂતકાલમાં હોવી જોઈએ, અને ભવિષ્યમાં પણ હોવી જોઈએ” એ સિદ્ધાંત જગતને ‘અનાદિ અનંત’ સિદ્ધ કરે છે.

આત્મા અને કર્મનો અનાદિનો સંબંધ છે એમ દર્શવતા અત્રે અનાદિથી જગત્ અને તેના ભાવો વર્તે છે એમ જે કહ્યું તે વાતની પ્રાધાન્યતા નથી અત્રે તે વાત પ્રસંગવશાત્ લેવાઈ છે.

એમ શંકા થવાયોગ્ય છે કે, આત્માને કર્મની સાથે અનાદિનો સંબંધ છે તે સંબંધ કેમ નિવૃત્ત થાય ? તેનું સમાધાન ૧૧૫ થી ૧૧૭ માં દોહરા સુધીનું વસ્તુસ્વરૂપ વિચાર્યાથી થાય છે. આ દોહરામાં કહ્યું છે કે,

૧૧૫. છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહીં કર્ત્તા તું કર્મ;

નહીં ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ.

૧૧૬. એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષસ્વરૂપ;

અનંતદર્શન જ્ઞાન તું, અવ્યાબાધ સ્વરૂપ.

૧૧૭. શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યઘન, સ્વયં જ્યોતિ સુલધામ;

બીજું કહીએ કેટલું ? કર વિચાર તો પામ.

શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે આ પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે ભર્યો છે - “ હે શિષ્ય ! દેહમાં જે આત્મતા મનાઈ છે, અને તેને લીધે સ્ત્રીપુત્રાદિ સર્વમાં અહંમત્ત્વપણું વર્તે છે, તે આત્મતા જો આત્મામાં જ મનાય, અને તે દેહાધ્યાસ એટલે દેહમાં આત્મબુદ્ધિ તથા આત્મામાં દેહ બુદ્ધિ છે તે છૂટે, તો તું કર્મનો કર્ત્તા પણ નથી, અને ભોક્તા પણ નથી, એ જ ધર્મનો મર્મ છે (૧૧૫) એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, અને તું જ મોક્ષસ્વરૂપ છો, અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મપદ એ જ મોક્ષ છે તું અનંત જ્ઞાન, દર્શન તથા સુલ સ્વરૂપ છો. (૧૧૬) તું દેહાદિક સર્વ પદાર્થોથી જૂદો છે, કોઈમાં આત્મદ્રવ્ય મળતું નથી, કોઈ તેમાં મળતું નથી, દ્રવ્યે દ્રવ્ય પરમાર્થથી સદાય ભિન્ન છે. માટે તુ શુદ્ધ છો, બોધસ્વરૂપ છો, ચૈતન્યપ્રદેશાત્મક છો, સ્વયંજ્યોતિ પડેલે કોઈ પણ

તેને પ્રકાશતુ નથી, સ્વભાવે જ તુ પ્રકાશસ્વરૂપ છો, અને અવ્યાવાધ સુખનું ધામ છો વીજું કેટલું કહીશ ? અથવા ઘણુ શુ કહેશુ ? ટુકમાં એટલુ જ કહીએ છીએ કે, જો વિચાર કર, તો તે પદને પામીશ (૧૧૭) ”

જો દેહાધ્યાસ ટલે, તો પ્રત્યેક આત્મા, શ્રીજિનની પેઠે, મોક્ષસ્વરૂપ, અનંતજ્ઞાનદર્શન તથા સુખસ્વરૂપ, શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યઘન, સ્વયંબોધિત, અને અવ્યાવાધ સુખનું ધામ છે એવુ દૃઢ કરાવવા માટે આ સ્થંભે મંથકર્તૃપુરુષે ભાપારચના તથાપ્રકારની જાગૃતિવાઙ્મી કરી છે અનાદિનો આત્માની સાથેનો કર્મસંબધ કેમ નિવૃત્ત થાય એ આ દોહરાપરથી જે પ્રકારે જાણી શકાય છે તે પ્રકાર આ છે. —

પ્રથમ, ‘ જીવ ’ ‘ પુદ્ગલપરમાણુ ’ ‘ ધર્મ ’ ‘ અર્ધમ ’ ‘ આકાશ ’ અને ‘ કાલ ’ એ છ દ્રવ્યો જગાન્યાં છે તે દ્રવ્યો જો કે એક બીજામા પ્રવેશ કરે છે, એકમેકને અવકાશ આપે છે, એકમેક મઠી જાય છે, અને જૂદાં પડે છે, પણ પોતપોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરતા નથી, (જુઓ, શ્રીમાન્ કુદકુદાચાર્ય પ્રણીત ‘ પવાસ્તિકાય ’ નામક ગ્રંથ) એટલે જેમ શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે ૧૧૬ માં દોહરામાં કહ્યું છે, તેમ આત્મા પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનો ત્યાગ કરતો નથી કે, પુદ્ગલપરમાણુ પોતાના જડસ્વભાવનો ત્યાગ કરતા નથી. પ્રત્યેકે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતપોતાના સ્વભાવમાં રમણ કરે છે આત્મા અને કર્મનો સંબધ છતાં આત્મા પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં અને પુદ્ગલપરમાણુરૂપ કર્મ પોતાના જડસ્વભાવમાં વર્તે છે. આમ હોવાથી આત્માને વાસ્તવમાં પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનો કર્તૃ, ભોક્તા, માનવો જોઈએ, છતાં આત્માને કર્મનો કર્તૃ કહેલ છે તેનો હેતુ આ છે. આત્માને અનાદિથી દેહસંબંધી જે વિપર્યાસ છે તેને લઈને આત્મા એમ માને છે, અથવા ભાવે છે કે, દેહ અને તેનાં કાર્યો એ મારાં છે. આંતુ જે માનવુ અથવા ભાવં (ભાવના કરવી) તેથી તે તે પ્રકારના પુદ્ગલપરમાણુરૂપ કર્મો પોતપોતાની જાતિના નૂતન પુદ્ગલોનો સચય કરે છે, જે પછી પોત-

પોતાના સ્વભાવાનુસાર પરિણમે છે. જ્યારે આત્માને દેહ સંબંધીનો વિપર્યાસ મટી જાય છે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય છે કે “હું જ્ઞાનમય આત્મા છું, અને દેહાદિરૂપ પુદ્ગલપરમાણુઓ મારાથી અન્ય છે.” આવું જ્યારે સમ્યગ્દર્શન આત્માને થાય છે ત્યારે પોતાના ચારિત્રરૂપ ગુણવલ્લે પૂર્વે એકત્ર કરેલ કર્મોને સર્વથા સ્વપાવી ક્ષય કરે છે, (કર્મો કેમ ક્ષય કરી શકાય તે સંબંધી ૧૦૩-૧૦૪ માં દોહરામાં વિવેચન થઈ ગયું છે) અને નૂતન કર્મો બાંધતો નથી. આવું સમ્યગ્દર્શન થયાથી સમ્યક્ચારિત્રદ્વારા પૂર્વનિષ્પન્ન કર્મો સર્વથા સ્વપેછે, અને નવાં કર્મો (અર્થાત્ નૂતન દેહ) નો સંબંધ થતો નથી, અને નૂતન કર્મનો સંબંધ ન થવો, તે આત્મા અને કર્મના સંબંધની નિવૃત્તિ છે. જૈને કર્મને આત્માની સાથેનો સંબંધ કોઈ ન્યાયે અનાદિ-સાંત કહ્યો છે તે ન્યાય આ કહ્યો તે છે. ૧૧૮ માં દોહરામાં ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેનો સંવાદ પૂર્ણ કરતાં ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે, જે જે જ્ઞાનીઓ થઈ ગયા છે તે સર્વેનો આત્માની શુક્તિ સંબંધી આ એક જ પ્રકારનો નિશ્ચય છે. એમ જે કહ્યું છે કે,

નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાનીનો, આવી અત્ર સમાય;
ધરી મૌનતા એમ કહી, સહજ સમાધિમાંય.

તેમાં “ધરી મૌનતા એમ કહી, સહજસમાધિમાંય” તેનો આશય અતિ ગંભીર હોઈ બહુ વિચારવાયોગ્ય છે. ગ્રંથકારે તેનો અર્થ એમ ભર્યો છે કે, “એમ કહીને સદ્ગુરુ મૌનતા ધરીને સહજસમાધિમાં સ્થિત થયા, અર્થાત્ વાળીયોગની અપ્રવૃત્તિ કરી.” આ વાક્યો પરથી સહજ એમ પ્રશ્ન થાય છે કે, એવા સદ્ગુરુ કયા ગણવા કે જે સહજસમાધિના પાત્ર છે, અથવા જેની વાળી અપ્રવૃત્તિ થવાને પાત્ર છે? ઉપર ચૌદ ગુણસ્થાનક અને તેનાં સ્વરૂપ દર્શાવેલ છે તેની સાથે એમ પણ કહેવાઈ ગયું છે કે, તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકે અનુભવ-જ્ઞાનનો સદ્ભાવ સમાન જ છે, ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે, તેરમા ‘સયોગીકેવલીગુણસ્થાનકે’ કેવલ-

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છતાં મન, વચન અને કાયાનો યોગ હોય છે, જ્યારે ચૌદમા ‘અયોગીકેવલીગુણસ્થાનકે’ યોગ નથી હોતો. જ્યારે મન, વચન, અને કાયાનો યોગ હોતો નથી, એટલે વાળીયોગની અપ્રવૃત્તિ થાય છે, અને સહજસમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે આ દોહરાની જે યોજના કરવામાં આવી છે તે પરથી ચિદ્રિત થાય છે કે, સહજસમાધિ થવા પૂર્વેની જે સ્થિતિ તે સ્થિતિથી સદુરૂપ આ ઉપદેશ કર્યો છે આ સ્થિતિ કઈ ? તેરમું ‘સયોગીકેવલીગુણસ્થાનક’ શ્રીજિનેશ્વરોએ આપણપ્રત્યે પરમ કૃપા કરી પોતાના તીર્થંકરકર્મ ભોગવવા નિમિત્તે જે આત્મકલ્યાણનો ઉપદેશ કર્યો છે તે આ તેરમા ‘સયોગીકેવલી-ગુણસ્થાનકે’થી કર્યો છે કે, જે ગુણસ્થાનક પછીનું તરતજનું ગુણસ્થાનક સહજસમાધિ માટેનું ‘અયોગી-કેવલીગુણસ્થાનક’ છે. ઋંથકારનો આશય છે તે શ્રી અર્હત છે, તો તે સત્યરૂપ ગણવાનો સમ્ભવ ધારી શકાય સવાદમા જે ગુરુ કલ્પવામા આવ્યા છે તે શ્રી અર્હત છે, તો તે સત્યરૂપ ગણવાનો સમ્ભવ ધારી શકાય

આ લેખના પ્રારંભમાં એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે કે, શ્રીમાન્ રાજચંદ્રને પ્રત્યક્ષ સદુરૂનો યોગ તો બન્યો ન હોતો, અને તેઓએ સદુરૂનુ આરોપણ શ્રી જિનેનેવિષે કર્યું હોવાનો સમ્ભવ છે તે આ પ્રસંગથી વિશેષ દૃઢ થવાયોગ્ય છે. આ વાત વિશેષદૃષ્ટિની છે, સામાન્યદૃષ્ટિએ તો એમ ગણાય કે સદુરૂ (કે જેનાં લક્ષણો પૂર્વે કહેવાઈ ગયેલ છે) એ શિષ્યપ્રત્યે એમ કહ્યું છે કે, જો ઉપર્યુક્ત બોધ મ્હણ કરવામાં આવે, તો સદુરૂને મોક્ષમાર્ગ માટે વિશેષ કહેવાનું કંઈ રહેતું નથી, કેમકે આત્મજ્ઞાનનો સર્વ સાર તેમાં આવી જાય છે.

૧૧૯ મા દોહરાથી તે ૧૨૭ દોહરા સુધીમાં “શિષ્યવોધવીજપ્રાપ્તિકથન” એ પ્રકારનો વિભાગ છે. “વોધવીજપ્રાપ્તિ” એને કહેવામાં આવે છે કે, જ્યારે આત્માસંબધીનો ઉપર્યુક્ત વાસ્તવિક બોધ થાય ‘વોધવીજપ્રાપ્તિ’ ને વીજુ નામ ‘સમ્યગ્દર્શન’ પળ આપી શકાય. ‘વોધવીજપ્રાપ્તિ’ અથવા ‘સમ્યગ્દર્શન’ થતા આત્માને અપૂર્વ માન આવે છે, અને પોતાનું સ્વરૂપ પોતાને વિષે યથાતથ્ય ભાસે છે. દેહાત્મ-

બુદ્ધિરૂપ અજ્ઞાન દૂર થાય છે, પોતાનું સ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ અજર, અમર, અવિનાશી અને દેહથી સ્પષ્ટ જૂડું ભાસે છે. વળી, જ્યાં વિભાવ (મિથ્યાદર્શન) વર્તે છે, ત્યાં મુલ્યનય-(મુલ્યનય 'વ્યવહારનય' ને મોટે વાપરેલો જણાય છે,)થી કર્મનું કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું છે, પરંતુ હવે (સમ્યગ્દર્શન થતાં) 'આત્મ-સ્વભાવમાં વૃત્તિ વહી તેથી આત્મા અકર્તા થયો, અથવા આત્મપરિણામ જે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તેનો નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપે કર્તા ભોક્તા થયો ' એમ ૧૧૯ થી ૧૨૨ માં દોહરામાં સદ્ગુરુનો શિષ્ય ઉપકાર માનતો હોય તેવા આકારમાં જણાવી આત્માને સમ્યગ્દર્શન થતાં જે અનુભવ થાય છે તે દર્શાવેલ છે.

નિજશુદ્ધતા એ જ મોક્ષ મોક્ષ છે, અને જે વહે તે પમાય તે મોક્ષનો માર્ગ છે, અને તે જ ત્રિગ્રથ-જૈનનો સકલ માર્ગ છે, એમ ૧૨૩ માં દોહરામાં જણાવ્યું છે.

૧૨૪ થી ૧૨૭ માં દોહરામાં સદ્ગુરુએ મોક્ષમાર્ગ વતાવવારૂપ જે કરુણા કરી તે અર્થે તેમનો અત્યંત ઉલ્લાસપૂર્વક આભાર માની વતાવ્યો છે. આભાર માનવા અર્થે જે શબ્દરચના કરી છે તેનું અર્થગાંભીર્ય કેટલું મનોરંજક છે તે નીચેથી જણાશે.-

૧૨૪. અહો ! અહો ! શ્રીસદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;

આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! અહો ! ઉપકાર.

૧૨૫. શું પ્રભુચરણ કને ધરું ? આત્માથી સૌ હીન.

તે તો પ્રભુએ આપ્યો; વર્તું ચરણાધીન.

૧૨૬. આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુઆધીન,

દાસ, દાસ, હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન.

૧૨૭. પટ્ટસ્થાનક સમજાવીને, ભિન્ન વતાવ્યો આપ;
મ્યાનથી તરવારવત્, એ ઉપકાર અમાપ.

અમાપ ઉપકાર કયા કારણથી શ્રીસદ્ગુરુથી થયો છે તે ૧૨૭ માં દોહરામાં જણાવ્યું છે. મ્યાન અને તરવાર વચ્ચે ભિન્ન છે તેની પેઠે આત્મા અને દેહ વચ્ચે ભિન્ન છે એવું આ છ પદને વિષે વિવેચન કરી વતાવ્યું છે તે અમાપ ઉપકાર છે. આત્મા અને દેહની ભિન્નતા ન જાણવાના કારણે સસારઅટવિમાં પરિભ્રમણ થતું હતું તે, આત્મા અને દેહનું ભિન્નપણું વતાવવાથી અટક્યું. સદ્ગુરુની આ પરમ કરુણા છે, અને આ કારણે જ કરુણાના સિંધુસમાન સદ્ગુરુને ૧૨૪ માં દોહરામાં કહેલ છે. કોઈ આપણા પ્રત્યે ઉપકાર કરે, તેનો વદલો વાલ્લવો જોઈએ એ કર્તવ્યક્રમ છે વઢી, બીજો ક્રમ એવો છે કે, આપણને અસુક ચીજ કોઈએ આપી, આપણે તે આપનારને વદલામાં તે મઝેલી ચીજ આપતા નથી, કારણ કે તેમ કરવામાં વિશેષતા શું? એ તો એની હતી ને એને પાછી આપવી છે. આ કારણે આપણે આપણી યથાશક્તિ વદલાની ચીજ આપીએ છીએ. શ્રીસદ્ગુરુએ વાસ્તવિક રીતે અત્ર આત્મા આપેલ છે, કારણકે શિષ્યને, તો મિથ્યાદર્શન હતું તે કારણે આત્માના હોવાપણાનું જ માન નહોતું. શ્રીસદ્ગુરુએ તેનું માન કરાવ્યું એટલે શબ્દપર્યાયમાં કહીને, તો આત્મા આપ્યા સમાન જ છે. આ આત્મારૂપી પદાર્થના શ્રીસદ્ગુરુ તો આપનાર છે, એટલે તેઓના ઉપકારના વદલામાં તેઓએ આપેલ પદાર્થ તો ઉપયુક્ત ન્યાયે ક્યાંથી જ અપાય? જો તે શિવાય કંઈ અર્પણ કરવામાં આવે, તો તો વિશેષતા કહેવાય હવે શિષ્યે પોતા તરફથી આપવું શું? ઉત્તમોત્તમ એવો આત્મારૂપી પદાર્થ તો શ્રીસદ્ગુરુએ આપેલ છે. (શ્રી નિર્ગ્મથપ્રવચન છે કે “જેને આત્મા જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું, એટલે આત્મા એ ઉત્તમોત્તમ પદાર્થ છે.) આ કારણથી શિષ્ય આત્મા કરતાં

વિશેષતાવાળો પદાર્થ તો ન આપી શકે, પરંતુ તેથી ન્યૂનતાવાળો પદાર્થ આપી શકે. શિષ્ય પોતાપરના અપાર ઉપકારના ભારના કારણે ૧૨૬ માં દોહરામાં એટલા માટે કહે છે કે, ઉત્તમોત્તમ એવો આત્મારૂપી પદાર્થ તો આપશ્રીએ આપ્યો છે, એટલે હું મારી યથાશક્તિ આપનો જેનાથી બદલો વાઢી શકું, તે દેહાદિ વધાં પદાર્થો તો આત્માથી હીન છે. તે સઘઢાં હું આપને અર્પણ કરું તો પણ બદલો વઢે તેમ છે જ નહીં અહીં દેહાર્પણ કરવા-પર ભાર મુકવાનો ઉદ્દેશ નથી, અહીં તો સદુરુપ જે અમાપ ઉપકાર કર્યો છે તેનો બદલો કોઈ રીતે વાઢી શકાય એવું છે જ નહીં, એવું મહત્વ વતાવવાનો હેતુ છે. ૧૨૫ માં દોહરાના પહેલા ચરણમાં એમ જે કહ્યું છે કે,

શું પ્રમુ ચરણ કને ધરું ?

તેથી શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર એમ કહે છે કે, એવું સમજવાનું નથી કે, શ્રીસદુરુને શિષ્યના બદલાની કિંચિત્માત્ર ઇચ્છા હોય છે, કેમકે સદુરુ તો પરમ નિષ્કામ હોય છે, તેઓ એક નિષ્કામ કરુણાથી જ માત્ર ઉપદેશના આપનાર છે. આ ઉપકારવચન કહેવાનો શિષ્યનો ધર્મ હોવાથી કહેલ છે.

પ્રથમનો ઉપસંહાર ૧૨૮ માં દોહરાથી તે ૧૪૨ માં દોહરા સુધીમાં કરવામાં આવ્યો છે. ૧૨૮ માં દોહરામાં એમ કહ્યું છે કે,

દર્શનષટે સમાય છે, આ ષટ્ સ્થાનકમાંહિ;
વિચારતાં વિસ્તારથી, સંશય રહે ન કાંઈ.

ઉપર સમાલોચના કરવામાં આવી તે પરથી જોઈ શકાયું હશે કે, ગ્રંથકર્તા કહે છે તેમ વિસ્તારપૂર્વક વિચાર્યાથી આ છ પદમાં છપ્ દર્શનોનો સમાસ થઈ જાય છે એટલું જ નહીં, પણ પ્રસિદ્ધ એવાં છ દર્શનોમાં અંતર્ગત થતા જૂદા જૂદા અનેક અભિપ્રાયોનો સમાવેશ આ છ પદને વિષે થાય છે.

૧૨૮ મા દોહરામાં મોટામા મોટો વ્યાધિ કયો ? તેને માટે નિપુણ વૈદ્ય કોણ ? તેને માટે પથ્ય શું ? અને તેનું ઔપધ શું ? એ વાતનો પ્રસંગ લઈ કહ્યું છે કે,

આત્મઞ્ચાંતિ સમ રોગ નહીં, સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ;

ગુરુ આજ્ઞાસમ પથ્ય નહીં, ઔપધ વિચાર ધ્યાન.

“ નવીન કહેવાનું નથી કે, આત્માની પ્રતીતિના અભાવે શરીરને વિષે જે વિપર્યાસ થઈ ગયો છે તે જેવો પેકે પળ રોગ છે નહીં જેઓને આત્માની પ્રતીતિ છે તેઓ સુખદુઃખનું વેદન જેવી સમતાપૂર્વક કરી શકે છે તેથી સમતાપૂર્વક વેદને વિષે જ જેને સર્વસ્વ માન્યું છે એવા જહવાદીઓ કોઈ પણ કાળે કરી શકવાના નથી. આ કારણે, ગ્રંથકારે પૂર્વ પુરુષની પરંપરા અનુભવપૂર્વક આ ઞ્ચાંતિને સર્વથી અનિષ્ટ રોગરૂપ કહેલ છે. એ પણ ભૂલ છે કે, જેમ શરીરવ્યાધિઓને માટે નિપુણ વૈદ્યની જરૂર છે, તેમ આ આત્મવ્યાધિને માટે વસ્તુ પામેલા એવા સદ્ગુરુરૂપ વૈદ્યની જરૂર છે. વ્યાધિનું ભાન થાય, તે વ્યાધિ દૂરકર્તા વૈદ્ય મળે, પરંતુ જેને વ્યાધિ છે તે પથ્ય સેવે નહીં, તો તે વ્યાધિ દૂર થતો નથી, તેમ આત્માની ઞ્ચાંતિરૂપ રોગ ટાળવાને માટે પથ્યની જરૂર છે. એ પથ્ય તે ગુરુઆજ્ઞા છે ગુરુઆજ્ઞાને પથ્ય કહેવાનો હેતુ એ છે કે, જેમ વ્યાધિ જવા માટેની વૈદ્યની સૂચના, વરાવર વિચારપૂર્વક થઈ હોય, તેમ ગુરુ પણ એ આત્મઞ્ચાંતિના વ્યાધિને દૂર કરવા-અર્થજે સૂચનાઓ (આજ્ઞા) કરે છે તે સમ્યક્ વિચારપૂર્વક હોવાયોગ્ય છે વિચાર અને નિદિવ્યાસન એ આ રોગને માટે ઔપધ છે એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે. પુરુષાર્થનું માહાત્મ્ય ૧૩૦ માં દોહરામાં પ્રકટ કર્યું છે, અને જેઓ ઈમ કહે છે કે, ભવસ્થિતિ પૂર્ણ થયે એની મેલે મોક્ષ થશે, એટલે કે જેટલા ભવ લલ્યા હશે

તેટલા થશે એમ જેઓ કહી પુરુષાર્થનો અનાદર કરે છે તેઓને જાગ્રતિ આપી છે કે આમ માની બેસી પુરુષાર્થ નહીં કરો, તો આત્માર્થનું છેદન થશે.

પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે કે, જૈનમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર એવા બે પ્રકારના નય કહેલ છે. આત્મા અવંધ, અસંગ, સિદ્ધ છે એવું જે ન્યાયપૂર્વક કહેવામાં આવે છે તે નિશ્ચયનય છે. નિશ્ચયનયે આ પ્રકારનું આત્માનું સ્વરૂપ છતાં, તેને અનાદિનો કર્મનો સંબંધ છે, અને તે કર્મનો સંબંધ સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયપૂર્વક નિવૃત્ત કરવો જોઈએ એવું જે નય बतावे છે તે ‘વ્યવહારનય’ છે. વેદાંતાદિ દર્શનો આત્માને અસંગ, અવંધ, અને સિદ્ધ છે એવું જેમ માને છે તેમ જ નિશ્ચયનયે જૈનદર્શન પણ માને છે. જેમ વેદાંતાદિ દર્શનો આત્માને પોતાનું સ્વરૂપ ‘માયા’ને લઈને સમજાતું નથી એમ કહે છે, તેમ જૈન પણ માને છે કે મિથ્યાદર્શનને લઈને આત્માને પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાતું નથી. જૈન અને વેદાંતમાં ભેદ ત્યાં પડે છે કે, જ્યાં વેદાંત એમ કહે છે કે, આત્માને જે માયાને લઈને પોતાનું સ્વરૂપ સમજાતું નથી તે માયા જણાય, તો આત્મા મુક્ત થાય છે. ‘માયા’ શબ્દની વ્યાख्या અનુકૂળતા પ્રમાણે જેટલી વિશાળ કરવાની જરૂર જણાય તેટલી કરવામાં આવે છે, એટલે વેદાંતદર્શનની વસ્તુસ્થિતિના નિર્ધાર પર અંકુશ રાખી શકાવો સંભાવનીય નથી, તથાપિ આટલું તો નિર્વિવાદ છે કે જેમ જૈનદર્શન કહે છે કે, મિથ્યાદર્શન ગયા છતાં પૂર્વે બાંધેલાં કર્મો ભોગવાં જ જોઈએ, -જેમ શ્રીકૃષ્ણ મગવાનને મિથ્યાદર્શન ગયા છતાં પૂર્વે બાંધેલાં કર્મો માટે નારકાદિ અવસ્થાઓ વર્તમાનમાં ભોગવી પડે છે, અને તે અવસ્થાઓ ભોગવાઈ રહે, મિથ્યાદર્શન જઈને उत्पन्न થયેલ સમ્યગ્દર્શનના कारणे સમ્યક્ચારિત્રપૂર્વક વર્તના કર્યેથી આવતી ચતુર્વિંશતિમાં તીર્થંકર થશે, -તેમ વેદાંત સ્પષ્ટપણે કહેતું હોય એમ તેની પ્રવૃત્તિ પરથી જણાતું નથી. વેદાંતનો કહેવાનો આશય કદાચ ન સમજાતો હોય અને તેથી અન્યથા સમજાતું

હોય, તે જૂદી વાત, વાકી તેની પ્રવૃત્તિપરથી તો એમ લાગે છે કે કેમ જાણે તેઓ એમ માનતા હોય કે માયા (મિત્ર્યાદર્શન) જાણ્યે, પૂર્વે કરેલાં કર્મોનો ક્ષય કરવાનું રહેતુ ન હોય આ સ્થલ જૈન અને વેદાંતના મેદ સંબંધીનુ છે. વેદાંતમાં માયા જાણ્યે તરત જ મોક્ષ થયાના દાખલાઓ અનેક મઠી શકશે, પણ એવા દાખલા મઠશે કે, મિત્ર્યાદર્શન ગયા છતાં પૂર્વે કરેલાં કર્મોનું ફલ મોગવવા માટે, અનેક મેવો કોઈને પણ મોગવવા પડ્યા હોય ? તે ગમે તેમ હો, પરતુ આટલું તો ચોક્કસ છે કે, જેમ વેદાંતમાં “હું એક બ્રહ્મ છું” એવું પોતાને જ્ઞાન થયેલુ માનનારા અને પોતાને માયામુક્ત થયેલ ગણનારા જીવો પોતાને પછી સાધન કરવાની જરૂર રહેતી નથી એવુ માની વેસે છે, તેમ જૈનમાં પણ ઉપર્યુક્ત નિશ્ચયનયને માનનારા, પોતાને સાધનાદિની જરૂર નથી એમ માની નિરકુશ જીવન ગાળે છે, અને પોતાને જીવન્મુક્ત માને છે એવા પણ જીવો નથી એમ નથી આવા જીવોને લાગાદિ સાધનોની આવશ્યકતા અર્થે સાવધ રાખવાના હેતુથી ૧૩૧ માં દોહરામા શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે કહ્યું છે કે,

નિશ્ચય વાળી સાંભઠી, સાધન તજવાં ન હોય;

નિશ્ચય રાહી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય.

આ ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ માં નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ વંન્ને નયનુ નિરૂપણ છે. વંન્નેમાંથી કોઈ પણ એક નયને પરાધીન ન થવાનુ સૂચવતાં, અને વંન્નેને શુભપદભાવે અનુસરવાનુ કહેતાં ૧૩૨ માં દોહરામાં જણાવ્યું છે કે,

નય નિશ્ચય એકાંતથી, આમાં નથી કહેલ;

એકાંતે વ્યવહાર નહીં, વંન્ને સાથ રહેલ.

વ્યવહાર અને નિશ્ચય કોને કહેવા તે ૧૩૩ મા દોહરામાં કહેલ છે. ગચ્છ, સમુદાય અથવા મતમાં પોતાપણની બુદ્ધિ એ કાંઈ સદ્વ્યવહાર નથી. અગાડ આત્માર્થીના લક્ષણોમાં, અને છટ્ટા મોક્ષોપાયના પદમાં કહ્યા તે જિજ્ઞાસુના લક્ષણોમાં, કહ્યા પ્રમાણેની વર્તના તે સદ્વ્યવહાર છે. શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે તો ગચ્છ, મતભેદની કલ્પનાને તે સદ્વ્યવહાર નથી એમ માત્ર કહી, આ ઘણી જ મૃદુ ભાષામાં

ગચ્છમતની જે કલ્પના, તે નહીં સદ્વ્યવહાર,

આન નહીં નિજરૂપનું, તે નિશ્ચય નહીં સાર.

અપ્રશંસેલ છે, પરંતુ પરમઆત્મજ્ઞાની શ્રીમાન્ આનંદધનજીએ, તો ગચ્છના ભેદમાં આગ્રહ ધરાવનારાઓ પ્રત્યે બહુ જ પરમોપકારક તીવ્રતા વાપરતા કહ્યું છે કે,

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નીહાલતાં,

તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે.

ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં,

મોહ નહિયા કઠિકાઠ રાજે.

આ ૧૩૩ મા દોહરાની બીજી લીટીમાં નિશ્ચય કયો સારભૂત ગણાવો યોગ્ય છે તે કહ્યું છે. પોતાને અસંગ કે અબંધ માનવાથી નહીં, પણ પોતાને અસંગ, અબંધ કરવાથી નિશ્ચય સચવાય એમ પ્રથકારે કહેલ છે.

મૂતકાઢે થઈ ગયેલા જ્ઞાની પુરુષોનું, વર્તમાનમાં વિદ્યમાન જ્ઞાની પુરુષો છે તેમનું અને ભવિષ્યમાં થનારા જ્ઞાની પુરુષોનું મોક્ષમાર્ગ માટે એક જ પ્રકારનું કથન છે એમ ૧૩૪ મા દોહરામાં કહ્યું છે. મોક્ષનો માર્ગ એક જ છે એમ કહેતાં સંવત્ ૧૯૪૫ માં શ્રીમાને એક લેખમાં કહ્યું છે કે,

આગળ જ્ઞાની થઈ ગયા, વર્તમાનમાં હોય;
થાગે કાઠ ભવિષ્યમાં, માર્ગભેદ નહીં કોય.

“ મોક્ષના માર્ગે વે નથી જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમજ્ઞાતિને મૂતકાંઠે પામ્યા, તે તે સઘळा સત્પુરુષો નર જ માર્ગેથી પામ્યા છે, વર્તમાનકાંઠે પણ તેથી જ પામે છે, ભવિષ્યકાંઠે પણ તેથી જ પામશે. તે માર્ગમાં મતભેદ નથી, અસરલતા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, ભેદાભેદ નથી, માન્યામાન્ય નથી, તે સરલ માર્ગ છે, તે સમાધિમાર્ગ છે, તથા તે સ્થિરમાર્ગ છે, અને સ્વાભાવિક જ્ઞાતિ સ્વરૂપે છે. સર્વકાંઠે તે માર્ગનું હોવાપણું છે માર્ગના મર્મને પામ્યાવિના કોઈ મૂતકાંઠે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્તમાનકાંઠે પામતા નથી, અને ભવિષ્યકાંઠે પામશે નહીં. શ્રીજિને સહસ્ર ક્રિયાઓ અને સહસ્ર ઉપદેશો એ એક જ માર્ગ આપવા માટે કહ્યા છે; ને તે માર્ગને અર્થે તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય, તો સફલ છે, અને એ માર્ગને મૂલી જઈ તે ક્રિયાઓ, અને તે ઉપદેશો ગ્રહણ થાય, તો તે સૌ નિષ્ફલ છે. શ્રીમહાવીર જે વાંટેથી તર્યા તે વાંટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે, જે વાંટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે, તે વાંટેથી શ્રીમહાવીર તર્યા છે. એ વાટ ગમે ત્યાં બેઠાં, ગમે તે કાંઠે, ગમે તે શ્રેણિમાં, ગમે તે યોગમાં ડ્યારે પમાશે ડ્યારે, પવિત્ર, શાશ્વત, સત્પદના અનંત અતીન્દ્રિય સુત્રનો અનુભવ થશે. તે વાટ સર્વ સ્થંભે સંભવિત છે યોગ્ય સામગ્રી નહીં મેલવવાથી ભવ્ય પણ ન માર્ગ પામતા અટક્યા છે, તથા અટકશે, અને અટક્યાં હતાં કોઈ પણ ધર્મસંવધી મતભેદ રાખવો છોડી દે, એકાગ્રભાવથી સમ્યક્ચોગે એ જ માર્ગ સંશોધન કરવાનો છે વિશેષ શું કહેવું ? તે માર્ગ આત્મામા રહ્યો છે. આત્મત્વપ્રાપ્ય પુરુષ-નિર્ગ્થ આત્મા ડ્યારે યોગ્યતા ગણીને આત્મત્વ અર્પણે-ઉદય આપશે ડ્યારે જ તે પ્રાપ્ત થશે, ડ્યારે જ તેની વાટ મલશે, ડ્યારે જ તે મતભેદાદિક જશે. મતભેદ રાખી

વ્યવહાર અને નિશ્ચય કોને કહેવા તે ૧૩૩ માં દોહરામાં કહેલ છે. ગચ્છ, સમુદાય અથવા મતમાં પોતાપણની વુદ્ધિ એ કાંઈ સદ્વ્યવહાર નથી. અગાઉ આત્માર્થીના લક્ષણોમાં, અને છટ્ટા મોક્ષોપાયના પદમાં કહ્યા તે જિજ્ઞાસુના લક્ષણોમાં, કહ્યા પ્રમાણેની વર્તના તે સદ્વ્યવહાર છે શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે તો ગચ્છ, મતભેદની કલ્પનાને તે સદ્વ્યવહાર નથી એમ માત્ર કહી, આ ઘણી જ મૃદુ ભાષામાં

ગચ્છમતની જે કલ્પના, તે નહીં સદ્વ્યવહાર,

માન નહીં નિજરૂપનું, તે નિશ્ચય નહીં સાર.

અપ્રશંસેલ છે, પરંતુ પરમઆત્મજ્ઞાની શ્રીમાન્ આનંદધનજીએ, તો ગચ્છના ભેદમાં આગ્રહ ધરાવનારાઓ પ્રત્યે વહુ જ પરમોપકારક તીવ્રતા વાપરતા કહ્યું છે કે,

ગચ્છના ભેદ વહુ નયણ નીહાલતાં,

તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે.

ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં,

મોહ નડિયા કલિકાઠ રાજે.

આ ૧૩૩ માં દોહરાની બીજી લીટીમાં નિશ્ચય કયો સારભૂત ગણાવો યોગ્ય છે તે કહ્યું છે. પોતાને અસંગ કે અબંધ માનવાથી નહીં, પણ પોતાને અસંગ, અબંધ કરવાથી નિશ્ચય સચવાય એમ પ્રથકારે કહેલ છે.

મૂતકાઠે થઈ ગયેલા જ્ઞાની પુરુષોનું, વર્તમાનમાં વિદ્યમાન જ્ઞાની પુરુષો છે તેમનું અને ભવિષ્યમાં થનારા જ્ઞાની પુરુષોનું મોક્ષમાર્ગ માટે એક જ પ્રકારનું કથન છે એમ ૧૩૪ માં દોહરામાં કહ્યું છે. મોક્ષનો માર્ગ એક જ છે એમ કહેતા સંવત્ ૧૯૪૫ માં શ્રીમાને એક લેખમાં કહ્યું છે કે,

આગળ જ્ઞાની થઈ ગયા, વર્તમાનમાં હોય;

થાશે કાઠ ભવિષ્યમાં, માર્ગભેદ નહીં કોય.

“ મોક્ષના માર્ગ બે નથી જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમશાતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘळा સત્પુરુષો એક જ માર્ગેથી પામ્યા છે, વર્તમાનકાળે પણ તેથી જ પામે છે, ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે. તે માર્ગમાં મતભેદ નથી, અસરલતા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, ભેદાભેદ નથી, માન્યામાન્ય નથી, તે સરલ માર્ગ છે, તે સમાધિમાર્ગ છે, તથા તે સ્થિરમાર્ગ છે, અને સ્વાભાવિક શાંતિ સ્વરૂપ છે. સર્વકાળે તે માર્ગનું હોવાપણુ છે માર્ગના મર્મને પામ્યાવિના કોઈ ભૂતકાળે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્તમાનકાળે પામતા નથી, અને ભવિષ્યકાળે પામશે નહીં. શ્રીજિને સદૃશ ક્રિયાઓ અને સહસ્ર ઉપદેશો એ એક જ માર્ગ આપવા માટે કહ્યાં છે, ને તે માર્ગને અર્થે તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય, તો સફલ છે, અને એ માર્ગને ભૂલી જઈ તે ક્રિયાઓ, અને તે ઉપદેશો ગ્રહણ થાય, તો તે સૌ નિષ્ફળ છે શ્રીમહાવીર જે વાટેથી તર્યાં તે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે, જે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે, તે વાટેથી શ્રીમહાવીર તર્યાં છે. એ વાટ ગમે ત્યાં વેઠાં, ગમે તે કાળે, ગમે તે શ્રેણિમાં, ગમે તે યોગમાં જ્યારે પમાશે ત્યારે, પવિત્ર, શાશ્વત, સત્પદના અનત અર્તીદ્રિય સુખનો અનુભવ થશે. તે વાટ સર્વ સ્થળે સંભવિત છે. યોગ્ય સામગ્રી નહીં મેળવવાથી ભવ્ય પણ એ માર્ગ પામતાં અટક્યાં છે, તથા અટકશે, અને અટક્યાં હતાં કોઈ પણ ધર્મસંવધી મતભેદ રાખવો છોડી દેઈ, એકાગ્રમાવધી સમ્યક્ચોગે એ જ માર્ગ સસોધન કરવાનો છે. વિશેષ શું કહેવું ? તે માર્ગ આત્મામાં રહ્યો છે આત્મત્વપ્રાપ્ત્ય પુરુષ-નિર્મથ આત્મા જ્યારે યોગ્યતા ગળીને આત્મત્વ અર્પણ-ઉદય આપશે ત્યારે જ તે પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જ તેની વાટ મલશે, ત્યારે જ તે મતભેદાદિક જશે. મતભેદ રાખી

કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી; વિચારીને જેણે મતભેદને ટાલ્યો, તે અંતર્વૃત્તિને પામી ક્રમે કરી શાશ્વતમોક્ષને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે.”

સર્વ જીવ આત્મસત્તાએ તો સમાન છે, તથાપિ સમ્યક્ વસ્તુ જાણવાના અભાવે સસારપરિશ્રમણ કરે છે. જો खरू समजाय, તો પૂર્વે જેઓ સિદ્ધિપદને પામ્યા છે, તેઓની પેઠે સર્વ જીવો તે સિદ્ધિપદને પામી શકે. આ સામાન્યવચન છે. આ વાત શ્રીજિનસિદ્ધાંતમાં ‘ભવ્ય’ અને ‘અભવ્ય’ જીવોની ગતિસ્થિતિવિષે કહ્યું છે તેને વાધક ગણવાની નથી, કેમકે જેમ શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે કહ્યું છે

—સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમ જે તે થાય;

તેમ સર્વ જૈનતત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. “સિદ્ધપ્રાપ્ત” માં કહ્યું છે કે,

जारिस सिद्ध सहावो । तारि सहावो सबजीवाणां ॥

तह्मा सिद्धंत रुइ । कायव्वा भव्व जीवेहिं ॥

“જેવું સિદ્ધ ભગવાનનું આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું સર્વ જીવોનું આત્મસ્વરૂપ છે, તે માટે ભવ્ય જીવોએ સિદ્ધત્વને વિષે રુચિ કરવી.”

આત્મસત્તાએ સર્વ જીવો સમાન છતાં જેઓએ આત્મસ્વરૂપરૂપ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી નથી તેઓ કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે તે સંબંધીનું વિવેચન ૧૩૫-૧૩૬ દોહરામાં કર્યું છે. શાસ્ત્રનો એક સિદ્ધાંત છે કે, કોઈ પણ વસ્તુ વે कारणो मळ्याविना ન થાય. એક ‘મૂલ’ અથવા ‘ઉપાદાન’ कारण, અને બીજું ‘નિમિત્ત’ અથવા उत्तरकारण. આ બે कारणો મળે તોજ વસ્તુસિદ્ધિ થાય. આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે ઉપાદાનકારણરૂપ તો આત્માનાં જ્ઞાનદર્શનાદિ છે, અને નિમિત્તકારણોમાં

સદુરુઆજ્ઞા અને જિનદશાનુ ધ્યાન એ મુલ્યપણે છે. જેઓ ઉપાદાનનું નામ લઈ નિમિત્તકારણને તજી દે, અને નિમિત્તમાં આગ્રહ રાખી ઉપાદાનને તજી દે તેઓને વજ્રપ્રલયે યોગ્ય જાગૃતિ રાખવા અર્થે યત્ન કર્તો પુરુષે નીચેનાં વચનો કહ્યાં છે:-“સદુરુ આજ્ઞા આદિ તે આત્મસાધનના નિમિત્તકારણ છે, અને આત્માનો જ્ઞાનદર્શનાદિ ઉપાદાનકારણ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તેથી ઉપાદાનનું નામ લઈ જે કોઈ તે નિમિત્તને તજશે તે સિદ્ધપણાને નહીં પામે, અને પ્રાંતિમા વર્ત્યો કરશે, કેમકે સાચા નિમિત્તના નિર્ણયો તે ઉપાદાનની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રમાં કહી નથી, પણ ઉપાદાન અજાગૃત રાખવાથી તારુ સાચાં નિમિત્ત મલ્લશા છતાં કામ નહીં થાય, માટે સાચા નિમિત્ત મલ્લયે તે નિમિત્તને અવલંબીને ઉપાદાન સન્મુલ્ય કરવું, અને પુરુષાર્થરહિત ન થવું, એવો શાસ્ત્રકોરે કહેલો તે વ્યાખ્યાનો પરમાર્થ છે.”

૧૩૭ થી ૧૪૦ માં દોહરા સુધીમાં જ્ઞાની અને મુમુક્ષુનાં લક્ષણો કહ્યાં છે. જે તેજસ્વી માયા આ લક્ષણો દર્શાવતાં ગ્રંથકોરે મૂકી છે તે આ પ્રમાણે છે:-

મુલ્લથી જ્ઞાન કથે અને, અંતરૂ છૂલ્લો ન મોહ;

તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ.

દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા; સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય;

હોય મુમુક્ષુ ઘટવિષે, એહ સદાય સુજાગ્ય.

મોહ ભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રશાંત,

તે કહિયે જ્ઞાની દશા, વાકી કહિયે શ્રાંત.

સકલ જગત્ તે ઇષવત્, અથવા સ્વપ્નસમાન;
તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી વાચાજ્ઞાન.

‘ આત્મા છે, ’ ‘ આત્મા નિત્ય છે, ’ ‘ આત્મા પોતાના કર્મનો કર્તા છે, ’ ‘ આત્મા પોતાના કર્મનો ભોક્તા છે, ’ ‘ મોક્ષ છે, ’ અને મોક્ષનો ઉપાય છે, એ જે છ પદ્ધતિ આ ગ્રંથમાં વિવેચન કર્યું તેમાં પ્રથમનો પાંચ પદ ‘ જ્ઞેય ’ અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય છે, અને છેલ્લું પદ “ મોક્ષનો ઉપાય છે ” એ ‘ ઉપાદેય ’ અર્થાત્ આદરવા (આચરણ કરવાયોગ્ય) છે, એ વાત ૧૪૧ માં દોહરામાં કહી છે. ૧૪૨ માં દોહરાએ ગ્રંથ પૂર્ણતા પામે છે:

દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;-
તે જ્ઞાનીનાં ચરણમાં, હો વંદન અગણિત.

શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર ૧૪૨ માં દોહરાએ ગ્રંથની પૂર્ણતા કરે છે. જેમ ગ્રંથપ્રારંભમાં નમસ્કાર કરવાની પદ્ધતિ ગ્રંથકારો રાખે છે તેમ ગ્રંથપૂર્ણતા કરતાં પણ ઘણા ગ્રંથકારો નમસ્કાર કરવાની પદ્ધતિ રાખે છે. શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે એવા પુરુષને નમસ્કાર કર્યો છે કે જે પુરુષની દશા “દેહ છતાં નિર્વાણ” અથવા “દેહ છતાં દેહાતીત.” વર્તેતી હોય, અર્થાત્ જેઓને જીવન્મુક્તતા વર્તેતી હોય. અગાઉ કહી જવામાં આવ્યું છે કે, જીવન્મુક્ત-દશા તેરમા સયોગીકેવલીગુણસ્થાનકે હોય છે. તેરમા સયોગીકેવલીગુણસ્થાનકે સ્થિતિ ધરાવતા એવા ઉપદેશના આપનાર શ્રી અર્હત છે, અને શ્રી અર્હતને નમસ્કાર કરવાનો હેતુ શો છે તે ‘ નવકારમંત્ર ’ ના ક્રમથી સમજી શકાય છે શ્રી અર્હત ઉપદેશ આપવારૂપ કાર્ય કરી શકતા હોઈ તેઓ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ છે,

અને આત્મકલ્યાણ માટે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ અદ્વિતીય વઢવાન સાધન છે માટે તેઓને વદન કરેલ છે. અગણિતવાર વંદન કરવાનો હેતુ એ છે કે આત્મા જેવી સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુ તેઓએ પમાડી છે

વેદ છતાં દેહાતીત દશા સર્પૂર્ણપણે તો તેરમા સયોગીકેવલીગુણસ્થાનકે હોય છે, પરંતુ છટ્ટા અને સાતમા ગુણસ્થાનકેથીજ કેવી અદ્ભુત દશા હોય છે તેનું માન નીચેના શ્રીમાન્ વનારસીદાસજીએ ‘ પરમપુરુષ-દશાવર્ણન, નામક લેખેલ એક કાવ્ય અને તે પર શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે લેખેલા વિવેચન પરથી જણાશે. —

કીચસો કનક જાકે, નીચસો નરેશપદ;

મીચસી મિતાઈ ગરવાઈ જાકે ગારસી.

જહરસી જોગ જાનિ કહરસી કરામતિ.

હહરસી હૌસ પુદ્ગલ છવી છારસી;

જાલસો જગવિલાસ, ખાલસો ખુવનવાસ.

કાલસો કુંડુંવી કાજ, લોકલાજ લારસી.

સીઠસો સુજસ જાનૈ, વીઠસો વખત માનૈ,

એસી જાકી રીતિ તાહી, વંદત વનારસી.

“ જે કચનને કાદવસરખું જાણે છે, રાજગાદીને નીચપદ સરખી જાણે છે, કોઈથી સ્નેહ કરવો તેને મરણસમાન જાણે છે, મોટાઈને લીપવાની ગાર જેવી જાણે છે, કિમિયા વગેરે જોગને ફેર સમાન

સકલ જગત્ તે ઇઠવત્, અથવા સ્વપ્નસમાન;
તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી વાચાજ્ઞાન.

‘ આત્મા છે, ’ ‘ આત્મા નિત્ય છે, ’ ‘ આત્મા પોતાના કર્મનો કર્તા છે, ’ ‘ આત્મા પોતાના કર્મનો ભોક્તા છે, ’ ‘ મોક્ષ છે, ’ અને મોક્ષનો ઉપાય છે, એ જે છ પદપર આ ગ્રંથમાં વિવેચન કર્યું તેમાં પ્રથમનાં પાંચ પદ ‘ જ્ઞેય ’ અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય છે, અને છેહું પદ “ મોક્ષનો ઉપાય છે ” એ ‘ ઉપાદેય ’ અર્થાત્ આદરવા (આચરણ કરવાયોગ્ય) છે, એ વાત ૧૪૧ માં દોહરામાં કહી છે. ૧૪૨ માં દોહરાએ ગ્રંથ પૂર્ણતા પામે છે:

દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;—
તે જ્ઞાનીનાં ચરણમાં, હો વંદન અગણિત.

શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર ૧૪૨ માં દોહરાએ ગ્રંથની પૂર્ણતા કરે છે. જેમ ગ્રંથપ્રારંભમાં નમસ્કાર કરવાની પદ્ધતિ ગ્રંથકારો રાખે છે તેમ ગ્રંથપૂર્ણતા કરતાં પણ ઘણા ગ્રંથકારો નમસ્કાર કરવાની પદ્ધતિ રાખે છે. શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે એવા પુરુષને નમસ્કાર કર્યો છે કે જે પુરુષની દશા “દેહ છતાં નિર્વાણ” અથવા “દેહ છતાં દેહાતીત ” વર્તેતી હોય, અર્થાત્ જેઓને જીવન્મુક્તતા વર્તેતી હોય. અગાડ કહી જવામાં આવ્યું છે કે, જીવન્મુક્ત-દશા તેરમા સયોગીકેવલીગુણસ્થાનકે હોય છે તેરમા સયોગીકેવલીગુણસ્થાનકે સ્થિતિ ધરાવતા એવા ઉપદેશના આપનાર શ્રી અર્હત છે, અને શ્રી અર્હતને નમસ્કાર કરવાનો હેતુ શો છે તે ‘ નવકારમંત્ર ’ ના ક્રમથી સમજી શકાય છે. શ્રી અર્હત ઉપદેશ આપવારૂપ કાર્ય કરી શકતા હોઈ તેઓ પ્રલય સદ્ગુરુ છે;

અને આત્મકલ્યાણ માટે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ અદ્વિતીય બઢવાન સાધન છે માટે તેઓને વદન કરેલ છે. અગણિતવાર વંદન કરવાનો હેતુ એ છે કે આત્મા જેવી સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુ તેઓએ પમાડી છે

દેહ છતાં દેહાતીત દશા સર્પૂર્ણપણે તો તેરમા સયોગીકેવલીગુણસ્થાનકે હોય છે, પરંતુ છટ્ટા અને સાતમા ગુણસ્થાનકેથીજ કેવી અદ્ભુત દશા હોય છે તેનું માન નીચેના શ્રીમાન્ બનારસીદાસજીએ ‘ પરમપુરુષ-દશાવર્ણન, નામક લેખેલ એક કાવ્ય અને તે પર શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે લેખેલા વિવેચન પરથી જણાશે:—

કીચસો કનક જાકે, નીચસો નરેશપદ;

મીચસી મિતાઈ ગરવાઈ જાકે ગારસી.

જહરસી જોગ જાનિ કહરસી કરામતિ.

હહરસી હૌસ પુદ્ગલ છવી છારસી;

જાલસો જગવિલાસ, માલસો ભુવનવાસ.

કાલસો કુડુંબી કાજ, લોકલાજ લારસી.

સીઠસો સુજસ જાનૈ, બીઠસો વચત માનૈ,

એસી જાકી રીતિ તાહી, બંદત બનારસી.

“ જે કંચનને કાદવસરખું જાણે છે, રાજગાદીને નીચપદ સરખી જાણે છે, કોઈથી સ્નેહ કરવો તેને મરણસમાન જાણે છે, મોટાઈને લીપવાની ગાર જેવી જાણે છે, કિમિયા વગેરે જોગને ફેર સમાન

જાણે છે, સિદ્ધિ વગેરે ऐश्वर્યને અસાતા સમાન જાણે છે, જગત્માં પૂજ્યતા થવા આદિની હોંસને અનર્થ સમાન જાણે છે, પુદ્ગલની છત્રી એવી ઔદારિકાદિ કાયાને રાજ જેવી જાણે છે. જગનના મોગવિલાસને મુંઝાવારૂપ જાલ સમાન જાણે છે, ઘરવાસને મારા સમાન જાણે છે, હુદુવનાં કાર્યને કાલ એટલે મૃત્યુ-સમાન જાણે છે, લોકમાં લાજ વધારવાની ઇચ્છાને મુલની લાલ સમાન જાણે છે, કીર્તિની ઇચ્છાને નાકના મેલ જેવી જાણે છે, અને પુણ્યના ઉદયને જે વિષ્ણુસમાન જાણે છે, એવી જેની રીતિ હોય તેને વનારસીદાસ વંદના કરે છે. (જુઓ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પૃષ્ઠ ૪૧૯).

આ રીતે, આવા પરમપુરુષપ્રત્યે વંદન કરતાં આ “ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર ” ગ્રંથકાર સંપૂર્ણ કરે છે. આ ગ્રંથ ‘ દ્રવ્યાનુયોગ ’નો છે. જૈનદર્શનનાં શાસ્ત્રો ચાર પ્રકારે વહેંચાયેલા છે. આ પ્રકારને અનુયોગ કહેવામાં આવે છે. તે ચાર છે: ૧ દ્રવ્યાનુયોગ. ૨. ગણિતાનુયોગ. ૩. ચરણાનુયોગ અને ૪ ધર્મકથાનુયોગ. લોક (વિશ્વ) ને વિષે રહેલાં દ્રવ્યો, તેનાં સ્વરૂપ, તેનાં ગુણ, ધર્મ, દેહ, અર્હેતુ પર્યાયાદિ અનંત અનંત પ્રકારે છે તેનું જેમાં વર્ણન છે તે ‘ દ્રવ્યાનુયોગ. ’ આ દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ સમજાયા પછી, કેમ ચાલુનું, તે સંબંધીનું વર્ણન જે અનુયોગમાં છે તે ‘ ચરણાનુયોગ. ’ લોકને વિષે રહેલા પદાર્થ, ભાવ, ક્ષેત્ર, કાલાદિ જે ગણત્રિદ્વારા સિદ્ધ થાય છે તે ગણત્રિ જે અનુયોગમાં દર્શાવેલ છે તે ‘ ગણિતાનુયોગ. ’ સત્પુરુષના ધર્મચરિત્રની કથાઓ જેમાં છે તે ‘ ધર્મકથાનુયોગ. ’ દ્રવ્યાનુયોગની વિશેષતા નીચેના શબ્દોમાં શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે, પરમપુરુષો અનુસાર ગાઢ છે:—

“ દ્રવ્યાનુયોગ પરમ ગંભીર અને સૂક્ષ્મ છે. નિર્ઘથ પ્રવચનનું રહસ્ય છે શુદ્ધધ્યાનનું અનન્ય કારણ છે. શુદ્ધધ્યાનવડે કેવલજ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. મહાભાગ્યવંદે તે ‘ દ્રવ્યાનુયોગ ’ની પ્રાપ્તિ થાય છે. દર્શન-

મોહનો અનુભાગ ઘટવાથી, અથવા નાશ પામવાથી, વિષયપ્રત્યે ઉદાસીનતાથી, અને મહત્પુરુષનાં ચરણ-કમલની ઉપાસનાના બલથી ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ પરિણમે છે જેમ જેમ સયમ વર્દમાન થાય છે, તેમ તેમ ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ ગ્રથાર્થ પરિણમે છે સયમની વૃદ્ધિનું કારણ સમ્યગ્દર્શનનું નિર્મલત્વ છે, તેનું કારણ પણ ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ થાય છે. સામાન્યપણે ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ની યોગ્યતા પામવી દુર્લભ છે. આત્મારામ પરિણામી, પરમવીતરાગ દૃષ્ટિવંત, પરમઅસંગ એવા મહાત્મા પુરુષો તેનાં મુલ્યપાત્ર છે. હે આર્ય ! ‘દ્રવ્યાનુયોગ’નું ફલ સર્વ ભાવથી વિરામ પામવારૂપ સંયમ છે, તે આ પુરુષનાં વચન તારા અંતઃકરણમાં તું કોઈ દિવસ શિથિલ કરીશ નહીં. વધારે શું ? સમાધિનું રહસ્ય એ જ છે. સર્વે દુઃખથી મુક્ત થવાનો અનન્ય ઉપાય એ જ છે.”

આવા પરમ કલ્યાણકર્તા ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ માં વર્ણવેલા પદાર્થોમાં પામવા યોગ્ય પદાર્થ જે આત્મા તેના સ્વરૂપ સંબંધીનો આ ‘આત્માસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ નામના ગ્રંથમાં વિચાર કર્યો છે. જો તેને સમ્યક્વૃત્તિ અને સમ્યક્-વિચારણાણ અવલોકવામાં આવશે તો તેનો ઉપકાર પ્રતીત થશે. જૈનના આ ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ ના માહાત્મ્યવિશે મારા જેવા પામર જીવથી જે કદ્દ પણ કહેવામાં આવે તે જેમ બાલક સમુદ્રનો વિસ્તાર દર્શાવવા માટે હાથની બાંહો પસારીને બતાવે તેના જેવું છે. વર્તમાન સમયમાં પાશ્ચાત્યવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Science) થી લોકો ચકિત થઈ ગયા છે. જો કે પાશ્ચાત્ય શોધકો જે શોધો કરે છે તે શોધો માટે કરવામાં આવતા પુરુષાર્થને જેટલો પ્રશંસીય તેટલો ઓછો છે, પરંતુ તેની સાથે કહેવું જોઈએ કે, તે જૈનના ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ અને ‘ગણિતાનુયોગ’ પાસે કિંચિત્ માત્ર વિસાતમાં નથી પ્રોફેસર હક્સલી, મી^૦ હર્વર્ડ સ્પેન્સર, મી^૦ એડિસન વગેરે શોધકોએ કરેલી શોધોએ વર્તમાન જીવોને આંજી દીધા છે, પરંતુ જો તેઓની શોધ જૈનના આ

જાણે છે, સિદ્ધિ વગેરે ऐश्वर્યને અસાતા સમાન જાણે છે, જગત્માં પૂજ્યતા થવા આદિની હોંસને અનર્થ સમાન જાણે છે, પુદ્ગલની છત્રી એવી ઔદારિકાદિ કાર્યાને રાલ જેવી જાણે છે. જગત્ના ભોગવિલાસને મુંઝાવારૂપ જાલ સમાન જાણે છે, ઘરવાસને મારા સમાન જાણે છે, કુટુંબનાં કાર્યને કાલ પટલે મૃત્યુ-સમાન જાણે છે, લોકમાં લાજ વધારવાની ઇચ્છાને મુલની લાલ સમાન જાણે છે, કોત્તિની ઇચ્છાને નાકના મેલ જેવી જાણે છે, અને પુણ્યના ઉદયને જે વિષ્ણુસમાન જાણે છે, એવી જેની રીતિ હોય તેને વનારસીદાસ વંદના કરે છે. (જુઓ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પૃષ્ઠ ૪૧૯).

આ રીતે, આવા પરમપુરુષપ્રત્યે વંદન કરતાં આ “ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર ” ગ્રંથકાર સંપૂર્ણ કરે છે. આ ગ્રંથ ‘ દ્રવ્યાનુયોગ ’ની છે. જૈનદર્શનનાં શાસ્ત્રો ચાર પ્રકારે વહેંચાયેલા છે. આ પ્રકારને અનુયોગ કહેવામાં આવે છે. તે ચાર છે: ૧. દ્રવ્યાનુયોગ. ૨ ગણિતાનુયોગ. ૩. ચરણાનુયોગ અને ૪ ધર્મકથાનુયોગ. લોક (વિશ્વ) ને વિષે રહેલાં દ્રવ્યો, તેનાં સ્વરૂપ, તેનાં ગુણ, ધર્મ, દેતુ, અદેતુ પર્યાયાદિ અનંત અનંત પ્રકારે છે તેનું જેમાં વર્ણન છે તે ‘ દ્રવ્યાનુયોગ. ’ આ દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ સમજાયા પછી, કેમ ચાલતું, તે સંબંધીનું વર્ણન જે અનુયોગમાં છે તે ‘ ચરણાનુયોગ. ’ લોકને વિષે રહેલા પદાર્થ, માવ, ક્ષેત્ર, કાલાદિ જે ગણત્રિદ્વારાપ્ત સિદ્ધ થાય છે તે ગણત્રિ જે અનુયોગમાં દર્શાવેલ છે તે ‘ ગણિતાનુયોગ. ’ સત્યરૂપના ધર્મચરિત્રની કથાઓ જેમાં છે તે ‘ ધર્મકથાનુયોગ. ’ દ્રવ્યાનુયોગની વિશેષતા નીચેના શબ્દોમાં શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે, પરમપુરુષો અનુસાર ગાઢ છે:—

“ દ્રવ્યાનુયોગ પરમ ગંભીર અને સૂક્ષ્મ છે. ત્રિપ્રથ પ્રવચનનું રહસ્ય છે. શુદ્ધધ્યાનનું અનન્ય કારણ છે. શુદ્ધધ્યાનવડે કેવલજ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. મહાભાગ્યવડે તે ‘ દ્રવ્યાનુયોગ ’ની પ્રાપ્તિ થાય છે. દર્શન-

મોહનો અનુભાગ પટવાથી, અથવા નાગ પામવાથી, વિષયપ્રત્યે ઉદાસીનતાથી, અને મહત્પુરુષનાં ચરણ-
 કમલની ઉપામનાના વલ્લથી ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ પરિણમે છે જેમ જેમ સયમ વર્દમાન થાય છે, તેમ તેમ
 ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ ચર્ચાર્થ પરિણમે છે. સયમની યુદ્ધિનુ કારણ સમ્યગ્દર્શનનું નિર્મલત્વ છે, તેનું કારણ
 પણ ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ થાય છે. સામાન્યપણે ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ની યોગ્યતા પામવી દુર્લભ છે આત્મારામ
 પરિણામી, પશ્ચાત્તરણ નિષ્ક્રિય, પરમઅમગ એવા મહાત્મા પુરુષો તેનાં મુલ્યપાત્ર છે. હે આર્ય ! ‘દ્રવ્યા-
 નુયોગ’નું ફક્ત મર્મ ભાવથી ચિરામ પામવારૂપ સંયમ છે, તે આ પુરુષનાં વચન તારા અંતઃકરણમાં હું
 કોઈ રિત્તમ કિચિલ ક્ષીણ નહીં. વધારે શું ? સમાધિનું રહસ્ય એ જ છે. સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો અનન્ય
 ઉપાય એ જ છે.”

આરા પરમ રહ્યાણકર્તા ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ માં વર્ણવેલા પદાર્થોમાં પામવા યોગ્ય પદાર્થ જે આત્મા તેના સ્વરૂપ
 મર્મભૂતો આ ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ નામના ગ્રંથમાં વિચાર કર્યો છે જો તેને સમ્યક્વૃત્તિ અને સમ્યક્-
 વિચારણાનું અવલોકવામાં આવશે તો તેનો ઉપકાર પ્રતીત થશે. જૈનના આ ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ ના માહાત્મ્યવિષે
 મારા પંચા પામર જીવથી જે કડ પળ કહેવામાં આવે તે જેમ વાલક સમુદ્રનો વિસ્તાર દર્શાવવા માટે હાથની
 માંનો પમારીન વતાવે તેના જેવું છે. વર્તમાન સમયમાં પાશ્ચાત્યવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Science)થી લોકો
 ચક્રિત થઈ ગયા છે. નો કે પાશ્ચાત્ય શોધકો જે શોધો કરે છે તે શોધો માટે કરવામાં આવતા પુરુષાર્થને
 અંદરથી પ્રગરીળું તેટલો ઓછો છે પરંતુ તેની સાથે કહેવું જોઈએ કે, તે જૈનના ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ અને
 ‘ગણિતાનુયોગ’ પામે કિંચિત્ માત્ર વિસાતમાં નથી. પ્રોફેસર હક્સ્લી, મી૦ હર્વર્ડ સ્પેન્સર, મી૦ એડિસન
 વગેરે શોધકોનું કરેલી શોધોનું વર્તમાન જીવોને આજીવીયા છે, પરંતુ જો તેઓની શોધ જૈનના આ

દ્રવ્યશાસ્ત્રની સાથે સરસાવાવામાં આવે, તો અનુભવ થાય કે તે કેટલી પામર છે. આ વાત જૈનપ્રત્યે મોહ છે તે કારણે કહેવામાં નથી આવતી, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેમ કહેવાય છે.

પાશ્ચાત્યવિજ્ઞાનવિદ્યાના આશ્રયે આજ સુધીમાં જે જે શોધો થઈ છે તેમાં સર્વોત્કૃષ્ટ શોધ આપના ભારતવાસી શોધક કલકત્તાવાળા ડૉક્ટર જગદીશચંદ્ર બોઝની ગણાય છે. તેઓએ સાત વર્ષ ઉપર પોતાની જગપ્રસિદ્ધ શોધ એ કરીકે, Animals (ત્રસકાય જીવો ?) ની પેઠે વનસ્પતિમાં જેમ જીવ છે, તેમ ધાતુ આદિમાં પણ છે. આ શોધથી આશ્ચર્ય પાશ્ચાત્યવિજ્ઞાનસૃષ્ટિ વિસ્મયતા પામી ગઈ હતી. ડૉક્ટર બોઝ પ્રત્યે, અમને એક સ્વદેશી શોધકે, પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવેત્તાઓ કરતાં વિશેષ કરી બતાવ્યું તે માટે ઉત્તમ ભાવ થાય છે, તથાપિ તેની સાથે આ વાત લક્ષ્યમાં રહેવી જોઈએ કે, એ શોધ જૈન શિવાયની સૃષ્ટિને નૂતન લાગી છે, કેમકે જૈનસૃષ્ટિને એ વાત તો સહસ્ર વર્ષો થયાં જાણવામાં છે. ડૉક્ટર બોઝ ધાતુઆદિમાં જીવનું અસ્તિત્વ જે પ્રકારે સ્વીકારે છે તે પ્રકારમાં તેને હજુ કાંઈ પણ ફેરફાર કરવો પડશે, એમ જૈનદ્રષ્ટિએ લાગે છે. આત્માની પેઠે પરમાણુઓની શક્તિઓ પણ અનંત છે, અને એ અનંત શક્તિઓ એવી છે કે, જે માત્ર શુદ્ધ નિર્મલ આત્મત્વ પામ્યેથી અનુભવગોચર થાય છે. ધાતુ આદિમાં જીવ છે એ, તો જૈન 'પૃથ્વીકાય-જીવ' માને છે તેથી સિદ્ધ છે, પરંતુ એ જીવો ક્યારે ચ્યવન પામે છે, ક્યારે જન્મે છે, ક્યારે મરણ પામે છે તે જાણવાનું હજી ડૉક્ટર બોઝ માટે રહે છે. એમ લાગે છે કે, ડૉક્ટર બોઝ ચ્યવનાદિના વિષયમાં પ્રવેશ કરે, તો પરમાણુઓ અને જીવ વચ્ચેની ભિન્ન ભિન્ન અનંત શક્તિઓ છે, અને તે ભિન્ન ભિન્ન અનંત શક્તિઓ વચ્ચે તેઓ જે તપાવત પાડે છે તે કરતાં વિશેષ પાડવો જોઈએ એમ તેઓને પ્રતીત થાય.

ફાલ્ગુણમાં પ્રકટ થતા “પૉલમૉલ્લોગ્લિટ” માં પ્રખ્યાત પાશ્ચાત્યવિજ્ઞાનવેત્તા ડૉક્ટર સેલીવીએ સી. હવલ્યુ તમ ની મહીયી “ ડૉક્ટર વોડની શોધો માટે અત્યંત પ્રશંસા કરતા એક લેખ લખ્યો છે. જેમાં ડૉક્ટર વોડની શોધ માટે આ પ્રમાણે જણાવે છે —

“મનુષ્ય વિજ્ઞાન (Science) અને વીજા વિજ્ઞાન વચ્ચે કેટલા વધા છુદ્દ, કૃત્રિમ, અને સંકુચિત અવરોધો રહેલા છે એવું વોડ ગ્રહનાર વિદ્વાનોમા પ્રખ્યાત નર સામ્યત સમયમા એક હિંદવાસી પદાર્થવિજ્ઞાન-શાસ્ત્રી અને ઇલેક્ટ્રીકાની યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર જગદિશચંદ્ર બોઝ છે. પશ્ચિમ યુરોપમાં લિખિત ભાષા પ્રચારમા આપી તે પહેલાં આર્યો કે જેમણે વગવર કહીએ તો કેટલાક યુગો પહેલાં જગતને જાહેર કર્યું હતું કે મનુષ્ય નર-અદ્વિતીય છે (આ નરવેદ પરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે) તે આર્યોમાંના એક ઉત્ક વિદ્વાન છે. માન આ પહેલાં ડૉક્ટર વોડ સંજીવ અને જડમાં પ્રતિક્રિયા આપવાની શક્તિ સંબંધે તપાસ અને શોધ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. આ સંબંધે તેમણે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ઉત્ક તપાસ અને શોધને વધારે લાંબા સમયમા નહીં ચલાવે તેઓ શક્તિમાન થયા છે, અને તે તેમણે પોતાના ‘ એક વીજાને સરખાવી જોતાં વિજાનીના પ્રત્યોગથી મિત્ર થતું પ્રાણીગુણધર્મશાસ્ત્ર ’ (Comparative Electro-Physiology) એ નામનું

* Notable at the present day amongst those who see how puny and artificial and cramping are the completed barriers between the sciences is an Indian physicist, Professor Jagadish Chandra Bose of the University of Calcutta—who belongs, appropriately enough, to the race which declared, ages before Western Europe had a written language at all, that “the Real is One,” as the Rig-Veda has it. Seven years ago, Dr Bose began the inquiries into response in the living, (and the not living,) which he has now extended a long way further in his book “Comparative Electro-Physiology,” just published by Messrs Longmans, Green and Co. The general purport of Dr Bose’s former work was to show that reactions for

पुस्तक के जे हमणां ज 'भेसर्स लांगमेन्स ग्रीननी कंपनी'ए प्रसिद्ध कर्तुं छे तेमां विस्तारपूर्वक जणावेल छे. डॉक्टर वोज़ना प्रथम पुस्तकनो सार ए बताववानो हतो के, पहेलां एम जे मनानुं हनुं के प्राणियोना जीवतां स्नायुनी झीणी झीराओ ज फक्त प्रतिक्रियाओ आपी शके छे, ते हवे घणे मोटे अशे वनस्पतिनी नसोमां पण जोइ शकाय छे; एटलु ज नहीं पण जड वस्तुओ जेवी के कलइना पतरां अने बीजा सघळा जड पदार्थोमां देखी शकाय छे. सजीव वस्तु जेवी के प्राणीओ अने वनस्पति ए द्रव्य वस्तुओ छे, अने तेओ पोतानी अंदर रहेलां परमाणुओनी प्रतिक्रियाओ जेवी रीते अखाने थाक लागे छे ते वखते जेवी प्रतिक्रियाओ थाय छे तेवी दर्शावे छे. जेम डॉक्टर बोझ दर्शावेलुं जणाय छे तेम आ प्रतिक्रियाओ ज्ञानतंतुने लागता श्रमनी साथे अदृश्य ज नहीं परंतु संभावित रीते ते अदृश्य करतो पण विशेष अने विशेष मळती आवे छे. जेनी अंदर वस्तुपर थयेली असर पोतानी मेळे बराबर नोंघाइ जाय एवां घणां ज उत्तम अने सूक्ष्मयंत्रधी पोताना पुस्तकमां बतावेली तपासोने दृढ़ करी तेने विस्तारपूर्वक वचारवामां डॉक्टर बोझ खास करीने ध्यानमां राखवा योग्य रीते शक्तिमान निवड्या छे. वळी वधारै जाणवा योग्य तो ए थइ पडशे के, पोतानी तपासोना केंदलाक परिणामो तो डॉक्टर बोझ जर्मनीना मानसशास्त्रीओ पासे चर्चवाना छे.

merly thought to be peculiar to the living muscular tissue of animals are in a large measure to be detected in vegetable tissues, and also in inorganic matter—strips of tin, and what not Living matter, animal or vegetable, is matter, and displays molecular reactions similar to those involved in, for instance, the fatigue of a razor—which, as Dr Bosc seems to have shown is probably more than analogous to the fatigue of a nerve By means of the most delicate apparatus, which is strictly self-recording, Dr Bosc has

“પ્રાણીગુણમંદ્યાની પુટી જુટી જાતની ચેતનાવૃદ્ધિથી સજીવ વતુના યથાર્થ સ્વરૂપની છાત્રી કર-
 માને પ્રયત્ન કરે છે. ત્રાપણે જેને જીંદગીના નામથી ઓઝારીપૂ છોળ તે જીંદગીની સ્થિતિમાં રહેલી
 નયના નેપથ્ય આગર રાગતી ગ્યાસ પ્રતિક્રિયાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ સત્ય વાતમાં અદેશો લાવનાર
 નંદરો અદ્ય માણસ માગી કહ્યના પ્રમાણે કોઈ નથી એક જીવતુ જ્ઞાનવતુ મૃતજ્ઞાનવતુ કરતાં જુદી જ
 કીંત પ્રતિક્રિયા કરે છે, પરતુ નાગર દ્રવ્યને સાધારણ રીતે પોતાનું જ વધારણ હોય છે એ વાત સ્પષ્ટ છે;
 નેધારણ મટ્ટે જે નાગર દ્રવ્યમા પોતાની અદર રહેલા અતર્ગત પરમાણુઓની પ્રતિક્રિયાઓ કે જેપર તે
 નાગર દ્રવ્યનું નાગરણુ ત્રલીય અને વાયવીય દ્રવ્ય સાથે સરસામણીમા આધાર રાખે છે, આમ હોવાથી
 ‘પ્રાણીગુણમંદ્યાની તે નાગર દ્રવ્યના નાગરણને લઈને તેનાપર પોતાનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી
 કદ વર્તિતિયાઓ યદો તે જાણ્યા વગર પોતાની તપાસમા ચરી અને પાકી ઝોધ સુધારા તથા વધારા સાથે
 ચરી ગરુ યમ ધારયુ ભાગ્યે જ સમર્થિત છે.

Even all to confirm and extend his inquiries latterly in a very remarkable fashion, and it is interesting
 to learn that he is about to do even more of his results before the psychologists in Germany

The physiologist endeavours to ascertain the exact behaviour of living matter in various
 circumstances. Now, I fancy, will be so foolish as to question that there are specific reactions dependent upon
 or involved in the state which we call life, a living nerve reacts otherwise than a dead nerve. But it is
 evident that, if solid matter in general has its own architecture, its own inter molecular reactions—upon
 which its solubility depends—is compared with the state of a liquid or a gas—the physiologist can scarcely
 expect to make real progress until he knows what reactions his material will display simply in virtue of
 the fact that it is solid matter.

“કુદરતમાં સદા એક્યતા રહેલી છે એ મુખ્ય વિચારથી જ દોરાઈને ડૉક્ટર બોઝ સજીવ વનસ્પતિની નસોને ચેતના વૃદ્ધિ આપતાં તેના પર જેવી રીતે પ્રાણીઓની નસો પર તેમ થતાં અસર થાય છે તેવી જ વરાબર અસર થાય છે એ બતાવી શક્યા છે, એટલું જ નહીં પરંતુ સાથે વિશેષ અને મહત્વનું એ દર્શાવી આપ્યું છે કે જેને ઘણાં રોપાઓમાં અમુક યોગ્યતાવાદકતા, અને સંચેતનાવાદકતાં તાંતણાઓ છે કે જેને ભિન્ન રીતે ઓઢાંચાવી શકાય અને તેનાં નામ દેખીતી રીતે પૂર્ણ યથાર્થપણે ‘વનસ્પતિના જ્ઞાનતંતુઓ’ આપી શકાય. આ નામ જેઓ ‘પ્રાણીગુણધર્માત્મિક વનસ્પતિશાસ્ત્ર’માં (Physiological-Botany) હમણાં જ થયેલી વધારે શોધથી અભિજ્ઞાત હશે તેઓને તો જ્ઞાનું અસંગત લાગશે નહીં. ઉક્ત શોધ એ છે કે રોપાઓમાં અમુક જાતની યોગ્યતા અંદ્રિયવૃદ્ધિઓ છે અને તદુપરાંત તેઓમાં યોગ્યતા જાતના અંદ્રિયઅવયવો છે, જેવાં કે સૂર્યના તેજથી જેના પર તરત જ અસર થતી હોય તેની રચનાઓ કે જેને નાની આંખો-સૂક્ષ્મનયન કહેવામાં આવે છે.

DR BOSE'S DISCOVERIES

Guided alone by the prime idea of the unity of Nature, Dr Bosc has been able to show not merely that living vegetable tissues behave under stimulation in a fashion exactly parallel to that of animal tissues but even that in many plants fibres of peculiar conductivity and sensitivity can be isolated which it seems perfectly legitimate to call vegetable nerves. The phrase will not seem so preposterous to those who are aware of the recent trend of physiological botany, the discovery of certain special senses in the plant, and even of special sense organs, such as the photo-sensitive structures, which are now called ocelli or little eyes.

“ના અપર રાંચ નરી ડો યો ‘પ્રાણીગુણવર્માત્મિક માનસશાસ્ત્ર’ના (Physiological-Psychology) પ્રદેશમાં નવો વિચાર ઝંન મન્વત. મોગમી ઉચલ પાથલ કરે છે, અને તે કહી રીતે, તેનો ફક્ત નાનો સરલ્લો દુધાગો નદન મશ્વેપમાં ફરમાનુ નેલેલ હવે રહે છે. ડામ્સ્ટર વોલ્ફે શોધી કાઢ્યું છે કે એક જ્ઞાનતંતુ-જ્ઞાનુની બેન્ટ-બેનમાર્પિતિ આપના લંમાડમા વદ્વાય છે, અને તે જ્ઞાનતંતુપરની અસર અને ફેરફાર તરત જ માનેલ્પ મોં મહ ચાય તેમ છક નહીં પણ વે રીતે ફરવામા વોલ્ફે ફત્તેહ મેલ્લી છે. છક તો ‘ફોટોગ્રાફ’ નેમ પડી ‘પાય’ કે તેમ, અને તે ‘મેન્મીટીવ’ કામગરપર ફેકેલા પ્રકાશના ક્રિયોને હલાવીને અને વીલી પાત્રિક રીતે ચને ને ‘મોમ્ડ ગ્લામ’ ઉપર લયે તેનુ ‘લિવર’ હલાવીને તદુપરાંત, જ્ઞાનતંતુને વિયુચ્છલિ આપના વધી તે વિયુચ્છતિનુ કેટલુ પરિમાણ આપવામા આવ્યું છે તેનુ વરાવર અને યથાર્થ રીતે ડૉક્ટર મોન માપ ન્ડ ગેક છે, અને પટ્ટી ને પરિમાણનુ શું થાય છે તે કેટલેક અંશે જ્ઞાત્રીપૂર્વક નિર્ધારી શકે છે. ‘પા રી જ્ઞાનતંતુની મમમ ક્રિયામાં શક્તિ કે વલ્લ કેવી રીતે વપરાઈને લૂટી જાય છે તે પ્રશ્નુ સમાધાન વરવામાં ડોમ્સ્ટર વોલ્ફે પળી મોટી ફત્તેહ મેલ્લી છે.”

It now remains for the merest indication of the manner in which these new researches extend to the nerve itself and indeed actually invade, the domain of physiological psychology. Dr Boso has found that a minute alteration in length under stimulation, and has succeeded in making the nerve record its own character, the electrolytically (by moving a spot of light directed upon sensitive paper) and mechanically (by means a lever writing upon smoked glass). Further, he has contributed largely to the question of the conduction of energy in nervous action since he can measure precisely the quantity of the electric current administered to the nerve, and then can ascertain, in some measure, what percentage of the current has an idea of the quantity, and but an imperfect notion of the quality of the current.

“આ ઉપર જણાવેલી ટીકાઓ, ડૉક્ટર બોઝે કેટલું (Quantity) કર્યું છે તેનો રચાલ આપે છે, પરંતુ તેમની આ શોધ કેવા પ્રકારની છે (Quality) તેનું જ્ઞાન આપવાને ઉપલી હકીકત તદ્દન અપૂર્ણ જ છે. દાખલા તરીકે વૈદ્યકમાં કામ આવતી વનસ્પતિઓપર અને તેમાં પળ રાસ કરીને આલ્કોહોલપર ડૉક્ટર બોઝના કામે અગર તપાસે શું અસર કરી છે તે જણાવવાને હું અશક્ત નિવડ્યો છું. છેવટે આ ઉપરથી કોઈ પળ રાસ કરીને નોંધમાં શેલી શકે કે આ શોધો કે જે મૂઝ કલહનાં પતરાં અને તેવા બીજા પદાર્થોની પ્રતિક્રિયાઓના અભ્યાસથી શરૂ થઈ હતી તે સઘળી વધી વધીને માનસશાસ્ત્રના પ્રદેશ-તરફ પળ સંચાર કરવા લાગી છે. મૂઝ શોધક ડૉક્ટર બોઝે આગળથી કાર્યક્રમ નિશ્ચિત કરીને આ શોધો શોધી છે એમ નથી, કારણ કે તેમને પહેલાં રચાલ પળ હતો નહીં કે આમ પ્રયોગો કરતાં પોતે કહી દિશામાં ઘસડાઈ જશે.”

ડૉક્ટર બોઝની આ શોધે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવેત્તાઓમાં તેઓમટે ઘણું માન ઉત્પન્ન કર્યું છે. આપણે પળ એક સ્વદેશીય તરીકે તેઓપ્રત્યે જેટલો પ્રમોદ રાખીએ તેટલો ઓછો છે. ડૉક્ટર બોઝની શોધો, જો જૈન-સિદ્ધાંતની શોધોની સાથે સરખાવવામાં આવે, તો હજી ઘણી અરૂપ લાગે તેમ છે, પરંતુ ડૉક્ટર બોઝની શોધોથી બીજા વધારા કરતાં જૈનસૂત્રિને વિશેષ હર્ષનું કારણ છે, કેમકે જે વસ્તુ જૈનમહાત્માઓએ અસંખ્ય વર્ષો

Dr Bose's work I have, for instance, been able to make no allusion to his work on the action of drugs and of alcohol in special One may merely note, in conclusion, that these researches, which began with the study of response in strips of tin and the like, have led onwards to the domain even of Psychology itself, not from any determination of the worker, who had no idea at first, of the direction in which he would be led.

પરંતુ યોગના ચતુર જ્ઞાનપંથ દ્વારા જ કે મધુ ડૉક્ટર ઘોડાની શોધો દૃઢ કરતી થઈ છે. મમ
 ને વંદનામાં 'ચાન્ડુ' કે 'ડૉક્ટર' ઘોડાની ડોઘો જૈનજોષીની સરગામણીય ઘણી અરુપ લાગે તેમ
 કે તે 'સા ચુપમ્મી' નામના આયોગ. ડૉક્ટર ઘોડાનું કહેવું મમ છે કે "સહીવ વનસ્પતિની નસોને ચેતના-
 ચરિત્તરના મેલા પર નેત્રી રીતે પ્રાણીઓની નસોપર તેમ થતા અસર થાય છે તેવી જ રીતે વરાવર અસર
 થાય છે. મદદ ન નહીં, પરંતુ ઘણા રોપા-પ્રોમા અચુક રામ જાતની ડગળતા, વાહકતા અને સચેતનતાવાળા
 પાતળા-પ્રો કે. રોપા-પ્રોમા અચુક જાતની રામ હરિયવુદ્ધિઓ છે, અને તદુપરાંત તેઓમા સ્વાસ હરિય-
 'ચરવો' કે 'પાં' કે. સર્વના તેનથી તેનાપર તરત જ અસર થતી હોય તેવી રચનાઓ કે જેને નાની આંખો-
 મુક્તમ નરન કહેવામાં આવે છે." મનસ્પતિના જીવો માટે "જૈનજીવનશાસ્ત્ર" કેટલો પ્રકાશ પાડી
 શકે તેમ કે તે નીચેનો ભાગ "પદ્મજૈનમયુગય" નો લેવામાં આવ્યો છે તે પરથી જણાશે -

"તદ્વત્ત પત્તોક નંપક ગાંઠિ ઝનેકસ્થિ મનસ્પતિના આવા શરીર જીવવ્યાપારવિના મનુષ્ય શરીરના
 ના મંચાત્રા હોઈ ઝંક નહીં, નુઓ જે પ્રકારે, પુરુષશરીર ચાલ હુમાર વૃદ્ધ આદિ ઢગા પરિણામ
 બોધનપ હોવાથી ધેનનાચાન નિમિષ્ણતાવાળુ સ્પષ્ટ ચેતનાવાળુ જણાય છે, તે જ પ્રકારે વનસ્પતિશરીરને
 પાંચ પાંચ, કેમકે પંચક તર ચાલ જન્યુ, યુવા યુ, વૃદ્ધ થયુ, મમ અનુભવ થાય છે. અને મમ
 વનસ્પતિશરીર પુરુષશરીર મુલ્ય કે મમ મમનાય કે, માટે તે ચેતનાવાળુ પણ છે જ વઢી ચાલકુમાર-
 નાના પાંચ પાંચ નિમિષ્ણતા મનુષ્યશરીર જેમ કમ વૃદ્ધિ પામતુ જણાય છે, તે જ પ્રકારે વનસ્પતિ-
 શરીર પણ તર, કિમચય, જાન્યા, પ્રજાર્યા, આદિ અસ્થાનિષેધથી વૃદ્ધિ પામે છે તેમ જ વઢી
 ન પુરુષશરીર તેમ જ્ઞાનસન કે તેમ મનસ્પતિશરીર પણ તેવુ કે. કેમકે ઘામી, અગસ્ટ, આમલકી, કડી,
 તારી તેમજ નિમિષ પંચોપ હોય કે તેથી જ્ઞાનમત્ત પંથે કે તેમ જ મુલમા ઘાંટલા દ્રવ્યગણિને વૃક્ષ

પોતાનાં મૂલાડીઆંથી વીટી લે છે, વડ, પીપઢા, લીંબડા વગેરેને વર્ષાક્રતુના મેઘનાદ તથા શિશિર વાયુથી અંકુર ફૂટે છે, અશોકતરુને નૂપુર ધારણ કરેલા એવા સુકુમાર કામિનીચરણનો પ્રહાર થતાં પલ્લવ કુસુમાદિ આવે છે, ફળસને યુવતિના આલિગનથી તેમ થાય છે, વકુલને સુગંધી દારુનો કોગલો રેડવાથી તેમ થાય છે, ચપકને સુરભિ અને નિર્મલ એવા જલના સિચનથી તેમ થાય છે, તિલકને કટાક્ષે જોવાથી તેમ થાય છે, શિરીષને પંચમસ્તર સંમળાવ્યાથી પુષ્પ આવે છે, પદ્માદિ પ્રભાતે વિકસે છે, ઘોષાતકી આદિ સધ્યા કાલે લીલે છે, ને પીયળી વગેરે ચંદ્રોદયમાં પ્રફુલ્લ થાય છે, મેઘવૃષ્ટિ થતાં જ ઘાસ ડગી નીકળે છે, વેલીઓ યોગ્ય આશ્રયને શોધીને ઉપર ચઢે છે, લાજાલુ વગેરે હાથ અડકાડતાં મીચાઈ જાય છે, એમ વનસ્પતિમાત્રને પોતપોતાની વિશિષ્ટ ક્રિયા સ્ફુટ જણાય છે, અથવા વનસ્પતિમાત્ર પોતપોતાની ક્રતુ-એ જ ફલ આપે છે આ વધી જે ક્રિયા કહી તે તમામ તર્વોદિમાં જ્ઞાન ન હોય તો સંભવે નહીં, માટે વનસ્પતિમાં ચેતના છે એ સિદ્ધ થયું. વઢી મનુષ્યાદિ શરીર જેમ રસનાદિનો છેદ થતાં સુકાય છે, તેમ તરુ-શરીર પણ ફલ પલ્લવ મુકુલાદિ છિન્ન થતાં સુકાવા માંડે છે એવો જે ધર્મ તે અર્ચેતનને ઘટે નહીં. વઢી મનુષ્યશરીર જેમ સ્તનપાન વ્યંજનૌદનાદિ આહાર લેવાથી આહારનું વનેલું છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ પૃથ્વીજલાદિ આહાર લેવાથી આહારનું વને છે ને આ રીતે આહાર લેવો તે અર્ચેતનને વનતું નથી; માટે વનસ્પતિશરીર સર્ચેતન છે વઢી જેમ મનુષ્યશરીર નિયતાયુષ્વાલું છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ નિયતાયુષ્વાલું છે, ને તેનું વહુમાં વહુ આયુષ્ દશહજાર જેટલું છે. તેમ જ મનુષ્યશરીર ઇષ્ટાનિષ્ટ આહારથી જેમ વૃદ્ધિ હાનિવાલું જણાય છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ જણાય છે વઢી મનુષ્યશરીરને નાના પ્રકારના રોગથી જેમ પાંડુત્વ, ઉદરવૃદ્ધિ, શોફ, કૃશત્વ, અંગુલીનાસિકાદિનું નમી જવું, ગઢી જવું આદિ જણાય છે, તેમ વનસ્પતિશરીરને પણ રોગ થકી પુષ્પ ફલ પત્ર ત્વચાદિ વદલાઈ જાય છે, કે જતાં રહે છે.

કેમ મનુષ્યજાતિને યોગ્યપ્રતિભાથી વૃદ્ધિ દાનિ કે ભાંગ્યાનુદ્વ્યા પુદ્ગ્યાનુ મટી જવાપણુ થાય છે, તે જ પ્રકારે
 પ્રત્યક્ષપ્રતિભાને પણ માર કે મનુષ્યપ્રતિભાને જેમ રમણનક્ષત્રાદિ ઉપયોગથી વિશિષ્ટ ક્રાંતિ, રસ,
 રુચિ-માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ રમણપ્રતિભાને પણ વિશિષ્ટ નમોજલાદિ સિચનથી વિશિષ્ટ રમ વીર્ય ત્તિગ્ધત્વાદિ
 શુદ્ધ-માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ સ્ત્રીપ્રતિભાને જોદ્ધાદિ પૂર્ણ કરવા પછી પુત્રાદિ પ્રસવ થાય છે, તેમ વનસ્પતિપ્રતિભાને
 પણ જોદ્ધા પ્રાપ્ત કર્યા પછી ફળ પુણાદિ જળાય છે. આર હવે વનસ્પતિનુ સંવેતનત્વ સાધવાનો પ્રયોગ
 આ પ્રમાણે વનસ્પતિથી સંવેતન કે આ પ્રતિભા મિદ્ધ કરવાને અનેક હેતુ આપી ગયાય. (૧) વાલ
 અક્ષર રદ્ધાપરમા જગત કે તેથી (૨) નિયતવૃદ્ધિ થાય છે તેથી (૩) નિદ્રા પ્રવોધ સ્પર્જાદિથી
 વૃદ્ધિપ્રાપ્તિ મર્જાવાદિ અને કિલ્લાની ને આશ્રયભૂત છે તેથી (૪) અવયવાદિ છેદ થતા કરમાય છે તેથી.
 (૫) નિરત પ્રવેશ થઈ ગામ્ભાર છે કે માટે (૬) હુણનિપ્રાહાર નિમિત્ત વૃદ્ધિ દાનિ થાય છે અને
 આશ્રયની સીમા કે તેથી. (૭) મેગ મર્મને કે તેથી (૮) ઔષધ પ્રયોગથી મારુ થવાનો સમય જળાય
 કે તેથી (૯) મ્યુર પ્રયોગાનુસાર રમણીય ત્તિગ્ધત્વાદિ જળાય છે તેથી (૧૦) જોદ્ધા પૂર્ણ કર્યાથી
 અન્ન-પ્રમાપ છે તેથી ન મારિ હેતુ ભંતો પ્રવેશને સ્વીપુરુપ ગરીગાદિ ઉદાહરણ પણ મુલભ છે, અથવા આવા
 પુના પુના હેતુ ન ભંતો ન પ્રયોગ કરવો હોય તો તે પણ થાય વનસ્પતિ સંવેતન છે, કેમકે તેને
 વનસ્પતિના મેગાનિ-મગમ્મ કિલાનો મંમય છે.

જનમર્ગના નિતો માટે " જૈન-તીવ્રજાત " જેટલો પ્રકાશ પાડી ગયે છે, તેટલો જ પ્રકાશ તે પુદ્ધી,
 પાત્રી, નેત્રમ અને માનુના હીતો માટે પણ પાડે છે. " જૈન-જીવનશાસ્ત્ર "નુ ૫મ કહેવું છે કે,
 " પુ-તિના નીચો મનુષ્યની માત્ર અમત અર્પનદ્રના આકારના છે. પાણીના હીતો પાણીના પરપોટા જેવા છે.
 તેમજ માનવતા હીતો મોચના માદારમા કે માનુના હીતો પતાકાના આકારે છે. આ પુદ્ગ્યાદિના હીતોને

પોતાનાં મૂલાડીઆંથી વીંટી લે છે, વડ, પીપલા, લીંવડા વગેરેને વર્ષાવરુના મેનનાડ તથા ઝિઝિર વાયુથી અકુર ફૂટે છે, અઝોકતરુને નૂપુર ધારણ કરેલા પવા મુકુમાર કામિનીચરણનો પ્રહાર થતા પદ્મ કુમુમારિ આવે છે, ફળસને યુવતિના આલિંગનથી તેમ થાય છે. વડુલને મુગંધી ઢાલનો લોગઝો રેડવાથી તેમ થાય છે, ચપકને મુરખિ અને નિર્મલ પવા જલના સિંચનથી તેમ થાય છે; તિલરુને કઢાંકે જોડાથી તેમ થાય છે, ઝિરીપને પચમસ્તર સંભળાવ્યાથી પુષ્પ આવે છે પણાદિ પ્રમાને વિરુદ્ધ છે, વોપાતલી આદિ સંધ્યા કાલે લીલે છે, ને પીયળી વગેરે ચટ્ટોદયમાં પ્રફુટ થાય છે, મેગવૃદ્ધિ થતા જ તામ ઝીનીતીરુ છે, વેલીઓ યોગ્ય આશ્રયને ઝોધીને ઉપર ચંદે છે, લાજાલુ વગેરે દ્વાથ અટકાડતાં મીચાડ જાય છે. પમ વનસ્પતિમાત્રને પોતપોતાની વિશિષ્ટ ક્રિયા સ્ફુટ જણાય છે, અથવા વનસ્પતિમાત્ર પોતપોતાની સ્તુ-
 ણ જ ફલ આપે છે. આ વધી જે ક્રિયા કહી તે તમામ તર્વોદિમા જ્ઞાન ન હોય તો મંચે નહીં, માટે વનસ્પતિમાં ચેતના છે ૮ મિદ્ધ થયું. વચ્ચી મનુષ્યાદિ શરીર તેમ રસનાદિનો હેડ થતા મુક્તાય છે, તેમ તર-
 શરીર પણ ફલ પદ્મ મુકુલાદિ છિન્ન થતાં મુક્તાવા માંડે છે. પવો જે વર્ષે તે અંતરને વંદે નહીં. તરી મનુષ્યશરીર જેમ સ્તનપાન વ્યંજનોદનાદિ આહાર લેવાથી આહારનું તેડું છે તેમ તનસ્પતિશરીર પણ પૃથ્વીજલાદિ આહાર લેવાથી આહારનું વને છે. ને આ રીતે આહાર લેતો ને અંતરને રનનું નથી; માટે વનસ્પતિશરીર મચેતન છે વચ્ચી જેમ મનુષ્યશરીર નિયતાયુષ્કાલ છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ નિયતાયુષ્કાલું છે, ને તેનું વહુમાં વહુ આયુષ્ દગાહાર જેટલું છે. તેમ જ મનુષ્યશરીર ઝડાનિષ્ઠ આહારથી જેમ વૃદ્ધિ હાનિવાલું જણાય છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ જણાય છે વચ્ચી મનુષ્યશરીરને નાના પ્રકારના રોગથી જેમ પાહુલ, ઝડગવૃદ્ધિ, ઝોફ, કુઠલ, અગુલીનામિકાદિનું નમી જવું, મચ્છી તજું આદિ જણાય છે, તેમ વનસ્પતિશરીરને પણ રોગ થકી પુષ્પ ફલ પત્ર ત્વચાદિ વડાડાય જાય છે, કે તર્કો રહે છે.

જેમ મનુષ્યશરીરને ઔષધપ્રયોગથી વૃદ્ધિ હાનિ કે ભાંગ્યાતુડ્યા ફુટ્યાનુ મટી જવાપણુ થાય છે, તે જ પ્રકારે વનસ્પતિશરીરને પણ થાય છે. મનુષ્યશરીરને જેમ રસાયનસ્નેહાદિ ઉપયોગથી વિશિષ્ટ ક્રાંતિ, રસ, ચલ આદિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ વિશિષ્ટ નમોજલાદિ સિંચનથી વિશિષ્ટ રસ વીર્ય સ્निग्ધત્વાદિ થઈ આવે છે, જેમ સ્ત્રીશરીરને દોહદાદિ પૂર્ણ કરવા પછી પુત્રાદિ પ્રસવ થાય છે, તેમ વનસ્પતિશરીરને પણ દોહદ પૂર્ણ કર્યા પછી ફળ પુષ્પાદિ જણાય છે. ત્યારે હવે વનસ્પતિનુ સંચેતનત્વ સાધવાનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે વનસ્પતિઓ સંચેતન છે આ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવાને અનેક હેતુ આપી શકાય. (૧) બાલ કુમાર વૃદ્ધાવસ્થા જણાય છે તેથી (૨) નિયતવૃદ્ધિ થાય છે તેથી (૩) નિદ્રા પ્રબોધ સ્પર્શોદિથી પ્રફુલ્લતા સંકોચાદિ અને ક્રિયાની તે આશ્રયમૂત છે તેથી (૪) અવયવાદિ છેદ થતાં કરમાય છે તેથી. (૫) નિયત પ્રદેશ થકી આહાર લે છે માટે (૬) ઇષ્ટાનિષ્ટાહાર નિમિત્ત વૃદ્ધિ હાનિ થાય છે અને આયુષ્યની સીમા છે તેથી (૭) રોગ સમર્થ છે તેથી (૮) ઔષધ પ્રયોગથી સારું થવાનો સમ્ભવ જણાય છે તેથી. (૯) અમુક પ્રયોગાનુસાર રસવીર્ય સ્નિગ્ધેત્યાદિ જણાય છે તેથી (૧૦) દોહદ પૂર્ણ કર્યાથી ફળ જણાય છે તેથી. ૯ આદિ હેતુ લેતાં પ્રત્યેકને સ્ત્રીપુરુષ શરીરાદિ ઉદાહરણ પણ સુલભ છે, અથવા આવા જુદા જુદા હેતુ ન લેતાં એક જ પ્રયોગ કરવો હોય તો તે પણ થાય વનસ્પતિ સંચેતન છે, કેમકે તેને જન્મમરણ રોગાદિ સમસ્ત ક્રિયાનો સમ્ભવ છે ”

વનસ્પતિના જીવો માટે “ જૈનજીવનશાસ્ત્ર ” જેટલો પ્રકાશ પાડી શકે છે, તેટલો જ પ્રકાશ તે પૃથ્વી, પાણી, તેજસ્ અને વાયુના જીવો માટે પણ પાડે છે. “ જૈનજીવનશાસ્ત્ર ”નુ એમ કહેવું છે કે, “ પૃથ્વીના જીવો મસુરની ઢાલ અથવા અર્ધચંદ્રના આકારના છે. પાણીના જીવો પાણીના પરપોટા જેવા છે. તેજસ્કાયના જીવો સોયના આકારવત્ છે. વાયુના જીવો પત્રાકાના આકારે છે. આ પૃથ્વીયાદિના જીવોને

સ્પર્શ નામની એક દ્રવ્ય-વ્યક્ત (Patent) ઇન્દ્રિય છે. આ એક દ્રવ્ય (Patent) ઇન્દ્રિય ઉપરાંત બાકીની ચાર ભાવ (Latent) ઇન્દ્રિયો છે. મન પળ ભાવ (Latent) મન છે. આ જીવોને ત્રણ પ્રકારનાં શરીરો છે. 'ઔદારિક' (બાહ્યશરીર), 'તેજસ્' (અન્નાદિક પાચનકર્તા શરીર) અને 'કાર્મણ' કહેતાં કર્મના સમૂહરૂપ. અન્નાદિ પાચન કરવાની શક્તિ (શરીર) જો આ એકેન્દ્રિય જીવોમાં છે, તો પાચન કરવાને લગતા અવયવો પણ હોવા જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. અવ્યક્ત (Latent) જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એટલે જ્ઞાનતંતુઓ પણ હોવાં જોઈએ. વહી તેને શ્વાસોચ્છ્વાસ છે એટલે નસો પણ હોવી જ જોઈએ. "જૈનજીવનશાસ્ત્ર" તો આગળ વધીને એમ પણ કહે છે કે, આ એકેન્દ્રિય જીવોને આહારસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, પરિગ્રહસંજ્ઞા, લોભ, મોહ, માયા તથા માન એ ચાર કષાય તથા લોકસંજ્ઞા અને ઔઘસંજ્ઞા એ અવ્યક્તપણે (Latent) છે જ. વહી, તેને મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન એ બે પ્રકારનાં જ્ઞાન પણ અવ્યક્તપણે છે. ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન એ પ્રકારનાં 'દર્શન' તથા અનાકાર 'ઉપયોગ' એ પણ અવ્યક્તપણ રહેલાં છે. ચાર મનયોગ, ચાર વચનયોગ અને ત્રણ કાચયોગ પણ ભાવપણે છે. "જૈનમહાત્માઓએ જીવોનું સ્વરૂપ કેવું અદ્ભુતપણે પ્રસ્તુતું છે તે જાણવા માટે 'જીવાભિગમ', 'સૂત્રકૃતાંગ' 'પ્રજ્ઞપત્ત્ના', 'મગવતી', આદિ સૂત્રો, અને 'કર્મગ્રંથ', 'ગોમટસાર', 'વિશેષાવશ્યક' આદિ શાસ્ત્રો અવલોકવા વિનંતિ છે.

આ ઉપરથી કહેવાનો હેતુ એવો છે કે, "જૈનજીવનશાસ્ત્ર" અને "જૈનપદાર્થવિજ્ઞાન" એટલાં બધાં અદ્ભુત છે કે, પાશ્ચાત્ય શોધો તેની પાસે અતિ પામર સિદ્ધ થાય તેવું છે.

હમણાં હમણાંમાં પાશ્ચાત્ય પરિણામવાદ (Evolution theory) થી લોકો વિસ્મય થઈ ગયા છે. જૈનના દ્રવ્યાનુયોગમાં દ્રવ્યોનું જે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે પૂર્ણ અવલોક્યાથી પરિણામવાદની ઉત્પત્તિ હમણાં જ થઈ છે એવો વ્યામોહ દૂર થશે. ભૂસ્તરવિદ્યા (Geology) ના સિદ્ધાંતો હમણાં પ્રરુપાયાં, અને ત્યારબાદ

સૃષ્ટિ અનાદિ છે એમ માનવામા આવ્યું. પરંતુ એ સિદ્ધાંત તો જૈનનો પ્રથમમાં પ્રથમ છે. જૈનના માનસશાસ્ત્ર (Psychological-Science) ની અપૂર્વતા કેટલી છે તે તો પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્ર (Psychological-science) ની સરલામણી કરવામા આવે ત્યારે જ જણાય તેમ છે. સૃષ્ટિનો ईश्वर જેવો કર્તા કોઈ નથી, પણ વધું સ્વાભાવિક રીતે થયાં કરે છે એવું જે હવે સ્વાભાવવાદીઓ (Naturalists) કહેવા શીઘ્રતા તે તો જૈન કાळांतर થયા કહે છે, અને તે જ કારણે તે અપેક્ષાએ જૈનીઓ સ્વાભાવવાદીઓ પણ કહેવાય છે.

આમ વતાવી, અત્ર એમ આડમ્બર કરવાનો હેશ નથી રાખ્યો કે, જૈનમાં સર્વસ્વ છે, કેમકે આડમ્બર રાખવાનું કારણ જ નથી, આડમ્બર તો ક્યારે હોય કે, જ્યારે મૂળ વસ્તુ ન હોય, અને છે એમ દર્શાવવું હોય. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અભ્યાસવાથી પ્રતીત થશે કે, શ્રી જિનેશ્વરો શ્વેચ્છર કેવલ્યજ્ઞાની જ હતા, અને તેઓના તેવા જ્ઞાનવળે જ વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ જોઈ, કહી ગયા છે.

જૈનની અદ્ભુતતા વતાવવામાં આ લઘનારને જેટલો હર્ષ થાય છે, તેટલો જ શ્વેદ તેને દટલા માટે થાય છે કે, આડું જે અદ્ભુત જૈનતત્ત્વજ્ઞાન તેનો પ્રકાશ પાડવાનાં સાધનો તે દર્શનમાં અત્યંત અલ્પ રહ્યાં છે. ક્યાં છે એવો પુરુષાર્થ કે જે સમસ્ત મનુષ્યમંડળને પ્રતીત કરાવી શકે કે જૈનજ્ઞાનની અદ્ભુતતા અદ્વિતીય છે ?

વિદ્યા (Science) ના અભ્યાસીઓ જે પ્રકાશ પાડી શકે, તે શુદ્ધ આત્મત્વને પામેલા એવા જ્ઞાનીઓના પ્રકાશ પાસે અલ્પ જ રહેશે, એ નિઃસંશય છે. એક આર્યપાશ્ચાત્યસંસ્કારી વિદ્વાને હમણાં જ કહ્યું છે કે,

“ When we first received an European education, we allowed ourselves to be misled by the light of Science. Science is a light within a limited room, not the sun which illuminates the world. ”

અર્થાત્ “ આપણે જ્યારે પ્રથમ યુરોપીયન શિક્ષણ મેલવ્યું ત્યારે આપણે આપણને પોતાની મેલે વિદ્યા (Science) ના પ્રકાશથી અન્યથા માર્ગે ચઢાવી દીધા. વિદ્યા એ એક મર્યાદિત ઓરડા વિષેનો પ્રકાશ છે; અને નહીં કે તે વિશ્વને પ્રકાશિત કરનાર સૂર્ય છે.”

આ જ કારણે જોએને આત્માના દૈશ્વર્યનું માન છે તે પાશ્ચાત્યવિદ્યા (Science) થી અંજાઈ જતા નથી, કે જે અંજાઈ જવાનું પરિણામ જડવાદ (Science) ને પરાધીન થવાનું છે. જોએને આત્માનું કંઈ પણ માન છે તેઓને તો શ્રી નિર્મિથપ્રવચનનાં પરમકૃપાલુ વચન

“—જોએ આત્માને જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું.”

તેમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાન છે, અને તે અર્થે જ તેની પ્રવૃત્તિ હોય છે. આ ગ્રંથમાં તે જ પરમવસ્તુનું દર્પણવત્ નિરૂપણ કર્યું છે. શ્રી જિનેશ્વરોએ અત્યંત સૂક્ષ્મતાપૂર્વક પુદ્ગલપરમાણુ આદિ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ જોયું છે, છતાં તે પર તે પરમ કૃપાલુઓએ અને તેઓને અનુસરનારા મહાત્માઓએ વિશેષ માર નથી મૂક્યો, તેનું કારણ એટલું જ છે કે તેઓને તે પદાર્થો અંતિમ કલ્યાણના હેતુઓ લાગ્યા નથી. આત્મા શિવાયના પદાર્થોમાં તેઓએ અંતિમ સારમૂતપણું માન્યું નથી. આત્મત્વ પામવા માટે પુરુષાર્થ કર્તવ્ય છે; અને તે પુરુષાર્થનો પ્રારંભ ત્યાગ, વૈરાગ્ય, અને જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયાથી થવો જોઈએ.

જોએ શ્રી જૈનદર્શનપર આક્ષેપ કરે છે કે, જૈનમાં ગુરુમાહાત્મ્ય ગાયું નથી તેઓ આ ગ્રંથની કૃતિથી જોઈ શકશે કે, તેઓને તે પ્રાંતિ છે. શ્રી વીતરાગોએ કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાના છેલ્લા સમય સુધી સત્પુરુષના વચનોનું અવલંબન કહ્યું છે, અર્થાત્ વારમા ક્ષીણમોહગુણસ્થાનકર્પયત શ્રુતજ્ઞાનથી આત્માના અનુભવને નિર્મલ કરતાં કરતાં તે નિર્મલતા સંપૂર્ણતા પામ્યે કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; તે ઉત્પન્ન થવાના પ્રથમ

સમયસુધી સત્પુરુષે ઉપદેશોનો માર્ગ આધારભૂત છે એમ કહ્યું છે. મોક્ષમાર્ગ પામવા માટે જે આવશ્યક ઋણ તત્ત્વો શ્રી ધીતરાજે કહ્યા છે તે ઋણ તત્ત્વોમાં સદ્દેવ, સદ્ગર્મ અને સદ્ગુરુ એ ઋણે યુગપદ્ભાવે વર્ણવ્યા છે તે જ વાત શ્રી જૈનદર્શનમા ગુરુમાહાત્મ્ય કેટલું ગાયુ છે તે વતાવવા માટે વસ છે.

એટલું સ્વરૂ છે કે, જે દેશ, કાલ, ભાવને જે સ્વાસ અગત્યની બાબત હોય તેનાપર જ્ઞાનીપુરુષો વિશેષ ભાર મૂકે છે શ્રીમાન્ હરિભદ્રાચાર્યના સમયમાં લોકસમૂહની વૃત્તિ ‘યોગવિદ્યા’ પ્રત્યે વિશેષપણે ગયેલી જોઈ, શાસનઆકર્ષણતા અર્થે, હરિભદ્રાચાર્ય, શુભચદ્રાચાર્યાદિ મહત્પુરુષોએ જૈનશાસ્ત્રોમાં પળ અદ્ભુત ‘યોગ-વિદ્યા’નું નિરૂપણ કર્યું છે તે વતાવવા પરમપુરુષાર્થ કર્યો. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચદ્રાચાર્યના સમયમાં ત્રાહ્મણોપ્રત્યે ‘પાંડિત્ય’ના કારણે લોકદષ્ટિ વિશેષ આકર્ષાયેલી જોઈ, શ્રીહેમચદ્રાદિ મહાત્માઓએ અદ્વિતીય પાંડિત્ય દર્શાવી જૈનશાસનની વિજયધ્વજા ફરકાવી છે. શાસનમા ‘આત્મજ્ઞાન’ મળી આવશ્યક લક્ષ્યમાં ન્યૂનતા આવી જતાં શ્રીમાન્ આનંદધનજીએ અદ્ભુતતાપૂર્વક આત્મજ્ઞાન ગાયુ છે. ‘તપ’ પ્રત્યે લોકકથૃતિ ઉદાસીન થઈ જતાં, તપાગચ્છના સ્થાપક પુરુષે તે પ્રત્યે વહુ ભાર મૂક્યો ક્રિયામાં શિથિલત્વ આવેલું જોઈ, ઉપાધ્યાયજી શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે તેના સંબંધમા આવશ્યક પુરુષાર્થ કર્યો. આ વર્તમાનસમયમા સત્પુરુષોનો અભાવ વિશેષ પરિમાણમાં જોઈ શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે સત્પુરુષનું માહાત્મ્ય ગાયુ છે. વઢી જેમ શ્રીમાન્ આનંદધનજીને મતાઘતા દૂર કરવાની અગત્ય ઉપર ભાર આપવો પડ્યો હતો, તેમ શ્રીમાન્ રાજચંદ્રને પણ મૂકવો પડ્યો છે.

વર્તમાનમાં એક એવી ફર્યાદિ પ્રવૃત્તિ થઈ છે કે, પાશ્ચાત્ય વિદ્યાદ્વારા, ઉછરતા યુવાનવર્ગમાં જહવાદ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેટલા માટે ધર્મશિક્ષણ આપવાની સ્વાસ જરૂર છે. ‘ધર્મશિક્ષણ’ એ એક એવો વિસ્તાર-વાઢો વોલ છે કે જેની વ્યાખ્યા કરવી એ દુર્ઘટ છે. વ્યાવહારિક શિક્ષણ સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ અપાતું હોય

તો તે વધુ જ ઉપકારક થાય ન નિ.સંશય છે, તથાપિ હિંદુસ્થાન કે જ્યાં અનેક અનેક ધર્મમતો ચાલે છે ત્યાં વ્યાવહારિક શિક્ષણની સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ અપાવું શક્ય છે કે નહીં એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. પ્રત્યેક સંપ્રદાય એમ ઇચ્છે છે કે, અમારા ધર્મનું શિક્ષણ અમારી પ્રજામાં અપાવું જોઈએ. જ્યાં સાર્વજનિક શાળાઓ અને વિદ્યાલયો છે ત્યાં પ્રત્યેક સંપ્રદાયનું શિક્ષણ અપાવું અશક્ય છે. અશક્ય છે છતાં ધારો કે, એવી કોઈ મોટા ભોગે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે, તો તે ઉપકારક છે કે નહીં? મારા અભિપ્રાયપ્રમાણે, અશક્યને મોટા ભોગે શક્ય બનાવી આવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે, તોપણ તેથી લાભ થાય તેનાં કરતાં હાનિ વધારે થવાનો સંભવ છે, કેમકે પ્રત્યેક સંપ્રદાય જો પોતાનું શિક્ષણ આપ્યા કરે, તો પ્રજામાંથી મૂઝ વિચારશક્તિ (Original thinking) નો લોપ થવાનો સંભવ છે, એટલે કે જે સાંપ્રદાયિક ધાર્મિક શિક્ષણ મળે, તેથી તે સંપ્રદાયને વિષે જ અભ્યાસીને મમત્વબુદ્ધિ વધાઈ જાય, અને એવી મમત્વબુદ્ધિ વંધાઈ ગયે, અન્ય-દર્શનોમાં વસ્તુસ્વરૂપ શું છે તે જોવાનું ચિત્ત ન થઈ શકે. આવી સ્થિતિમાં સાંપ્રદાયિક ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું એ જોશ્વમવાલુ છે. આમ છતાં પણ ધર્મશિક્ષણના સંસ્કારોની તો જરૂર છે. આ જરૂર કર્દ રીતે પૂરી પાડવી એ વિચાર કર્તવ્ય છે. લગભગ ચારેક વર્ષ પૂર્વે એક જાહેર વર્તમાનપત્રમાં એક લેખકે એવી સૂચના કરી હતી કે, આ ' આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર ' એ એવા પ્રકારનો ગ્રંથ છે કે, જેમાં જહવાદને પ્રવેશ થતાં અટકાવવાનું કોઈ અંશે સામર્થ્ય રહ્યું છે, તેમ તેમાં સાંપ્રદાયિક મમત્વ ઉત્પન્ન કરે તેવું તત્ત્વ નથી. જહવાદને પ્રવેશ થતાં અટકાવનાર વસ્તુ આત્મા અને કર્મની સિદ્ધિદર્શક સાધન છે આ ' આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર 'માં આત્મા અને કર્મનું હોવાપણું સિદ્ધ કરવાનાં સાધનો કેવાં છે તે તો વાચકવર્ગ જોઈ શકશે. જો આત્માનું અને કર્મનું હોવાપણું અભ્યાસીના મન ઉપર પ્રતીત કરાવી શકાય, તો જહવાદનો પ્રવેશ સહેજે રોકી શકાય, એટલે ધર્માનુયાયીઓ જહવાદનો જે ભય રાખે છે તે ભય આ પ્રથમા તે વસ્તુના થયેલ પ્રતિપાદનદ્વારા દૂર

કરાવી શકાય. ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ, આત્માનુ નિત્યત્વ, આત્માને કર્મકર્તૃત્વ, આત્માને કર્મભોક્તૃત્વ, મોક્ષનું સ્વરૂપ એ જે પાંચ વિષયો તેને વિષે જૂદા જૂદા દર્શનોમાં જે ભેદ પડે છે તે ભેદનું સ્વરૂપ અને નિરાકરણ પણ આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવેલું છે એટલે અભ્યાસીઓને ન્યાયદ્વારા (Logically) શિક્ષાગુરુઓ તેનો અભ્યાસ કરાવી શકે. તાત્પર્ય કે, ઉક્ત જાહેર વર્તમાનપત્રના લેખકની સૂચના પ્રમાણે આ ગ્રંથ ધર્મશિક્ષણ આપવાનું એક સાધન થઈ પડે તેવાં તત્ત્વો ધરાવે છે, તેની સાથે ઉપર કહ્યું તેમ તે સાંપ્રદાયિક મમત્વ ઉત્પન્ન કરે તેમ નથી, એટલું જ નહીં, પણ સાંપ્રદાયિક અધતાનું નિરૂપયોગીપણું આ ગ્રંથમાં જે પ્રકારે દર્શો-વ્યુ છે તે પ્રકાર, સાંપ્રદાયિક મોહ અને તેથી ઉત્પન્ન થતું મનનું સંકુચિતપણું (Narrow-Mindedness) રોકી શકે તેમ છે જેઓ ધર્મશિક્ષણને માટે કેવા પ્રકારના પ્રયોજોડે તે સંબંધીનો વિચાર ચલાવે છે તેઓને આ ગ્રંથ અવલોકવાનું નિમત્રણ કરવું અયોગ્ય નહીં કહેવાય

પ્રકાશક તરફથી આટલા વિસ્તારપૂર્વક વિવેચનની જાસ જરૂર હોય નહીં, છતાં મારા તરફથી તેમ કરવામા આવ્યું છે. આનુ કારણ એ છે કે, ગ્રંથકર્તાપુરુષે ગ્રંથમા કેવો ગંભીર વિષય ચર્ચ્યો છે તેના સવધમા વિવેચન કરવાનો સ્વાભાવિક હક્ક પ્રકાશકને હોવો જોડે, એમ મારુ માનવુ છે. એક બીજી વાતતેને માટે ગુલાસો કરવો રહે છે તે એ કે, ગ્રંથકર્તાપુરુષે ગ્રંથની કૃતિ એવા પ્રકારની કરી છે કે, ગમે તે દર્શનના આશ્રિત 'જીવને વાંચતાં, વિચારતાં' એવો ભાવ ન થાય કે, તે ચોક્કસ સપ્રદાયને આધીન છે, પરંતુ એવી ભાવના થાય કે તે સર્વમાન્ય ગ્રંથ છે અવા એક સર્વસામાન્યગણાવાયોગ્ય ગ્રંથના સંવધમાં પ્રકાશક પોતા તરફના વિચારો લખતાં એવા પ્રકારની ગ્રંથકર્તાની કૃતિને રૂપ આપે કે, જેથી ગ્રંથકારના સર્વસામાન્ય કરવાના મૂલ્ય ઉદ્દેશમાં વ્યાધાત થાય, એ હુ સમજુ છું કે યોગ્ય નથી. છતાં તેમ મેં કર્યું છે તે મારી દૃષ્ટિ પ્રમાણે સહેતુક છે. આ ગ્રંથનુ ગૌરવ ૧૪૨ દોહરાનુ છે, છતાં તે ઉપર ૧૪૨૦૦

શ્લોકોની ટીકા લખાઈ શકે તેમ છે, એમ એક પ્રસંગે પ્રથક્તર્તાપુરુષે કહ્યું હતું. પ્રથનો અંતીમ આશ્રય નિર્ઘથ-
માર્ગનો છે, એટલે પછી તે માર્ગના જે જે સિદ્ધાંતો, આ પ્રથમા જે જે પ્રસંગોનું અનુકૂળ થતા હોય તે તે
પ્રસંગોએ વતાવેલ છે, તેનો હેતુ ન છે કે, પ્રથક્તર્તાનું જે ૧૪૨૦૦ શ્લોકોની ટીકા લખાવાને પાત્ર આ પ્રંથ છે
એમ કહ્યું હતું તે યથાર્થ હતું એમ કોઈ અંગે જણાય આ વિવેચન લગવામાં મારો આ હેતુ છે. તે તેનું
યથાર્થતા જોવાનું કાર્ય વાચક મહાશયોના ઉપર છોડ્યું છે. વિવેચનમાં ડોષ થયેલ હોય તો તે માટે મારાપ્રત્યે
અનુકંપાવુદ્ધિનું જોવામાં આવે, અને તેની સાથે તેપર મધ્યસ્થ અને કપાયરહિત ટીકાનું વિચારો જણાવવામાં
આવે એમ હું ઇચ્છું છું.

આ લેખને સમાપ્તિ આપતાં પહેલાં, આ “આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર”ના કર્તાપુરુષનું જીવનચરિત્ર આપવા મારો
તીવ્ર ઇચ્છા હતી, તથાપિ આપ શ્રીનું જીવન આધ્યાત્મિક દોષ આલેખનનું ન દુષ્કર હોવાથી, આ વગર
આપવાનું તો વની શક્યું નથી. કર્તાપુરુષના જીવનસંબંધોનો સહજ ચાલ ચાલ આપવા અર્થે તેઓ નીચે પોતે
લખેલ એક સ્વાત્મવૃત્તાંતોપયોગી કાવ્ય (Autobiographical Poem) અહીં સ્થિર કરું છું આ કાવ્ય
કર્તાપુરુષે પોતાના દેહોત્સર્ગ પહેલાં ચાર વર્ષ અગાડ (વિ. સં ૧૯૫૩ મા) લખ્યું હતું.

ધન્ય રે દીવસ આ અહો, જાગી રે શાંતિ અર્પૂર્વ રે.

દશ વર્ષે રે ધારા હલસી, મથ્યો ઉદયકર્મનો ગર્વ રે. ધન્ય૦

ઓગણીસે ને એકત્રીસે, આવ્યો અર્પૂર્વ અનુસાર રે;

ઓગણીસે ને વેતાલીસે, અનુત વૈરાગ્ય ધાર રે. ધન્ય૦

ઓગણીસે ને સુહતાલીસે, સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યુ રે,

श्रुत अनुभव वधती दगा, निजस्वरूप अवभास्युं रे. धन्य०

ल्यां आव्यो रे उदय कारमो, परिग्रह कार्य प्रपंच रे;

जेम जेम ते हडसेलीए, तेम वधे न घटे रंच रे. धन्य०

वधतुं एम ज चालियुं; हवे दीसे क्षीण कांड रे.

क्रमेः करीने ते जशे, एम भासे मनमांहि रे. धन्य०

यथाहेतु जे चित्तनो, सत्य धर्मनो उद्धार रे;

थशे अवश्य आ देहथी, एम थयो निरधार रे. धन्य०

आवी अपूर्व वृत्ति अहो; थशे अप्रमत्त योग रे.

केवळ लगभग भूमिका, स्पर्शाने देह वियोग रे. धन्य०

अवश्य कर्मनो भोग छे, भोगववो अवशेष रे;

तेथी देह एक ज धारिने, जाशुं स्वरूप स्वदेश रे. धन्य०

मुन्चई, जवेरी वजार,
चत्र वद ५, १९६४.

अल्पज्ञ बाल,
मनसुखलाल रवजीभाइ मेहता.

* * * आ विवेचनना शुष्ट ४ थामा "ज्ञानदर्शनचरित्राणि मोक्षमार्ग" एवु जे सूत्र मूक्यु छे ल्यां "सम्यग्ज्ञानदर्शनचरित्राणि मोक्षमार्ग." एम सूत्र जोइए.—म० र० मे०

ગમે તેવા તુચ્છ વિષયમાં પ્રવેશ છતાં ડઝલ આત્માઓનો સ્વત્ત વેગ વેરાગ્યમાં પ્રપટ્ટાવુ નુ છે યાદ્યદૃષ્ટિથી ત્યાંસુધી
 રજ્જલ આત્માઓ સમારના માયિક પ્રપંચમા દર્શન દે છે ત્યાસુધી તે કથનની સિદ્ધતા તથિત્તુ ડુલ્ભ છે, તોપણ મૂઢત-
 દૃષ્ટિથી અવલોકન કરતાં નુ કથનનુ પ્રમાણ કેવલ મુલભ દે; નુ નિ સંરાય દે

-શ્રીમાન્ રાજચદ્ર, વર્ષ ૧૬ મું.

શાસ્ત્રકર્ત્તા પુરુષનાં છેલ્લાં વચનો.

ઘણી ત્વરાથી પ્રવાસ પૂરો કરવાનો હતો; ત્યાં વચ્ચે સહરાનું રણ સંપ્રાપ્ત થયું. માથે ઘળો બોજો રહ્યો હતો તે આત્મવીર્યે કરી જેમ અલ્પકાળે વેદી લેવાય તેમ પ્રઘટના કરતાં પળે નિકાચિત્ત ઉદયમાન થાક ગ્રહણ કર્યો.

જે સ્વરૂપ છે તે અન્યથા થતું નથી, એ જ અદ્ભુત આશ્ચર્ય છે. અવ્યાવાધ સ્થિરતા છે. પ્રકૃતિ ઉદયાનુસાર કંઈક અસાતા મુલ્યત્વે વેદી સાતાપ્રત્યે.

રાજકોટ, ફાગણ વદ ૩, શુક્ર, ૧૯૫૭.

શાંતિ:

ઈચ્છે છે જે જોગી જન, અનંત સુખસ્વરૂપ; મૂલ શુદ્ધ તે આત્મપદ સયોગી જિનસ્વરૂપ, આત્મસ્વભાવ અગમ્ય તે, અવલંબન આધાર; જિનપદથી દર્શાવિયો, તેહ સ્વરૂપપ્રકાર. જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદ ભાવ નહીં કાંઈ; લક્ષ થવાનો તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાઈ. જિનપ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન; અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુલભાણ. ઉપાસના જિનચરણની, અતિશય ભક્તિ સહીત; મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘડીત.

ગુણ પ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્મુલ્ય યોગ; પ્રાપ્તિ શ્રી સદ્ગુરુવડે, જિનદર્શન અનુયોગ. પ્રવચન સમુદ્ર વિંદુમાં, હલદી આવે એમ; પૂર્વ ચૌદની લલિધનું, હદાહરણ પળ તેમ. વિષય વિકાર સહીત જે, રહ્યા મતિના યોગ; પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ. મંદ વિષય ને સરલતા, સહ આજ્ઞા સુવિચાર; કરુણા કોમલતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર. રોક્ષ્યા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ; જગત ઇષ્ટ નહીં આત્મથી, મધ્ય પાત્ર મહાભાગ્ય. નહીં તૃષ્ણા જીવ્યા તળી, મરણ યોગ નહીં ક્ષોભ; મહા પાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ જિત લોભ. આવ્યે વહુ સમ દેશમાં, છાયા જાય સમાઈ; આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પળ જાઈ. ઉપજે મોહ વિકલ્પથી, સમસ્ત આ સંસાર; અંતર્મુલ્ય અવલોકતાં, વિલય થતાં નહીં વાર. સુલ્લધામ અનંત સુસંત ચહી, દિન રાત્ર રહે તદ ધ્યાન મંહી.

પરશાંતિ અનંત સુધામય જે, પ્રણમું પદ તે વરતે જય તે—રાજકોટ, ચૈત્ર શુદ્ધ ૯, ૧૯૫૭.

ॐ

ग्रंथकारगुणस्थानक्रमारोह.

अपूर्व अवसर एवो क्यारे आवशे ? क्यारे थइशुं बाह्यांतर निर्ग्रथ जो ?
सर्व संबंधनुं बंधन तिक्ष्ण छेदीने, विचरीशुं कव महत्पुरुषने पंथ जो ? अपूर्व० ॥ १ ॥
सर्व भावथी औदासीन्यवृत्ति करी, मात्र देह ते संयमहेतु होय जो;
अन्य कारणे अन्य कशुं कल्पे नहीं, देहे पण किंचित् मूर्छा नव जोय जो. अपूर्व० ॥ २ ॥
दर्शनमोह व्यतीत थइ उपज्यो बोध जे, देह भिन्न केवल चैतन्यनुं ज्ञान जो;
तेथी प्रक्षीण चारितमोह विलोकिये, वर्त्ते एवुं शुद्धस्वरूपनु ध्यान जो. अपूर्व० ॥ ३ ॥
आत्मस्थिरता त्रण संक्षिप्त योगनी, मुख्यपणे तो वर्त्ते देहपर्यंत जो;
घोर परिपह के उपसर्गभये करी, आवी शके नहीं ते स्थिरतानो अंत जो. अपूर्व० ॥ ४ ॥

संयमना हेतुथी योगप्रवर्त्तना, स्वरूपलक्षे जिनआज्ञा आधीन जो;
 ते पण क्षण क्षण घटती जाती स्थितिमां, अंते थाये निजस्वरूपमां लीन जो. अपूर्व० ॥ ५ ॥
 पंच विषयमां रागद्वेष विरहितता, पंच प्रमादे न मळे मननो क्षोभ जो;
 द्रव्य, क्षेत्र ने काळ भाव प्रतिबंधवण, विचरवुं उदयाधीन पण वीत लोभ जो. अपूर्व० ॥ ६ ॥
 क्रोधप्रत्ये तो वर्त्ते क्रोधस्वभावता, मानप्रत्ये तो दीनपणावुं मान जो;
 मायाप्रत्ये माया साक्षी भावनी, लोभप्रत्ये नहीं लोभ समान जो. अपूर्व० ॥ ७ ॥
 बहु उपसर्गकर्त्ताप्रत्ये पण क्रोध नहीं, वंदे चक्रि तथापि न मळे मान जो;
 देह जाय पण माया थाय न रोममां, लोभ नहीं छो प्रबळ सिद्धि निदान जो. अपूर्व० ॥ ८ ॥
 नम्रभाव, मुंडभाव, सहअस्नानता, अदंतघोवन आदि परम प्रसिद्ध जो;
 केश, रोम, नख, के अंगे शृंगार नहीं, द्रव्यभाव संयममय निर्ग्रेथ सिद्ध जो. अपूर्व० ॥ ९ ॥
 शत्रु मित्रप्रत्ये वर्त्ते समदर्शिता, मान अमाने वर्त्ते ते ज स्वभाव जो;
 जीवित, के मरणे नहीं न्यूनाधिकता, भव मोक्षे पण शुद्ध वर्त्ते समभाव जो. अपूर्व० ॥ १० ॥

एकाकी विचरतो वळी इमशानमां, वळी पर्वतमां वाघ सिंह संयोग जो;
 अडोल आसन ने मनमां नहीं क्षोभता, परम मित्रनो जाणे पाग्या योग जो. अपूर्व० ॥११॥
 घोर तपश्चर्यामां पण मनने ताप नहीं, सरस अन्ने नहीं मनने प्रसन्नभाव जो;
 रजकण, के रिद्धि वैमानिकदेवनी, सर्वे मान्या पुद्गल एक स्वभाव जो. अपूर्व० ॥१२॥
 एम पराजय करीने चारितमोहनो, आबुं त्यां ज्यां करण अपूर्व भाव जो;
 श्रेणीक्षपकतणी करीने आरूढता, अनन्य चिंतन अतिशय शुद्ध स्वभाव जो. अपूर्व० ॥१३॥
 मोहस्वयंभूरमण समुद्र तरी करी, स्थिति त्यां ज्यां क्षीणमोहगुणस्थान जो;
 अंत समय त्यां पूर्ण स्वरूप वीतराग थइ, प्रगटाबुं निज केवलज्ञाननिधान जो. अ० ॥१४॥
 चार कर्म घनघाती ते व्यवच्छेद ज्यां, भवना बीजतणो आत्यंतिक नाश जो;
 सर्वभाव ज्ञाता द्रष्टा सह शुद्धता, कृतकृत्य प्रभु वीर्य अनंत प्रकाश जो. अपूर्व० ॥१५॥
 वेदनीयादि चार कर्म वर्त्ते जहां, बळी सींदरीवत् आकृति मात्र जो;
 ते देहायुष् आधीन जेनी स्थिति छे, आयुष् पूर्णे मटिये देहिकपात्र जो. अपूर्व० ॥१६॥

मन वचन काया ने कर्मनी वर्गणा, छूटे जहां सकळ पुद्गल संबंध जो;
 एवं अयोगिगुणस्थानक त्यां वर्त्तुं, महाभाग्य सुखदायक पूर्ण अबंध जो. अपूर्व० ॥१७॥
 एक परमाणुमात्रनी मळे न स्पर्शता, पूर्णकलंकरहित अडोल स्वरूप जो;
 शुद्ध निरंजन चैतन्यमूर्ति अनन्यमय, अगुरु लघु अमूर्त्त सहजपदरूप जो. अपूर्व० ॥१८॥
 पूर्वप्रयोगादि कारणना योगथी, ऊर्ध्वगमन सिद्धालय प्राप्त सुस्थित जो;
 सादि अनंत अनंत समाधिसुखमां, अनंत दर्शन, ज्ञान, अनंत सहित जो. अपूर्व० ॥१९॥
 जे पद श्री सर्वज्ञे दीटुं ज्ञानमां, कही शक्या नहीं पण ते श्री भगवान् जो;
 तेह स्वरूपने अन्यवाणी ते शुं कहे? अनुभवगोचरमात्र रह्युं ते ज्ञान जो. अपूर्व० ॥ २० ॥
 एह परमपदप्राप्तिनुं कर्तुं ध्यान में, गजावगर नै हाल मनोरथरूप जो;
 तोपण निश्चय राजचंद्र मनने रह्यो, प्रभुआज्ञाए थाशुं तेज स्वरूप जो. अपूर्व० ॥ २१ ॥

भूमिका.

सर्व जीवने अप्रिय छतां जे दुःखनो अनुभव करवो पडे छे, ते दुःख सकारण होबुं जोइए. ए भूमिथी मुख्यकरीने विचारवाननी विचारश्रेणी उदय पामी छे, अने तेपरथी अनुक्रमे आत्मा, कर्म, परलोक, मोक्ष आदि भावोनुं स्वरूप सिद्ध थयुं होय एम जणाय छे.

वर्तमानमां जो पोतानुं विद्यमानपणुं छे, तो भूतकालने विषे पण तेनुं विद्यमानपणुं होबुं जोइए. अने भविष्यमां पण तेम ज होबुं जोइए. आ प्रकारना विचारनो आश्रय मुमुक्षु जीवने कर्तव्य छे. कोइ पण वस्तुनुं पूर्वपश्चात् होवापणुं न होय, तो मध्यमां तेनुं होवापणुं न होय, एवो अनुभव विचारतां थाय छे.

वस्तुनी केवळ उत्पत्ति, अथवा केवळ नाश नथी; सर्वकाल तेनुं होवापणुं छे. रूपांतर-परिणाम थया करेछे; वस्तुता फरती नथी, एवो श्री जिननो अभिमत छे.

आ सिद्धांतानुसार शुद्ध आत्मस्वरूपने पाम्या छे एवा ज्ञानीपुरुषोए नीचे कहां छे ते छ पदने सम्यग्दर्शनना निवासनां सर्वोत्कृष्ट स्थानक कहां छे.

પ્રથમપદ:—“આત્મા છે.” જેમ ઘટપટઆદિ પદાર્થો છે તેમ આત્મા પણ છે. અમુક ગુણ હોવાને લીધે જેમ ઘટપટઆદિ હોવાનું પ્રમાણ છે; તેમ સ્વપ્રકાશક એવી ચૈતન્ય-સત્તાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે.

બીજું પદ:—“આત્મા નિત્ય છે.” ઘટપટઆદિ પદાર્થો અમુક કાલવર્તિ છે. આત્મા ત્રિકાલવર્તિ છે. ઘટપટઆદિ ‘સંયોગે કરી’ પદાર્થ છે. આત્મા ‘સ્વભાવે કરીને’ પદાર્થ છે, કેમકે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ પણ સંયોગો અનુભવયોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચેતન-સત્તા પ્રગટ થવાયોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિ-નાશી છે, કેમકે જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઈને વિષે લય પણ હોય નહીં.

ત્રીજું પદ:—“આત્મા કર્તા છે.” સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયાસંપન્ન છે. કંઈને કંઈ પરિણામ-ક્રિયાસહિત જ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયાસંપન્ન છે. ક્રિયાસંપન્ન છે, માટે કર્તા છે. તે કર્તાપણું ત્રિવિધ શ્રી જિને વિવેચ્યું છે:—પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણતિએ ‘નિજસ્વરૂપનો કર્તા છે.’ અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવાયોગ્યવિશેષ સંબંધસહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા ‘કર્મનો કર્તા છે.’ ઉપચારથી ‘ઘર, નગર આદિનો કર્તા છે.’

ચોથું પદ:—“આત્મા ભોક્તા છે.” જે જે કંઈ ક્રિયા છે તે તે સર્વ સફળ છે, નિર-ર્થક નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે છે તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. વિષ લાધાથી વિષનું ફળ; સાકર લાવાથી સાકરનું ફળ; અગ્નિસ્પર્શથી અગ્નિ-

સ્પર્શનું ફલ, હીમને સ્પર્શ કરવાથી હીમસ્પર્શનું જેમ ફલ થયાવિના રહેતું નથી, તેમ કષા-
યાદિ, કે અકષાયાદિ જે કંઈ પણ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે તેનું ફલ પણ થવાયોગ્ય જ
છે, અને તે થાય છે. તે ક્રિયાનો આત્મા કર્તા હોવાથી ‘મોક્ષા છે.’

પાંચમું પદ:—“મોક્ષપદ છે.” જે અનુપચરિત-વ્યવહારથી જીવને કર્મનું કર્તાપણું
નિરૂપણ કર્યું, કર્તાપણું હોવાથી મોક્ષાપણું નિરૂપણ કર્યું, તે કર્મનું ટલવાપણું પણ છે,
કેમકે પ્રત્યક્ષ કષાયાદિનું તીવ્રપણું હોય પણ તેના અનન્યાસથી-તેના અપરિચયથી-તેને
ઉપશમ કરવાથી-તેનું મંદપણું દેખાય છે, તે ક્ષીણ થવાયોગ્ય દેખાય છે; ક્ષીણ થઈ શકે
છે. તે તે વંધમાવ ક્ષીણ થઈ શકવાયોગ્ય હોવાથી તેથીરહિત એવો જે શુદ્ધ-આત્મસ્વભાવ
તેરૂપ ‘મોક્ષપદ છે.’

છઠ્ઠું પદ:—“તે મોક્ષનો ઉપાય છે”. જો કદી કર્મવંધમાત્ર થયા કરે એમ જ હોય તો
તેની નિવૃત્તિ કોઈ કાળે સંભવે નહીં; પણ કર્મવંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવાં જ્ઞાન,
દર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે. જે સાધનના વળે કર્મવંધ શિથિલ થાય
છે,—ઉપશમ પામે છે—ક્ષીણ થાય છે, માટે તે જ્ઞાન, દર્શન, સંયમાદિ “મોક્ષપદના ઉપાય છે.”

“આત્મા છે,” “આત્મા નિત્ય છે,” “આત્મા કર્મનો કર્તા છે,” “આત્મા કર્મનો મોક્ષા
છે,” “તેથી તે નિવૃત્ત થઈ શકે છે,” “અને નિવૃત્ત થઈ શકવાનાં સાધન છે,” એ છ કારણો

જેને વિચાર કરીને સિદ્ધ થાય તેને ‘વિવેકજ્ઞાન’ અથવા ‘સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ’ ગણવી એમ શ્રી જિને નિરૂપણ કર્યું છે. જે નિરૂપણ મુમુક્ષુ જીવે વિશેષકરી અભ્યાસ કરવાયોગ્ય છે.’ પૂર્વનાં કોઈ વિશેષ અભ્યાસવલ્લથી એ છ કારણોનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા સત્સંગના આશ્રયથી તે વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો યોગ બને છે.

અનિત્ય પદાર્થપ્રત્યે મોહબુદ્ધિ હોવોને લીધે આત્માનું ‘અસ્તિત્વ,’ ‘નિત્યત્વ,’ અને ‘અવ્યા-વાય સમાધિસુખ’ ભાનમાં આવતાં નથી. તેની મોહબુદ્ધિમાં જીવને અનાદિથી એવં એકાગ્રપણું ચાલ્યું આવે છે કે, તેનો વિવેક કરતાં કરતાં જીવને મુંઝાડને પાછું વલ્લું પડે છે, અને તે મોહગ્રંથી છેદવાનો વખત આવવા પહેલાં તે વિવેક છોડી દેવાનો યોગ પૂર્વકાલે ઘણીવાર બન્યો છે, કેમકે જેનો અનાદિકાલથી અભ્યાસ છે, તે અત્યંત પુરુષાર્થવિના અલ્પકાલમાં છોડી શકાય નહીં; માટે ફરી ફરી સત્સંગ, સચ્છાસ્ત્ર અને પોતામાં સરલ વિચારદશા કરી તે વિષયમાં વિશેષ શ્રમ લેવો યોગ્ય છે, કે જેના પરિણામમાં ‘નિત્ય’ ‘જાશ્વત’ સુખસ્વ-રૂપ એવું ‘આત્મજ્ઞાન’ થઈ સ્વરૂપ આર્વિર્ભાવ થાય છે. એમાં પ્રથમથી ઉત્પન્ન થતા સંશય ધીરજથી અને વિચારથી શાંત થાય છે. અધીરજથી અથવા આડી કલ્પના કરવાથી માત્ર જીવને પોતાના હિતનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવે છે; અને અનિત્ય પદાર્થનો રાગ રહેવાથી તેના કારણે ફરી ફરી સંસારપરિચ્રમણનો યોગ રહ્યા કરે છે.

શ્રી જ્ઞાની પુરુષોએ સમ્યગ્દર્શનના મુલ્ય નિવાસમ્ભૂત કહ્યાં એવાં આ છ પદ અત્રે સંક્ષેપમાં

જાણાવ્યાં છે. સમીપસુક્તિગામી જીવને સહજ વિચારમાં તે સપ્રમાણ થવાયોગ્ય છે,—પરમ નિશ્ચયરૂપ જાણવાયોગ્ય છે. તેનો સર્વ વિભાગે વિસ્તાર થઈ તેના આત્મામાં વિવેક થવાયોગ્ય છે. આ છ પદ અત્યંત સંદેહરહિત છે, એમ પરમપુરુષે નિરૂપણ કર્યું છે. એ છ પદનો વિવેક જીવને સ્વસ્વરૂપ સમજવાને અર્થે કહ્યો છે. અનાદિ સ્વપ્રદશને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જીવનો અહંભાવ—મમત્વભાવ—તે નિવૃત્ત થવાને અર્થે આ છ પદની જ્ઞાનીપુરુષોએ દેશના પ્રકાશી છે. તે સ્વપ્રદશાથી રહિત માત્ર પોતાનું સ્વરૂપ છે, એમ જો જીવ પરિણામ કરે, તો સહજમાત્રમાં તે જાગૃત થઈ સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થાય; સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ સ્વસ્વ-ભાવરૂપ મોક્ષને પામે. કોઈ વિનાશી, અશુદ્ધ અને અન્ય એવા ભાવને વિષે તેને હર્ષ, શોક, સંયોગ, ઉત્પન્ન ન થાય. તે વિચારે સ્વસ્વરૂપને વિષે જ શુદ્ધપણું, સંપૂર્ણપણું, અવિનાશીપણું, અત્યંત આનંદપણું, અંતરરહિત તેના અનુભવમા આવે છે. સર્વ વિભાવ-પર્યાયમાં માત્ર પોતાને અધ્યાસથી એક્યતા થઈ છે, તેથી કેવલ પોતાનું ભિન્નપણું જ છે એમ, સ્પષ્ટ-પ્રત્યક્ષ—અત્યંત પ્રત્યક્ષ—અપરોક્ષ—તેને અનુભવ થાય છે. વિનાશી અથવા અન્ય પદાર્થના સંયોગને વિષે તેને ઇષ્ટ—અનિષ્ટપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. જન્મ, જરા, મરણ રોગાદિ આધારરહિત સંપૂર્ણ મહાત્મ્યનું ઠેકાણું એવું નિજસ્વરૂપ જાણી, વેદી, તે કૃતાર્થ થાય છે. જે જે પુરુષોને ‘એ છ પદ સપ્રમાણ’ એવાં પરમ પુરુષનાં વચનોએ આત્માનો નિશ્ચય થયો છે, તે તે પુરુષો સ્વસ્વરૂપને પામ્યા છે. આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ સર્વસંગથી રહિત થયા છે, થાય છે, અને ભાવિકાલમાં પણ તેમ જ થશે.

जे सत्पुरुषोए जन्म, जरा, मरणनो नाश करवावाळो; स्वस्वरूपमां सहज-अवस्थान-
धवानो उपदेश कह्यो छे, ते सत्पुरुषोने अत्यंत भक्तिथी नमस्कार छे. तेनी निष्कारण-
करुणाने नित्यप्रत्ये निरंतर स्तववामां पण आत्मस्वभाव ग्रंटे छे एवा सर्व सत्पुरुषो, तेनां
चरणारविंद सदाय हृदयने विषे स्थापन रहो ! ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

॥ श्रीसद्गुरुचरणाय नमः ॥ श्रीमान् राजचंद्रकृत
श्री आत्मसिद्धिशास्त्र प्रारंभः ॥

॥ मंगलाचरण. ॥

॥ जे स्वरूप समज्याविना, पाम्यो दुःख अनंत; ॥
॥ समजाव्युं ते पद नमुं, श्री सद्गुरु भगवंत. ॥

अर्थः—जे आत्मस्वरूप समज्याविना भूतकाले हुं अनंत दुःख पाम्यो, ते पद जेणे सम-
जाव्युं एटले भविष्यकाले उत्पन्न थवायोग्य एवां अनंत दुःख पामत ते मूळ जेणे छेद्युं एवा
श्रीसद्गुरु भगवान्ते नमस्कार करूं छुं.

વર્તમાન આ કાલમા, મોક્ષમાર્ગ બહુ લોપ;
વિચારવા આત્માર્થીને, મારુયો અત્ર અગોપ્ય. ॥ ૨ ॥

અર્થ:—આ વર્તમાનકાલમાં મોક્ષમાર્ગ ઘણો લોપ થઈ ગયો છે; જે મોક્ષમાર્ગ મુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે અત્રે પ્રગટ કહીએ છીએ. ॥ ૨ ॥

કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા, શુષ્કજ્ઞાનમાં કોઈ;
માને મારગ મોક્ષનો, કરુણા ઉપજે જોઈ. ॥ ૩ ॥

અર્થ:—કોઈ ક્રિયાનેજ વઠ્ઠી રહ્યા છે, અને કોઈ શુષ્કજ્ઞાનનેજ વઠ્ઠી રહ્યા છે; એમ મોક્ષમાર્ગ માને છે; જે જોઈને દયા આવે છે. ॥ ૩ ॥

સમર્થન:—સદ્ગુરુના ચરણને જે પોતાનો પક્ષ દેતો હતો તે પદાર્થને પામે, અને નિજપદનો દેતો આત્મસ્વભાવનો લક્ષ લે, અર્થાત્ ઘણાને ક્રિયાજડત્વ વર્તે છે તેનો હેતુ એ છે કે, અસદ્ગુરુ કે જે આત્મજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનના સાધનને જાણતા નથી તેનો આશ્રય કર્યો છે, જેથી તેનો માત્ર ક્રિયાજડત્વનો દેતો કાર્યક્રમનો માર્ગ જાણે છે, તેમાં વઠ્ઠી છે, અને કુલધર્મ દટ કરાવે છે, જેથી તેને સદ્ગુરુનો યોગ મેળવવાની આકાંક્ષા થતી નથી, અથવા તેવા યોગ મળ્યો પણ પક્ષની દટ વાસના તેને સદુપદેશસન્મુખ થવા દેતી નથી, દેતો ક્રિયાજડત્વપણું દટતું નથી; અને પરમાર્થની

પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને જે શુષ્કજ્ઞાની છે તેણે પણ સહુરુના ચરણ સેવ્યા નથી, માત્ર પોતાની મતિ-કલ્પનાથી સ્વછદ્ધપણે અધ્યાત્મગ્રંથો વાંચ્યા છે, અથવા શુષ્કજ્ઞાની સમીપથી તેવા ગ્રંથો, કે વચનો સાંભળી લઇને પોતાને વિષે જ્ઞાનીપણું માન્યુ છે, અને જ્ઞાની ગણાવાના પદનુ એક પ્રકારનું માન છે તેમાં તેને મીઠાશ રહી છે, અને એ તેનો પક્ષ થયો છે, અથવા કોઈ એક કારણવિશેષથી શાસ્ત્રોમાં દયા, દાન, અને આદિસા, પૂજાનુ સમાનપણુ કહ્યુ છે તેવાં વચનોને, તેનો પરમાર્થ સમજ્યાવિના હાથમાં લઈને માત્ર પોતાને જ્ઞાની બનાવા અર્થે, અને પામર જીવના તિરસ્કારના અર્થે તે વચનોનો ઉપયોગ કરે છે

**વાહ્યક્રિયામાં રાચતા, અંતર્ભેદ ન કાંઈ;
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા, તેહ ક્રિયાજડ આંહિ. ॥ ૪ ॥**

અર્થ:-વાહ્યક્રિયામાંજ માત્ર રાચી રહ્યા છે, અંતર્ કંઈ ભેદાયું નથી, અને જ્ઞાનમાર્ગને નિષેધ્યા કરે છે, તે અહીં ક્રિયાજડ કહ્યા છે. ॥ ૪ ॥

**બંધ, મોક્ષ છે કલ્પના, ભાલે વાણીમાંહિ;
વર્તે મોહાવેશમાં, શુષ્કજ્ઞાની તે આંહિ. ॥ ૫ ॥**

અર્થ:-બંધ, મોક્ષ માત્ર કલ્પના છે, એવાં નિશ્ચયવાક્ય માત્ર વાણીમાં બોલે છે, અને તથા-રૂપ દશા થઈ નથી, મોહના પ્રભાવમાં વર્તે છે, એ અહીં શુષ્કજ્ઞાની કહ્યા છે. ॥ ૫ ॥

વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન; તેમજ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિતળાં નિદાન. ॥ ૬ ॥

અર્થ:—વૈરાગ્ય ત્યાગાદિ જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે, અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિના હેતુ છે, અને જ્યાં આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં પણ જો તે આત્મજ્ઞાનને અર્થે કરવામાં આવતાં હોય, તો તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે. ॥ ૬ ॥

સમર્થન:—વૈરાગ્ય, ત્યાગ, દયાદિ અંતરગત્તિવાળી ક્રિયા છે, તે જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય, તો સફળ છે, અર્થાત્ ભવનું મૂલ્ય છેદે છે, અથવા વૈરાગ્ય ત્યાગ દયાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે, એટલે જીવમાં પ્રથમ એ ગુણો આવ્યેથી સદ્ગુણો ઉપદેશ તેમાં પરિણમ પામે છે. ઉલ્લેખ અતઃકરણવિના સદ્ગુણો ઉપદેશ પરિણમતો નથી; તથા વૈરાગ્યાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો છે એમ કહ્યું. અત્રે જે જીવો ક્રિયાજડ છે તેને એવો ઉપદેશ કર્યો કે, કાયા જ માત્ર રોકવી તે કાંઈ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ નથી. વૈરાગ્યાદિ ગુણો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે, માટે તમે તે ક્રિયાને અવગાહો; અને તે ક્રિયામાં પણ અટકીને રહેવું ઘટતું નથી, કેમકે આત્મજ્ઞાનવિના તે પણ ભવનું મૂલ્ય છેદી શકતાં નથી, માટે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે તે વૈરાગ્યાદિ ગુણોમાં વત્તો, અને કાયકેશરૂપ, પણ કપાયાદિનું જેમાં તથારૂપ કંઈ ક્ષીણપણું થતું નથી તેમાં, તમે મોક્ષમાર્ગનો દુરાગ્રહ રાखો નહીં, એમ ક્રિયાજડને કહ્યું; અને જે શુષ્કજ્ઞાનીઓ ત્યાગવૈરાગ્યાદિ રહિત છે, માત્ર વાચાજ્ઞાની છે તેને એમ કહ્યું કે, વૈરાગ્યાદિ સાધન છે તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે; કારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તમે વૈરાગ્યાદિ પણ પામ્યા નથી, તો આત્મજ્ઞાન ક્યાંથી પામ્યા હો તે કંઈક

આત્મામાં વિચારો; સંસારપ્રલયે વધુ ઉદાસીનતા, દેહની મૂર્છાનું અરુપત્વ, મોગમાં અનાસક્તિ, તથા માનાદિનું પાતળાવણુ એ આદિ ગુણોવિના તો આત્મજ્ઞાન પરિણામ પામતું નથી, અને આત્મજ્ઞાન પામ્યે તો તે ગુણો અત્યંત દૃઢ થાય છે, કેમકે આત્મજ્ઞાનરૂપ મૂળ તેને પ્રાપ્ત થયું, તેને બદલે તેમ આત્મજ્ઞાન અમને છે, એમ માનો છો, અને આત્મામાં તો ભોગાદિ કામનાની અગ્નિ બળ્યા કરે છે, પૂજા સત્કારાદિની કામના વારંવાર સ્ફુરાયમાન થાય છે, સહજ અસાતાં બહુ આકુલ-વ્યાકુલતા થઈ જાય છે, તે કેમ લક્ષમાં આવતાં નથી કે, આ આત્મજ્ઞાનનાં લક્ષણો નહીં ? ‘ માત્ર માનાદિ કામનાએ આત્મજ્ઞાની કહેવાયું છું, ’ એમ જે સમજવામાં આવતું નથી તે સમજો, અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો પ્રથમ તો આત્મામાં ઉત્પન્ન કરો, કે જેથી આત્મજ્ઞાનની સન્મુલતા થાય

ત્યાગ, વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;

અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજમાન. ॥ ૭ ॥

અર્થ:—જેના ચિત્તમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો ઉત્પન્ન થયાં ન હોય તેને જ્ઞાન ન થાય; અને જે ત્યાગ, વિરાગમાંજ અટકી રહી, આત્મજ્ઞાનની આકાંક્ષા ન રાખે, તે પોતાનું માન ભૂલે; અર્થાત્ અજ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ વૈરાગ્યાદિ હોવાથી તે પૂજા સત્કારાદિથી પરામ્ભવ પામે, અને આત્માર્થ ચૂકી જાય.

સમર્થન:—જેના અંત કરણમાં ત્યાગ વૈરાગ્યાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયા નથી, એવાજીવને આત્મજ્ઞાન ન થાય, કેમકે મલીન અંત:કરણરૂપ દર્પણમાં આત્મોપદેશનું પ્રતિબિંબ પડતું થતું નથી. તેમ જ માત્ર ત્યાગ, વિરા-

ગમાં રાચીને કૃતાર્થતા માને તે પળ પોતાના આત્માનું ભાન મૂલે, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન નહીં હોવાથી અજ્ઞાનનું સહચારીપણું છે, જેથી તે ત્યાગ વૈરાગ્યાદિનુ માન ઉત્પન્ન કરવા અર્થે અને માનાર્થે સર્વ સંયમાદિ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય, જેથી સંસારનો ઉચ્છેદ ન થાય, માત્ર ત્યાં જ અટકવું થાય; અર્થાત્ તે આત્મજ્ઞાનને પામે નહીં એમ ક્રિયાજહને સાધન-ક્રિયા-અને તે સાધનનું જેથી સફળપણું થાય છે એવા આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, અને શુષ્કજ્ઞાનીને ત્યાગ વિરાગાદિ સાધનનો ઉપદેશ કરી વાચાજ્ઞાનમાં કલ્યાણ નથી એમ પ્રેર્યું.

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં સમજવું તેહ;

ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થીજન એહ. ॥ ૮ ॥

અર્થ:—જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે સમજે, અને ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે એ, આત્માર્થી પુરુષનાં લક્ષણો છે. ॥ ૮ ॥

સમર્થન:—જે જે ઠંકાળે જે જે યોગ્ય છે, એટલે જ્યાં ત્યાગ વૈરાગ્યાદિ યોગ્ય હોય ત્યાં વૈરાગ્યાદિ સમજે, જ્યાં આત્મજ્ઞાન યોગ્ય હોય ત્યાં આત્મજ્ઞાન સમજે, એમ જે જ્યાં જોડે તે ત્યાં સમજવું, અને ત્યાં ત્યાં તે તે પ્રમાણે પ્રવર્તવું, એ આત્માર્થી જીવનુ લક્ષણ છે, અર્થાત્ મતાર્થી હોય, કે માનાર્થી હોય તે યોગ્ય માર્ગને ગ્રહણ ન કરે, અથવા ક્રિયામાં જ જેને દુરાગ્રહ થયો છે; અથવા શુષ્કજ્ઞાનના જ અભિમાનમાં જેણે જ્ઞાની પણું માની લીધું છે તે, ત્યાગ વિરાગાદિ સાધનને અથવા આત્મજ્ઞાનને ગ્રહણ ન કરી શકે. જે આત્માર્થી હોય તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે છે તે તે કરે, અને જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે સમજે; અથવા જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે, અને જ્યાં જે જે આચરવું ઘટે છે તે તે આચરે તે આત્માર્થી કહેવાય.

અત્રે ' સમજતુ ' અને ' આચરતુ ' એ બે સામાન્યપદે છે, પણ વિભાગપદે કહેવાનો આશય એવો પણ છે કે, જે જે જ્યાં સમજતુ ઘટે તે તે ત્યાં સમજવાની કામના જેને છે, અને જે જે જ્યાં આચરતુ ઘટે તે તે ત્યાં આચરવાની જેને કામના છે તે પણ આત્મર્થી કહેવાય.

**સેવે સદ્ગુરુચરણને, ત્યાગી દૃઢ નિજપક્ષ,
પામે તે પરમાર્થને, નિજપદનો લે લક્ષ. ॥ ૯ ॥**

અર્થ:-પોતાના પક્ષને છોડી દૃઢ, જે સદ્ગુરુના ચરણને સેવે, તે પરમાર્થને પામે, અને આત્મ-સ્વરૂપનો લક્ષ તેને થાય. ॥ ૯ ॥

**આત્મજ્ઞાન, સમદર્શિતા, વિચરે ઉદયપ્રયોગ;
અપૂર્વવાણી, પરમશ્રુત, સદ્ગુરુલક્ષણ યોગ્ય. ॥ ૧૦ ॥**

અર્થ:-આત્મજ્ઞાનને વિષે જેમની સ્થિતિ છે, એટલે પરભાવની ઇચ્છાથી જે રહિત થયા છે, તથા શત્રુ મિત્ર, હર્ષ શોક, નમસ્કાર તિરસ્કારાદિ ભાવપ્રત્યે જેને સમતા વર્તે છે; માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં કર્મોના ઉદયને લીધે જેમની વિચરવાઆદિ ક્રિયા છે; અજ્ઞાની કરતાં જેની વાણી પ્રત્યક્ષ જૂદી પડે છે, અને ષડ્દર્શનના તાત્પર્યને જાણે છે, તે સદ્ગુરુનાં ઉત્તમ લક્ષણો છે. ॥ ૧૦ ॥

प्रत्यक्षसद्गुरु सम नहीं, परोक्षजिनउपकार;

एवो लक्ष थयाविना, उगे न आत्मविचार. ॥ ११ ॥

अर्थ:—ज्यांसुधी जीवने पूर्वकाळे थइ गयेला एवा जिननी वातपर ज लक्ष रह्या करे, अने तेनो उपकार कह्या करे, अने जेथी प्रत्यक्ष आत्मभ्रांतिनुं समाधान थाय एवा सद्गुरुनो समागम प्राप्त थयो होय तेमां परोक्ष जिनोनां वचन करतां मोटो उपकार समायो छे, तेम जे न जाणे तेने आत्मविचार उत्पन्न न थाय. ॥ ११ ॥

सद्गुरुना उपदेशवण, समजाय न जिनरूप;

समज्यावण उपकार शो ? समज्ये जिनस्वरूप. ॥ १२ ॥

अर्थ:—सद्गुरुना उपदेशविना जिननुं स्वरूप समजाय नहीं, अने स्वरूप समजायाविना उपकार शो थाय ? जो सद्गुरुउपदेशे जिननुं स्वरूप समजे, तो समजनारनो आत्मा परिणामे जिननी दशाने पामे. ॥ १२ ॥

आत्मादि अस्तित्वना, जेह निरूपक शास्त्र,

प्रत्यक्षसद्गुरुयोग नहीं, त्यां आधार सुपात्र. ॥ १३ ॥

અર્થ:—જે જિનાગમાદિ આત્માના હોવાપણાનો તથા પરલોકાદિનાં હોવાપણાનો ઉપદેશ કરવાવાળાં શાસ્ત્રો છે, તે પળ જ્યાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુણો જોગ ન હોય ત્યાં, સુપાત્ર આધારરૂપ છે; પળ સદ્ગુણસમાન શ્રાંતિનાં છેદક કહી ન શકાય. ॥ ૧૩ ॥

અથવા સદ્ગુણ કહ્યાં, જે અવગાહન કાજ,
તે તે નિત્ય વિચારવાં, કરી મતાંતર ત્યાજ. ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—અથવા જો સદ્ગુણ તે શાસ્ત્રો વિચારવાની આજ્ઞા દીધી હોય, તો તે શાસ્ત્રો મતાંતર એટલે કુલધર્મને સાર્થક કરવાનો હેતુ આદિ શ્રાંતિ છોડીને માત્ર આત્માર્થે વિચારવાં. ॥ ૧૪ ॥

રોકે જીવ સ્વછંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ;
પામ્યા એમ અનંત છે, ભાણું જિન નિર્દોષ. ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—જીવ અનાદિ કાલથી પોતાના ડહાપણે અને પોતાની ઇચ્છાએ ચાલ્યો છે, એનું નામ ‘સ્વછંદ’ છે. જો તે સ્વછંદને રોકે તો જરૂર તે મોક્ષને પામે, અને એ રીતે ભૂતકાળે અનંત જીવ મોક્ષ પામ્યા છે, એમ રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એમાનો એકે દોષ જેને વિષે નથી એવા દોષરહિત વીતરાગે કહ્યું છે. ॥ ૧૫ ॥

પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુયોગથી, સ્વછંદ તે રોકાય;
અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, પ્રાપ્તે વમણો થાય. ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુના યોગથી તે સ્વછંદ રોકાય છે, વાકી પોતાની ઇચ્છાએ વીજા ઘણા ઉપાય કર્યા છતાં ઘણુંકરીને તે વમણો થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

સ્વછંદ, મત આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ,
સમકિત તેને ભાંલિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ. ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—સ્વછંદને તથા પોતાના મતના આગ્રહને તજીને જે સદ્ગુરુના લક્ષે ચાલે તેને, પ્રત્યક્ષ કારણ ગણીને વીતરાગે ‘ સમકિત ’ કહ્યું છે.

માનાદિક શત્રુ મહા, નિજછંદે ન મરાય;
જાતાં સદ્ગુરુશરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય. ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—માન, અને પૂજા સત્કારદિનો લોભ એ આદિ મહાશત્રુ છે, તે પોતાના હાપણે ચાલતાં નાશ પામે નહીં, અને સદ્ગુરુના શરણમાં જતાં સહજ પ્રયત્નમાં જાય. ॥ ૧૮ ॥

जे सद्गुरुउपदेशी, पाम्यो केवळज्ञान;

गुरु रह्या छद्मस्थ पण, विनय करे भगवान् ॥ १९ ॥

अर्थ:-जे सद्गुरुना उपदेशी कोइ केवळज्ञानने पाम्या, ते सद्गुरु हजु छद्मस्थ रह्या होय, तोपण जे केवळज्ञानने पाम्या छे एवा ते केवळीभगवान् छद्मस्थ एवा पोताना सद्गुरुनी कैयावच्च करे. ॥ १९ ॥

एवो मार्ग विनयतणो, भाख्यो श्री वितराग;

मूळ हेतु ए मार्गनो, समजे कोइ सुभाग्य. ॥ २० ॥

अर्थ:-एवो विनयनो मार्ग श्री जिने उपदेश्यो छे. ए मार्गनो मूळहेतु एटले तेथी आत्माने शो उपकार थाय छे ते, कोइक सुभाग्य एटले सुलभबोधी अथवा आराधक जीव होय ते समजे. ॥ २० ॥

असद्गुरुए विनयनो, लाभ लहे जो कांइ,

महामोहिनिय कर्मथी, बुडे भवजळ मांहि. ॥ २१ ॥

अर्थ:-आ विनयमार्ग कह्यो तेनो, लाभ एटले ते शिष्यादिनी पासे कराववानी इच्छा करीने जो कोइ पण असद्गुरु पोताने विषे सद्गुरूपणुं स्थापे तो ते महामोहनीय कर्म उपार्जन करीने भवसमुद्रमां बुडे. ॥ २१ ॥

होय सुमुक्षु जीव ते, समजे एह विचार,
होय मतार्थी जीव ते, अवळो ले निर्धार. ॥ २२ ॥

अर्थ:-जे मोक्षार्थी जीव होय ते, आ विनयमार्गादिनो विचार समजे, अने जे मतार्थी होय ते, तेनो अवळो निर्धार ले, एटले कां पोते तेवो विनय शिष्यादि पासे करावे, अथवा असद्गुरुने विषे पोते सद्गुरुनी भ्रांति राखी आ विनयमार्गनो उपयोग करे. ॥ २२ ॥

होय मतार्थी तेहने, थाय न आत्मलक्ष,
तेह मतार्थीलक्षणो, अहीं कहां निरपक्ष. ॥ २३ ॥

अर्थ:-जे मतार्थी जीव होय तेने आत्मज्ञाननो लक्ष थाय नहीं; एवा मतार्थी जीवनां अहिं निष्पक्षपाते लक्षणो कहां छे. ॥ २३ ॥

॥ मतार्थीलक्षणो. ॥

बाह्यत्याग पण ज्ञान नहीं, ते माने गुरु सत्य,
अथवा निजकुळधर्मना, ते गुरुमांज ममत्व. ॥ २४ ॥

अर्थ:-जेने मात्र बाह्यथी त्याग देखाय छे, पण आत्मज्ञान नथी, अने उपलक्षणथी अंतरंग त्याग नथी, तेवा गुरुने साचा गुरु माने, अथवा तो पोताना कुळधर्मना गमे तेवा गुरु होय तोपण तेमांज ममत्व राखे. ॥ २४ ॥

जे जिनदेहप्रमाण ने, समवसरणादि सिद्धि,
वर्णन समजे जिननुं, रोकि रहे निजबुद्धि. ॥ २५ ॥

अर्थ:-जे जिनना देहादिनुं वर्णन छे, तेने जिननुं वर्णन समजे छे, अने मात्र पोताना कुळधर्मना देव छे माटे मारापणाना कल्पित रागे समवसरणादि महात्म्य कह्या करे छे, अने तेमां पोतानी बुद्धिने रोकी रहे छे; एटले परमार्थ हेतुस्वरूप एवुं जिननुं जे अंतरंग-

स्वरूप जाणवायोग्य छे ते, जाणता नथी, तथा ते जाणवानुं प्रयत्न करता नथी, अने मात्र समवसरणादिमांज जिननुं स्वरूप कहीने मतार्थमां रहे छे. ॥ २५ ॥

प्रत्यक्षसद्गुरुयोगमां, वर्ते दृष्टि विमुख;
असद्गुरुने दृढ करे, निजमानार्थे मुख्य. ॥ २६ ॥

अर्थ:-प्रत्यक्षसद्गुरुनो क्यारेक योग मळे तो दुराग्रहादिछेदक तेनी वाणी सांभळीने तेनाथी अनळी रीते चाले, अर्थात् ते हितकारी वाणीने ग्रहण करे नहीं, अने पोते खरेखरो दृढ मुमुक्षु छे एवं मान मुख्यपणे मेलववाने अर्थे असद्गुरु समीपे जइने पोते तेनाग्रत्ये पोतानुं विशेष दृढपणुं जणावे. ॥ २६ ॥

देवादि गति भंगमा, जे समजे श्रुतज्ञान;
माने निजमतवेषनो आग्रह मुक्तिनिदान. ॥ २७ ॥

अर्थ:-देव नरकादि गतिना 'भांगा' आदिनां स्वरूप कोइक विशेष परमार्थहेतुथी कहा छे, ते हेतुने जाण्यो नथी, अने ते भंगजाळने श्रुतज्ञान जे समजे छे, तथा पोताना मतना वेषनो आग्रह राखवामांज मुक्तिनो हेतु माने छे. ॥ २७ ॥

लह्युं स्वरूप न दृष्टिनुं, ग्रह्युं व्रत अभिमान;
ग्रहे नहीं परमार्थने, लेवा लें

लह्यं स्वरूप न वृत्तिनुं, ग्रह्यं व्रत अभिमान;
ग्रहे नहीं परमार्थने, लेवा लौकिक मान ॥ २८ ॥

अर्थ:-वृत्तिनुं स्वरूप शुं ? ते पण जाणतो नथी, अने ' हुं व्रतधारी छुं ' एवुं अभिमान धारण कर्युं छे. क्वचित् परमार्थउपदेशनो योग वने तोपण लोकोमां पोतानुं मान, अने पूजा सत्कारादि जतां रहेसे, अथवा ते मानादि पछी प्राप्त नही थाय एम जाणीने ते परमार्थने ग्रहण करे नहीं. ॥ २८ ॥

अथवा निश्चयनय ग्रहे, मात्र शब्दनी मांय;
लोपे सद्व्यवहारने, साधनरहित थाय. ॥ २९ ॥

अर्थ:-अथवा ' समयसार ' के ' योगवासिष्ठ ' जेवा ग्रंथो वांची ते मात्र निश्चयनयने ग्रहण करे; केवी रीते ग्रहण करे ? मात्र कहेवारूपे; अंतरंगमां तथारूप गुणनी कशी स्पर्शना नहीं, अने सदुरु, सत्शास्त्र, तथा वैराग्य विवेकादि साचा व्यवहारने लोपे, तेमज पोताने ज्ञानी मानी लइने साधनरहित वर्त्ते. ॥ २९ ॥

સ્વરૂપ જાણવાયોગ્ય છે તે, જાણતા નથી, તથા તે જાણવાનું પ્રયત્ન કરતા નથી, અને માત્ર સમવસરણાદિમાંજ જિનનું સ્વરૂપ કહીને મતાર્થમાં રહે છે. ॥ ૨૫ ॥

**પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુયોગમાં, વર્તે દૃષ્ટિ વિમુક્ત;
અસદ્ગુરુને દૃઢ કરે, નિજમાનાર્થે મુખ્ય. ॥ ૨૬ ॥**

અર્થ:—પ્રત્યક્ષસદ્ગુરુનો વ્યારેક યોગ મળે તો દુરાગ્રહાદિછેદક તેની વાળી સાંભળીને તેનાથી અવઢી રીતે ચાલે, અર્થાત્ તે હિતકારી વાળીને ગ્રહણ કરે નહીં, અને પોતે યરેયરો દૃઢ મુમુક્ષુ છે ંવું માન મુખ્યપણે મેલવવાને અર્થે અસદ્ગુરુ સમીપે જઇને પોતે તેનાપ્રત્યે પોતાનું વિશેષ દૃઢપણું જણાવે. ॥ ૨૬ ॥

**દેવાદિ ગતિ ભંગમા, જે સમજે શ્રુતજ્ઞાન;
માને નિજમતવેષનો આગ્રહ મુક્તિનિદાન. ॥ ૨૭ ॥**

અર્થ:—દેવ નરકાદિ ગતિના ‘ભાંગા’ આદિનાં સ્વરૂપ કોઈક વિશેષ પરમાર્થહેતુથી કહ્યા છે, તે હેતુને જાણ્યો નથી, અને તે ભંગજાળને શ્રુતજ્ઞાન જે સમજે છે, તથા પોતાના મતના વેષનો આગ્રહ રાખવામાંજ મુક્તિનો હેતુ માને છે. ॥ ૨૭ ॥

તહ્યું સ્વરૂપ ન યત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન;
ગ્રહે નહીં પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન

लह्युं स्वरूप न वृत्तिनुं, ग्रह्युं व्रत अभिमान;
ग्रहे नहीं परमार्थने, लेवा लौकिक मान ॥ २८ ॥

अर्थ:-वृत्तिनुं स्वरूप शुं ? ते पण जाणतो नथी, अने ' हुं व्रतधारी छुं ' एवुं अभिमान धारण कर्युं छे. क्वचित् परमार्थउपदेशनो योग बने तोपण लोकोमां पोतानुं मान, अने पूजा सत्कारादि जतां रहेसे, अथवा ते मानादि पछी प्राप्त नहीं थाय एम जाणीने ते परमार्थने ग्रहण करे नहीं. ॥ २८ ॥

अथवा निश्चयनय ग्रहे, मात्र शब्दनी मांय;
लोपे सद्ब्यवहारने, साधनरहित थाय. ॥ २९ ॥

अर्थ:-अथवा ' समयसार ' के ' योगवासिष्ठ ' जेवा ग्रंथो बांची ते मात्र निश्चयनयने ग्रहण करे; केवी रीते ग्रहण करे ? मात्र कहेवारूपे; अंतरंगमां तथारूप गुणनी कशी स्पर्शना नहीं, अने सद्गुरु, सत्शास्त्र, तथा वैराग्य विवेकादि साचा व्यवहारने लोपे, तेमज पोताने ज्ञानी मानी लइने साधनरहित वर्त्ते. ॥ २९ ॥

જ્ઞાનદશા પામ્યો નહીં, સાધનદશા ન કાંઈ;
પામે તેની સંગ જે, તે બુડે ભવમાંહિ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—તે જ્ઞાનદશા પામે નહીં, તેમ વૈરાગ્યાદિ સાધનદશા પળ તેને નથી, જેથી તેવા જીવનો સંગ વીજા જીવને થાય તે પળ ભવસાગરમાં ડૂબે. ॥ ૩૦ ॥

એ પળ જીવ મતાર્થમાં, નિજમાનાદિ કાજ;
પામે નહીં પરમાર્થને, અનઅધિકારીમાંજ. ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—એ જીવ પળ મતાર્થમાંજ વર્તે છે, કેમકે ઉપર કહ્યા જીવ તેને જેમ કુલધર્માદિથી મતાર્થતા છે, તેમ આને જ્ઞાની ગણાવવાના માનની ઇચ્છાથી પોતાના શુષ્કમતનો આગ્રહ છે, માટે તે પળ પરમાર્થને પામે નહીં, અને અનઅધિકારી એટલે જેને વિશે જ્ઞાન પરિણામપામવા-યોગ્ય નહીં એવા જીવોમાં તે પળ ગણાય. ॥ ૩૧ ॥

નહીં કષાય ઉપશાંતતા, નહીં અંતર્વૈરાગ્ય;
સરલપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય. ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—જેને ક્રોધ માન માયા લોભરૂપ કષાય પાતળા પડ્યા નથી, તેમ જેને અંતર્વૈરાગ્ય

ઉત્પન્ન થયો નથી, આત્મામાં ગુણ ગ્રહણ કરવારૂપ સરલપણું જેને રહ્યું નથી, તેમ સત્યાસત્ય તુલના કરવાને જેને અપક્ષપાત દૃષ્ટિ નથી, તે મતાર્થી જીવ દુર્ભાગ્ય છે; એટલે જન્મ, જરા, મરણને છેદવાવાળા

उत्पन्न थयो नथी, आत्मां गुण ग्रहण करवारूप सरळपणुं जेने रछुं नथी, तेम सत्यासत्य तुलना करवाने जेने अपक्षपात दृष्टि नथी, ते मतार्थी जीव दुर्भाग्य छे; एटले जन्म, जरा, मरणने छेदवावाळा मोक्षमार्गने पामवायोग्य एबुं तेनुं भाग्य न समजबुं. ॥ ३२ ॥

लक्षण कहां मतार्थीनां, मतार्थ जावा काज;

हवे कहुं आत्माथीना, आत्म-अर्थ सुखसाज. ॥ ३३ ॥

अर्थ:-एम मतार्थी जीवनां लक्षणो कहां; ते कहेवानो हेतु ए छे के, कोइ पण जीवना ते जाणीने मतार्थ जाय. हवे आत्माथी जीवनां लक्षणो कहीये छैये; ते लक्षणो केवां छे के, आत्माने अब्याबाध सुखनी सामग्रिनां हेतु छे. ॥ ३३ ॥

॥ आत्माथीलक्षणो. ॥

आत्मज्ञान त्या मुनिपणुं, ते साचा गुरु होय;
बाकी कुलगुरु कल्पना, आत्माथीं जन जोय. ॥ ३४ ॥

अर्थ:-ज्यां आत्मज्ञान होय त्यां मुनिपणुं होय, अर्थात् आत्मज्ञान न होय त्यां मुनिपणुं

नज संभवे. “जं समति पासह तं मोणंति पासह” (ज्यां समकित एटले आत्मज्ञान छे, त्यां मुनिपणुं जाणो) एम ‘आचारांगसूत्र’ मां कहंछे, एटले जेमां आत्मज्ञान होय ते साचा गुरु छे एम जाणे छे, अने आत्मज्ञानरहित होय तोपण पोताना कुलना गुरुने सद्गुरु मानवा ए मात्र कल्पना छे; तेथी कंइ भवछेदन न थाय एम आत्मार्थी जुए छे. ॥ ३४ ॥

प्रत्यक्ष सद्गुरु प्राप्तिनो, गणे परम उपकार,

त्रणे योग एकत्वथी, वर्त्ते आज्ञाधार. ॥ ३५ ॥

अर्थ:—प्रत्यक्ष सद्गुरुनी प्राप्तिनो मोटो उपकार जाणे, अर्थात् शास्त्रादिथी जे समाधान थई शकवायोग्य नथी, अने जे दोषो सद्गुरुनी आज्ञा धारण कर्याविना जता नथी, ते सद्गुरु-योगथी समाधान थाय, अने ते दोषो टळे, मोटे प्रत्यक्ष सद्गुरुनो मोटो उपकार जाणे, अने ते सद्गुरुप्रत्ये मन वचन कायानी एकताथी आज्ञांकितपणे वर्त्ते. ॥ ३५ ॥

एक होय त्रण कालमां, परमार्थनो पंथ;

प्रेरे ते परमार्थने, ते व्यवहार समंत. ॥ ३६ ॥

अर्थ:—त्रणे कालने विषे परमार्थनो पंथ एटले मोक्षनो मार्ग एक होवो जोइए, अने जेथी ते परमार्थ सिद्ध थाय ते व्यवहार जीवे मान्य राखवो जोइए; बीजो नहीं. ॥ ३६ ॥

एम विचारी अंतरे, शोधे सद्गुरुयोग;
काम एक आत्मार्थनुं, बीजो नहीं मन रोग. ॥ ३७ ॥

एम विचारी अंतरे, शोधे सद्गुरुयोग;

काम एक आत्मार्यनुं, बीजो नहीं मन रोग. ॥ ३७ ॥

अर्थ:-एम अंतरमां विचारीने जे सद्गुरुना योगनो शोध करे, मात्र एक आत्मार्यनी इच्छा राखे, पण मान पूजादिक, रिद्धि-सिद्धिनी कशी इच्छा राखे नहीं:-ए रोग जेना मनमां नथी. ॥ ३७ ॥

कषायनी उपशांतता, मात्र मोक्षअभिलाष;

भवे खेद, प्राणीदया, त्यां आत्मार्यनिवास ॥ ३८ ॥

अर्थ:-ज्यां कषाय पातळा पड्या छे, एक मोक्षपद शिवाय बीजा कोइ पदनी अभिलाषा नथी, संसारपर जेने दया छे, एवा जीवने विषे आत्मार्यनो निवास थाय. ॥ ३८ ॥

दशा न एवी ज्यांसुधी, जीव लहे नहीं जोग;

मोक्षमार्ग पामे नहीं, मटे न अंतरोग. ॥ ३९ ॥

अर्थ:-ज्यांसुधी एवी जोगदशा जीव पामे नहीं, त्यांसुधी तेने मोक्षमार्गनी प्राप्ति न थाय, अने आत्मभ्रांतिरूप अनंत दुःखनो हेतु एवो अंतरोग न मटे. ॥ ३९ ॥

आवे ज्यां एवी दशा, सद्गुरुबोध सुहाय;
ते बोधे सुविचारणा, त्यां प्रगटे सुखदाय. ॥ ४० ॥

अर्थ:-एवी दशा ज्यां आवे त्यां सद्गुरुनो बोध शोभे, अर्थात् परिणाम पामे, अने ते बोधना परिणामथी सुखदायक एवी सुविचारदशा प्रगटे. ॥ ४० ॥

ज्यां प्रगटे सुविचारणा, त्यां प्रगटे निजज्ञान;
जे ज्ञाने क्षय मोह थड, पामे पद निर्वाण. ॥ ४१ ॥

अर्थ:-ज्यां सुविचारदशा प्रगटे त्यां, आत्मज्ञान उत्पन्न थाय, अने ते ज्ञानथी मोहनो क्षय करी निर्वाणपदने पामे. ॥ ४१ ॥

उपजे ते सुविचारणा, मोक्षमार्ग समजाय;
गुरुशिष्यसंवादथी, भाखुं षट्पद आंहि. ॥ ४२ ॥

अर्थ:-जेथी ते सुविचारदशा उत्पन्न थाय, अने मोक्षमार्ग समजवामां आवे ते, छपदरूपे गुरुशिष्यना संवादथीकरीने अहीं कहुं छुं. ॥ ४२ ॥

॥ षट्पदनामकथन. ॥

॥ षट्पदनामकथन. ॥

‘आत्मा છે,’ ‘તે નિત્ય છે,’ ‘છે કર્તા નિજકર્મ;’
‘છે ભોક્તા,’ વઢી ‘મોક્ષ છે’ ‘મોક્ષઉપાય સુધર્મ.’ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—‘આત્મા છે,’ ‘તે આત્મા નિત્ય છે,’ ‘તે આત્મા પોતાના કર્મનો કર્તા છે,’ ‘તે કર્મનો ભોક્તા છે,’ ‘તેથી મોક્ષ થાય છે,’ અને તે ‘મોક્ષનો ઉપાય એવો સત્ધર્મ છે.’ ॥૪૩॥

ષટ્સ્થાનક સંક્ષેપમાં, ષટ્દર્શન પણ તેહ;
સમજાવા પરમાર્થને, કહ્યાં જ્ઞાનીએ એહ. ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—એ છ સ્થાનક અથવા છ પદ અહીં સંક્ષેપમાં કહ્યાં છે, અને વિચાર કરવાથી ષટ્દર્શન પણ તેજ છે. પરમાર્થ સમજાવવાને માટે જ્ઞાનીપુરુષે એ છપદો કહ્યાં છે. ॥ ૪૪ ॥

॥ શંકા—શિષ્ય ઉવાચ. ॥

શિષ્ય પ્રથમ સ્થાનકની શંકા કરે છે:—

નથી દૃષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ;

બીજો પણ અનુભવ નહીં, તેથી ન જીવસ્વરૂપ. ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—દૃષ્ટિમાં આવતો નથી, તેમ જેનું કંઈ રૂપ જણાતું નથી, તેમ સ્પર્શોદિ બીજા અનુભવથી પણ જેનું જણાવાપણું નથી, માટે જીવનું સ્વરૂપ નથી; અર્થાત્ જીવ નથી. ॥ ૪૫ ॥

અથવા દેહજ આત્મા, અથવા ઇન્દ્રિય પ્રાણ;

મિથ્યા જૂદો માનવો, નહીં જૂડું ઇંધાણ. ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—અથવા દેહજ છે તે; આત્મા છે, અથવા ઇન્દ્રિયો છે તે, આત્મા છે, અથવા શ્વાસોચ્છ્વાસ છે તે, આત્મા છે; અર્થાત્ એ સૌ એકના એક દેહરૂપે છે, માટે આત્માને જૂદો માનવો તે મિથ્યા છે, કેમકે તેનું કશું જૂડું ઇંધાણ દટલે ચિન્હ નથી. ॥ ૪૬ ॥

વઠ્ઠી જો આત્મા હોય તો, જણાય તે નહીં કેમ?

જણાય જો તે હોય તો; ઘટ પટ આદિ જેમ. ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—અને જો આત્મા હોય તો તે જણાય શા માટે નહીં? જો ઘટ પટ આદિ પદાર્થો છે તો તે જેમ જણાય છે, તેમ આત્મા હોય તો શા માટે ન જણાય? ॥ ૪૭ ॥

માટે છે નહીં આત્મા, મિથ્યા મોક્ષપાય;
એ અંતર્શક્તિજનો, સમજ

માટે છે નહીં આત્મા, મિથ્યા મોક્ષઉપાય;
એ અંતર્શંકાતણો, સમજાવો સદુપાય. ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—માટે આત્મા છે નહીં, અને આત્મા નથી એટલે તેના મોક્ષના અર્થે ઉપાય કરવા તે ફોકટ છે, એ મારા અંતરની શંકાનો કંઈ પણ સદુપાય સમજાવો એટલે સમાધાન હોય તો કહો? ॥ ૪૮ ॥

॥ સમાધાન—સદુરુ ઉવાચ ॥

‘આત્મા છે’ એમ સદુરુ સમાધાન કરે છે:—

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહસમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, પ્રગટલક્ષણે ભાન. ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—દેહાધ્યાસથી એટલે અનાદિકાલથી અજ્ઞાનને લીધે દેહનો પરિચય છે તેથી, આત્મા દેહ જેવો અર્થાત્ તને દેહ ભાસ્યો છે; પણ આત્મા અને દેહ બન્ને જૂદાં છે, કેમકે વેય જૂદાં જૂદાં લક્ષણથી પ્રગટ ભાનમાં આવે છે. ॥ ૪૯ ॥

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહસમાન;

પણ તે વન્ને ભિન્ન છે, જેમ અસિ ને મ્યાન. ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—અનાદિકાલના અજ્ઞાનને લીધે દેહના પરિચયથી દેહજ આત્મા ભાસ્યો છે, અથવા દેહ જેવો આત્મા ભાસ્યો છે, પણ જેમ તરવાર ને મ્યાન, મ્યાનરૂપ લાગતાં છતાં વન્ને જૂદાં જૂદાં છે, તેમ આત્મા અને દેહ વન્ને જૂદાં જૂદાં છે. ॥ ૫૦ ॥

જે દ્રષ્ટા છે દ્રષ્ટિનો, જે જાણે છે રૂપ;

અવાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે જીવસ્વરૂપ. ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—તે આત્મા દ્રષ્ટિ દટલે આંખથી ક્યાંથી દેખાય? કેમકે ડલટો તેનો તે જોનાર છે. સ્થૂલ સૂક્ષ્માદિ રૂપને જે જાણે છે, અને સર્વને વાધ કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે જેનો વાધ કરી શકાતો નથી એવો વાકી જે અનુભવ રહે છે તે, જીવનું સ્વરૂપ છે. ॥ ૫૧ ॥

છે ઇન્દ્રિય પ્રત્યેકને, નિજ નિજ વિષયનું જ્ઞાન;

પાંચ ઇન્દ્રિના વિષયનું, પણ આત્માને માન. ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—કર્ણોન્દ્રિયથી સાંભળ્યું તે તે કર્ણોન્દ્રિય જાણે છે, પણ ચક્ષુન્દ્રિય તેને જાણતી નથી,

અને ચક્ષુન્દ્રિયે દીઠેલું તે કર્ણોન્દ્રિય જાણતી નથી; અર્થાત્ત સૌ સૌ ઇન્દ્રિયને પોતપોતાના વિષયનું જ્ઞાન છે, પણ બીજી ઇન્દ્રિયોના વિષયનું જ્ઞાન નથી, અને આત્માને તો પાંચે ઇન્દ્રિયનાં વિષયનું જ્ઞાન છે; અર્થાત્ત જે

અને ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયે દીઠેહું તે કર્ણ-ઇન્દ્રિય જાણતી નથી; અર્થાત્ સૌ સૌ ઇન્દ્રિયને પોતપોતાના વિષયનું જ્ઞાન છે, પણ વીજી ઇન્દ્રિયોના વિષયનું જ્ઞાન નથી, અને આત્માને તો પાંચે ઇન્દ્રિયનાં વિષયનું જ્ઞાન છે; અર્થાત્ જે તે પાંચે ઇન્દ્રિયોના ગ્રહણ કરેલા વિષયને જાણે છે તે, ‘આત્મા’ છે. અને આત્માવિના એકેક ઇન્દ્રિય એકેક વિષયને ગ્રહણ કરે એમ કહ્યું તે પણ ઉપચારથી કહ્યું છે. ॥ ૫૨ ॥

**દેહ ન જાણે તેહેને, જાણે ન ઇન્દ્રિ પ્રાણ;
આત્માની સત્તાવહે, તેહ પ્રવર્તે જાણ. ॥ ૫૩ ॥**

અર્થ:—દેહ તેને જાણતો નથી, ઇન્દ્રિયો તેને જાણતી નથી, અને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણ પણ તેને જાણતો નથી; તે સૌ એક આત્માની સત્તા પામીને પ્રવર્તે છે, નહીં તો જડપણે પડ્યા રહે છે, એમ જાણ. ॥ ૫૩ ॥

**સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય;
પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણે સદાય. ॥ ૫૪ ॥**

અર્થ:—જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને નિદ્રા એ અવસ્થામાં વર્તતો હતાં તે તે અવસ્થાઓથી જૂદો જે રહ્યા કરે છે, અને તે તે અવસ્થા વ્યતીત થયે પણ જેનું હોવાપણું છે, અને તે તે અવસ્થાને

જે જાણે છે, એવો પ્રગટસ્વરૂપ ચૈતન્યમય છે, અર્થાત્ જાણ્યાજ કરે છે એવો જેનો સ્વભાવ પ્રગટ છે, અને એ તેની નિશાની સદાય વર્તે છે; કોઈ દિવસ તે નિશાનીનો ભંગ થતો નથી. ॥૫૪॥

ઘટ, પટ આદિ જાણ તું, તેથી તેને માન;

જાણનાર તે માન નહીં, કહિયે કેવું જ્ઞાન ? ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:-ઘટ, પટ આદિને તું પોતે જાણે છે, ‘તે છે’ એમ તું માને છે, અને જે તે ઘટ, પટ આદિનો જાણનાર છે તેને માનતો નથી; એ જ્ઞાન તે કેવું કહેવું ? ॥ ૫૫ ॥

પરમ બુદ્ધિ કૃષ દેહમાં, સ્થૂલ દેહ મતિ અલ્પ;

દેહ હોય જો આત્મા, ઘટે ન આમ વિકલ્પ. ॥ ૫૬ ॥

અર્થ:-દુર્બલ દેહને વિષે પરમ બુદ્ધિ જોવામાં આવે છે, અને સ્થૂલ દેહને વિષે થોડી બુદ્ધિ પણ જોવામાં આવે છે; જો દેહજ આત્મા હોય તો એવો વિકલ્પ ઇટલે વિરોધ થવાનો વચ્ચે ન આવે. ॥ ૫૬ ॥

જડ ચૈતનનો મિત્ર છે, કેવલ પ્રગટ સ્વભાવ;

એકપણું પામે નહીં, ત્રણે કાલ દ્વયભાવ. ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:-કોઈ કાલે જેમાં જાણવાનો સ્વભાવ નથી તે જડ, અને સદાય જે જાણવાના સ્વભાવવાન છે તે ચૈતન; એવો વેયનો કેવલ જુદો સ્વભાવ છે, અને તે કોઈ પણ પ્રકારે એકપણું પામવાયોગ્ય ન

અર્થ:-કોઈ કાળે જેમાં જાણવાનો સ્વભાવ નથી તે જડ, અને સદાય જે જાણવાના સ્વભાવવાન છે તે ચેતન; એવો વેયનો કેવલ જૂદો સ્વભાવ છે, અને તે કોઈ પણ પ્રકારે એકપણ પામવાયોગ્ય નથી, ત્રણે કાળ જડ જડભાવે, અને ચેતન ચેતનભાવે રહે એવો વેયનો જૂદો જૂદો દ્વૈતભાવ પ્રસિદ્ધ જ અનુભવાય છે. ॥ ૫૭ ॥

સમર્થન:-શ્રી તીર્થંકર એમ કહે છે કે, આ જગત્માં આ 'જીવ' નામના પદાર્થને ગમે તે પ્રકારે કહ્યો હોય તે પ્રકાર તેની સ્થિતિમાં હો, તેને વિષે અમારૂં હતાસીનપણું છે, જે પ્રકારે નિરાવાધપણે તે 'જીવ' નામનો પદાર્થ અમે જાણ્યો છે, તે પ્રકારે કરીને અમે પ્રકટ કહ્યો છે, જે લક્ષણે કહ્યો છે, તે સર્વ પ્રકારના વાધે કરી રહિત એવો કહ્યો છે, અમે તે આત્મા એવો જાણ્યો છે, જોયો છે, સ્પષ્ટ અનુભવ્યો છે, -પ્રગટ તે જ આત્મા છીએ. તે આત્મા, સમતા, નામને લક્ષણે યુક્ત છે, વર્તમાન સમયે જે અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક ચૈતન્યસ્થિતિ તે આત્માની છે તે, તે પહેલાનાં એક, બે, ત્રણ, ચાર, દશ, સંખ્યાત, અનંત, સમયે હતી, વર્તમાને છે, હવે પછીના કાળને વિષે પણ તે જ પ્રકારે તેની સ્થિતિ છે, કોઈ પણ કાળે તેનું અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મકપણું, ચૈતન્યપણું, અરૂપીપણું, એ આદિ સમસ્ત સ્વભાવ તે દ્વૈતતા ઘટવા નથી, એવું જે 'સમપણું' - 'સમતા' તે જેનામાં લક્ષણ છે, તે 'જીવ' છે.

પશુ, પક્ષી મનુષ્યાદિ દેહને વિષે, વૃક્ષાદિને વિષે, જે કંઈ રમણીયપણું જણાય છે, અથવા જેનાવડે તે સર્વ પ્રગટ સ્ફુર્તિવાળાં જણાય છે, પ્રગટ સુંદરપણા સમેત લાગે છે, તે - 'રમણીયપણું' - 'રમતા છે' - લક્ષણ જેનું, તે 'જીવ' નામનો પદાર્થ છે, - જેના વિદ્યમાનપણા વિના આલુ જગત્ શૂન્યવત્ સંભવે છે, એવું રમ્યપણું જેને વિષે છે, - તે લક્ષણ જેને વિષે ઘટે - તે 'જીવ' છે.

કોઈ પળ જાણનાર, ક્યારે પળ, કોઈ પળ પદાર્થને પોતાના અવિદ્યમાનપણે જાણે એમ, વનવાયોગ્ય નથી, પ્રથમ પોતાનું વિદ્યમાનપણું ઘટે છે, અને કોઈ પળ પદાર્થનું ગ્રહણ, યાગાદિકે ઉદાસીન જ્ઞાન શ્રવામાં પોતે જ કારણ છે, બીજા પદાર્થના અંગીકારમાં, -તેના અલ્પમાત્ર પળ જ્ઞાનમાં પ્રથમ જો હોય, તો જ થઈ શકે, એવો સર્વથી પ્રથમ રહેનારો જે પદાર્થ, તે જીવ છે, -તેને ગૌણ કરીને એટલે તેનાવિના કોઈ કંઈ પળ જાણવા ઇચ્છે, તો તે વનવાયોગ્ય નથી. માત્ર તે જ મુખ્ય હોય, તો જ વીજું કંઈ જાણી શકાય; એવો જે પ્રગટ 'ઊર્ધ્વતાધર્મ' તે જેને વિષે છે, તે પદાર્થને શ્રી તીર્થકર 'જીવ' કહે છે.

પ્રગટ એવા જહ પદાર્થો, અને જીવ, તે જે કારણે કરી ભિન્ન પડે છે, તે લક્ષણ જીવનો 'જ્ઞાયકપણા' નામનો ગુણ છે. કોઈ પળ સમયે જ્ઞાયકરહિતપણે આ 'જીવ પદાર્થ' કોઈ પળ અનુભવી શકે નહીં, અને તે 'જીવ' નામના પદાર્થ શિવાય બીજા કોઈ પળ પદાર્થને વિષે જ્ઞાયકપણું સંભવી શકે નહીં; એવું જે અત્યંત અનુભવનું કારણ 'જ્ઞાયકતા,' - તે લક્ષણ જેમાં છે, તે પદાર્થને તીર્થકરે 'જીવ' કહ્યો છે.

શબ્દાદિ પાંચ વિષયસંબંધી અથવા સમાધિ આદિ જોગસંબંધી જે સ્થિતિમાં સુખ સંભવે છે, તે ભિન્ન ભિન્ન કરી જોતાં માત્ર છેવટે તે સર્વને વિષે સુખનું કારણ, એક જ એવો એ 'જીવ' પદાર્થ સંભવે છે, તે સુખાભાસ નામનું લક્ષણ, માટે, તીર્થકરે 'જીવ' નું કહ્યું છે, અને વ્યવહારદૃષ્ટિએ નિદ્રાથી તે પ્રકટ જણાય છે. જે નિદ્રાને વિષે બીજા સર્વ પદાર્થથી રહિતપણું છે, ત્યાં પળ, હુ સુખી છું, એવું જે જ્ઞાન છે તે, વાકી વધ્યો એવો જે 'જીવ પદાર્થ' તેનું છે, બીજું કોઈ ત્યાં વિદ્યમાન નથી, અને સુખનું ભાસવાપણું તો અત્યંત સ્પષ્ટ છે, તે જેનાથી ભાસે છે તે, -તે લક્ષણ - 'જીવ' નામના પદાર્થ શિવાય બીજે કયાંય જોયું નથી.

આ મોલું છે, આ મીડું છે, આ સાદું છે, આ ચારું છે, હું આ સ્થિતિમાં છું, ટાટે ઠરું છું, તાપ પડે છે, હુ સ્વી છું, હુ સ્વ અનન્ય છું. મનું જે સ્પષ્ટ જ્ઞાન - ચેદનજ્ઞાન - અનુભવજ્ઞાન - તે જો કોઈમાં પણ હોય. તો તે આ 'જીવ' છે.

આ મોહું છે, આ મીટું છે, આ યાદુ છે, આ યાદુ છે, હું આ સ્થિતિમાં છું, ટાઢે ઠરું છું, તાપ પડે છે, દુઃખી છું, દુઃખ અનમયું છું એવું જે સ્પષ્ટ જ્ઞાન-વેદનજ્ઞાન-અનુભવજ્ઞાન-અનુભવપણું-તે જો કોઈમાં પણ હોય, તો તે આ 'જીવપદ' ને વિષે છે, અથવા તે જેનું લક્ષણ હોય છે, તે પદાર્થ 'જીવ' હોય છે, - એ જ તીર્થકરાદિનો અનુભવ છે.

‘સ્પષ્ટ પ્રકાશપણું,’ - અનંત અનંત કોટી તેજસ્વી દીપક, મણિ, ચંદ્ર, સૂર્યોદિની કાંતિ જેના પ્રકાશવિના પ્રગટવા સમર્થ નથી, અર્થાત્ તે સર્વ પોતપોતાને જાળાવા અથવા જાળવા યોગ્ય નથી, જે પદાર્થના પ્રકાશને વિષે ચૈતન્યપણાથી તે પદાર્થો જાણ્યા જાય છે, તે પદાર્થો પ્રકાશ પામે છે, સ્પષ્ટ ભાસે છે, તે પદાર્થ જે કોઈ છે તે જીવ છે, અર્થાત્ તે લક્ષણ-સ્પષ્ટ પ્રકાશમાન અચ્છ એવું નિરાબાધ પ્રકાશમાન ચૈતન્ય-તે 'જીવ'નું તે, 'જીવ' પ્રત્યે ઉપયોગ વાઝતાં પ્રગટપણે-દેખાય છે.

એ જે લક્ષણો કહ્યાં તે, ફરી ફરી વિચારી 'જીવ' નિરાબાધપણે જાણ્યો જાય છે. જે જાળવાથી 'જીવ' જાણ્યો છે તે લક્ષણો, એ પ્રકારે તીર્થકરાદિ કહ્યાં છે.

આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ; શંકાનો કરનાર તે, અચરજ એહ અમાપ; ॥ ૫૮ ॥

અર્થ:-આત્માની શંકા આત્મા આપ પોતે જ કરે છે; જે શંકાનો કરનાર છે, તે જ આત્મા છે; તે જાણતો નથી, એ માપ ન થઈ શકે એવું આશ્ચર્ય છે. ॥ ૫૮ ॥

॥ શંકા—શિષ્ય ઉવાચ. ॥

આત્મા નિત્ય નથી, એમ શિષ્ય કહે છે:—

આત્માના અસ્તિત્વના, આપે કહ્યા પ્રકાર;

સંભવ તેનો થાય છે, અંતર્ કર્યે વિચાર. ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—આત્માના હોવાપણાવિષે આપે જે જે પ્રકાર કહ્યા, તેનો અંતર્માં વિચાર કરવાથી સંભવ થાય છે. ॥ ૫૯ ॥

बीजी शंका थाय त्यां, आत्मा नहीं अविनाश;

देहयोगथी उपजे, देहवियोगे नाश. ॥ ६० ॥

અર્થ:—પણ બીજી એમ શંકા થાય છે કે આત્મા છે, તોપણ તે અવિનાશ એટલે નિત્ય નથી; ત્રણે કાલ હોય એવો પદાર્થ નથી, માત્ર દેહના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય, અને દેહના વિયોગે નાશ પામે. ॥ ૬૦ ॥

अथवा वस्तु क्षणिकं, क्षणे क्षणे पलटाय;

ए अनुभवथी पण नहीं, आत्मा नित्य जणाय. ॥ ६१ ॥

અર્થ:—અથવા વસ્તુ ક્ષણે ક્ષણે વદલાતી જોવામાં આવે છે, તેથી સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે, અને એ અનુભવથી જોતાં પણ આત્મા નિત્ય જણાતો નથી. ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:-અથવા વસ્તુ ક્ષણે ક્ષણે વદલાતી જોવામાં આવે છે, તેથી સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે, અને એ અનુભવથી જોતાં પણ આત્મા નિલય જણાતો નથી. ॥ ૬૧ ॥

॥ સમાધાન—સદ્ગુરુ ઉવાચ. ॥

‘આત્મા નિલય છે,’ એમ સમાધાન કરે છે:-

દેહ માત્ર સંયોગ છે, વઢી જડ, રૂપી, દૃશ્ય;
ચેતનનાં ઉત્પત્તિ, લય કોના અનુભવ વશ્ય ? ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:-દેહ માત્ર પરમાણુનો સંયોગ છે, અથવા સંયોગે કરી આત્માના સંબંધમાં છે; વઢી તે દેહ જડ છે, રૂપી છે, અને દૃશ્ય એટલે બીજા કોઈ દ્રશ્યનો તે જાણવાનો વિષય છે એટલે તે પોતે પોતાને જાણતો નથી, તો ચેતનનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ તે ક્યાંથી જાણે ? તે દેહના પરમાણુ પરમાણુનો વિચાર કરતાં પણ તે જડ જ છે, એમ સમજાય છે; તેથી તેમાંથી ચેતનઉત્પત્તિ થવાયોગ્ય નથી તેથી ચેતન તેમાં નાશ પણ પામવાયોગ્ય નથી. વઢી તે દેહ રૂપી એટલે સ્થૂળાદિ પરિણામવાળો છે, અને ચેતન દ્રશ્ય છે, ત્યારે તેના સંયોગથી ચેતનની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય ? અને તેમાં લય પણ કેમ થાય ? દેહમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાં જ નાશ પામે છે, એ વાત કોના અનુભવને વશ રહી ? અર્થાત્ એમ કેળે જાણ્યું ?

કેમકે જાણનાર એવા ચેતનની ઉત્પત્તિ દેહથી પ્રથમ છે નહીં, અને નાશ તો તેથી પહેલાં છે, ત્યારે એ અનુભવ થયો કોને ? ॥ ૬૨ ॥

સમર્થન:—જીવનું સ્વરૂપ અવિનાશી એટલે નિત્ય-ત્રિકાલ રહેવાવાળું-સંમવતું નથી, દેહના યોગથી એટલે દેહના જન્મ સાથે તે જન્મે છે, અને દેહના વિયોગે એટલે દેહના નાશથી તે નાશ પામે છે, દેહ છે તે જીવને માત્ર સંયોગસંબંધ છે, પળ જીવનું મૂલ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થવાનું કંઈ તે કારણ નથી; અથવા દેહ છે તે માત્ર સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો પદાર્થ છે. વઢી તે જડ એટલે કોઈને જાણતો નથી, પોતાને તે જાણતો નથી, તો બીજાંને શું જાણે ? વઢી દેહ રૂપી છે, સ્થૂઝાદિ સ્વભાવાઢી છે, અને ચક્ષુનો વિષય છે; એ પ્રકારે દેહનું સ્વરૂપ છે, તો તે ચેતનનાં ઉત્પત્તિ અને ઢયને શી રીતે જાણે ? અર્થાત્ પોતાને તે જાણતો નથી, તો ‘મારાથી આ ચેતન ઉત્પન્ન થયું છે’ એમ શી રીતે જાણે ? અને ‘મારા છૂટી જવા પછી આ ચેતન છૂટી જશે’ અર્થાત્ નાશ પામશે એમ જડ એવો દેહ શી રીતે જાણે ? કેમકે જાણનારો પદાર્થ તો જાણનાર જ રહે છે, દેહ જાણનાર થઈ શકતો નથી, તો પછી ચેતનનાં ઉત્પત્તિ, ઢયનો અનુભવ કેને વશ્ય કહેવો ? દેહને વશ તો કહેવાય એવું છે જ નહીં, કેમકે તે પ્રત્યક્ષ જડ છે, અને તેનું જડપણું જાણનારો એવો તેથી ભિન્ન બીજો પદાર્થ પળ સમજાય છે. જો કદી એમ કહીએ કે, ચેતનના ઉત્પત્તિ, ઢય ચેતન જાણે છે તો તે વાત તો બોલતાં જ વિન્ન પામે છે, કેમકે ચેતનનાં ઉત્પત્તિ, ઢય જાણનાર તરીકે ચેતનનો જ અંગીકાર કરવો પડ્યો, એટલે એ વચન તો માત્ર અપસિદ્ધાંતરૂપ અને કહેવામાત્ર થયું. જેમ ‘મારા મોઢામાં જીભ નથી’ એવું વચન કોઈ કહે તેમ ચેતનનાં ઉત્પત્તિ, ઢય ચેતન જાણે છે, માટે ચેતન નિત્ય નથી એમ કહીએ તે તેનું પ્રમાણ થયું. તે પ્રમાણનું કેવું યથાર્થપણું છે તે તમે જ વિચારી જુઓ.

જેના અનુભવ વશ્ય એ, ઉત્પન્ન ઢયનું જ્ઞાન;
તે તેથી જટ

જેના અનુભવ વશ્ય એ, ઉત્પન્ન લયનું જ્ઞાન;
તે તેથી જૂદાવિના, થાય ન કેમેં માન. ॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—જેના અનુભવમાં એ ઉત્પત્તિ અને નાશનું જ્ઞાન વર્તે તે માન તેથી જૂદાવિના કોઈ પ્રકારે પણ સંભવતું નથી, અર્થાત્ ચેતનનાં ઉત્પત્તિ, લય થાય છે એવો કોઈને પણ અનુભવ થવાયોગ્ય છે નહીં. ॥ ૬૩ ॥

સમર્થન:—દેહની ઉત્પત્તિ, અને દેહના લયનું જ્ઞાન જેના અનુભવમાં વર્તે છે, તે તે દેહથી જૂદો ન હોય તો કોઈ પણ પ્રકારે દેહની ઉત્પત્તિ અને લયનું જ્ઞાન થાય નહીં, અથવા જેની ઉત્પત્તિ અને લય જે જાણે છે, તે તેથી જૂદો જ હોય, કેમકે તે ઉત્પત્તિલયરૂપ ન ઠયો, પણ તેનો જાણનાર ઠયો, માટે તે વેની એકતા કેમ થાય?

જે સંયોગો દેખિયે, તે તે અનુભવદૃશ્ય;

ઉપજે નહીં સંયોગથી, આત્મા નિત્ય પ્રત્યક્ષ. ॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—જે જે સંયોગો દેખીએ છીએ તે તે અનુભવસ્વરૂપ એવા આત્માના દૃશ્ય એટલે તેને આત્મા જાણે છે, અને તે સંયોગનું સ્વરૂપ વિચારતાં એવો કોઈ પણ સંયોગ સમજાતો નથી, કે જેથી આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે; માટે આત્મા સંયોગથી નહીં ઉત્પન્ન થયેલો એવો છે; અર્થાત્ અસંયોગી છે, સ્વાભાવિક પદાર્થ છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ ‘નિત્ય’ સમજાય છે. ॥ ૬૪ ॥

જડથી ચેતન ઉપજે, ચેતનથી જડ થાય,

एवौ अनुभव कोइने, क्यारे कदी न थाय. ॥ ६५ ॥

અર્થ:-જડથી ચેતન ઉપજે, અને ચેતનથી જડ ઉત્પન્ન થાય એવો કોઈને ક્યારે-કદી-પણ અનુભવ થાય નહીં. ॥ ૬૫ ॥

સમર્થન:-જે જે દેહાદિ સંયોગો દેખાય છે, તે તે અનુભવસ્વરૂપ એવા આત્માનાં દૃશ્ય છે, અર્થાત્ આત્મા તેને જૂદા છે, અને જાણે છે. એવા પદાર્થ છે તે વધા સંયોગોનો વિચાર કરી જુઓ, તો કોઈ પણ સંયોગોથી અનુભવસ્વરૂપ એવો આત્મા ઉત્પન્ન થઈ શકવા યોગ્ય તમને જાણશે નહીં કોઈ પણ સંયોગો તમને જાણતા નથી, અને તમે તે સર્વ સંયોગોને જાણો છો એજ તમારૂં તેથી જૂદાપણું અને અસંયોગીપણું દટલે તે સંયોગોથી ઉત્પન્ન નહીં થવાપણુ સહજે સિદ્ધ થાય છે, અને અનુભવમાં આવે છે, તેથી દટલે કોઈ પણ સંયોગોથી જેની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, કોઈ પણ સંયોગો જેની ઉત્પત્તિ માટે અનુભવમાં આવી શકતા નથી; જે જે સંયોગો કલ્પીએ તેથી તે અનુભવ ન્યારોને ન્યારોજ માત્ર તેને જાણનારરૂપે જ રહે છે; તે અનુભવસ્વરૂપ આત્માને તમે નિત્ય અને અસ્પર્શ્ય દટલે તે સંયોગીના ભાવરૂપ સ્પર્શને પામ્યો નથી, એમ જાણો. કોઈ પણ સંયોગોથી જે ઉત્પન્ન ન થયું હોય, અર્થાત્ પોતાના સ્વભાવથી કરીને જે પદાર્થ સિદ્ધ હોય, તેનો લય વીજા કોઈ પણ પદાર્થમાં થાય નહીં, અને જો વીજા પદાર્થમાં તેનો લય થતો હોય, તો તેમાંથી તેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થવી જોઈતી હતી, નહીંતો તેમાં તેની લયરૂપ એક્યતા થાય નહીં, માટે આત્મા અનુત્પન્ન અને અવિનાશ જાણીને નિત્ય છે એવી પ્રતીતિ કરવી યોગ્ય લાગશે.

कोइ संयोगोथी नहीं, जेनी उत्पत्ति थाय;

કોઈ સંયોગોથી નહીં, જેની ઉત્પત્તિ થાય;
નાશ ન તેનો કોઈમાં, તેથી 'નિત્ય' સદાય. ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—જેની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ સંયોગોથી થાય નહીં, તેનો નાશ પણ કોઈને વિષે થાય નહીં, માટે આત્મા ત્રિકાલ 'નિત્ય' છે. ॥ ૬૬ ॥

ક્રોધાદિ તરતમ્યતા, સર્પાદિકની માંય,
પૂર્વજન્મસંસ્કાર તે, જીવનિત્યતા ત્યાંય ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—ક્રોધાદિ પ્રકૃતિઓનું વિશેષણું સર્પ વગેરે પ્રાણીમાં જન્મથીજ જોવામાં આવે છે; વર્તમાનદેહે તો તે અભ્યાસ કર્યો નથી; જન્મની સાથેજ તે છે; એટલે એ પૂર્વજન્મનોજ સંસ્કાર છે; જે પૂર્વજન્મ જીવની નિત્યતા સિદ્ધ કરે છે. ॥ ૬૭ ॥

સમર્થન:—સર્પમાં જન્મથી ક્રોધનું વિશેષણું જોવામાં આવે છે, પારેવાને વિષે જન્મથીજ નિર્હિંસકપણું જોવામાં આવે છે, માંકડ આદિ જતુઓને પકડતાં, તેને પકડાવાથી દુઃખ થાય છે એવી ભયસંજ્ઞા પ્રથમથી તેના અનુભવમાં રહી છે તેથી, નાશી જવાનું પ્રયત્ન કરે છે, કૈક પ્રાણીમાં જન્મથી મ્રીતિનું, કૈકમાં સમતાનું, કૈકમાં વિશેષ નિર્ભયતાનું, કૈકમાં ગંભીરતાનું, કૈકમાં વિશેષ ભયસંજ્ઞાનું, કૈકમાં કામાદિ પ્રત્યે અસંગતાનું અને કૈકને આહારાદિ વિષે અધિક લુબ્ધપણાનું વિશેષણું જોવામાં આવે છે એ આદિ ભેદ એટલે ક્રોધાદિ

સંજ્ઞાના ન્યૂનાધિકપણા આદિથી, તેમ જ તે તે પ્રકૃતિઓ જન્મથી સહચારીપણે રહી જોવામાં આવે છે તેથી તેનું કારણ પૂર્વના સંસ્કારો જ સંભવે છે. કદાપિ એમ કહીએ કે, ગર્ભમાં વીર્ય રેતના ગુણના યોગથી તે તે પ્રકારના ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેમાં પૂર્વજન્મ કંઈ કારણભૂત નથી. એ કહેવું પણ યથાર્થ નથી. જે માબાપો કામને વિષે વિશેષ પ્રીતિવાળાં જોવામાં આવે છે, તેના પુત્રો પરમ વીતરાગ જેવા વાલ્કપણાથી જ જોવામાં આવે છે; વઢી જે માબાપોમાં ક્રોધનુ વિશેષપણું જોવામાં આવે છે, તેની સંતતિમાં સમતાનું વિશેષપણું દૃષ્ટિગોચર થાય છે; તે ઈ રીતે થાય ? વઢી તે વીર્ય રેતના તેવા ગુણો સંભવતા નથી, કેમકે તે વીર્ય રેત પોતે ચેતન નથી. તેમાં ચેતન સંચરે છે, એટલે દેહ ધારણ કરે છે, એથી કરીને વીર્ય રેતને આશ્રયે ક્રોધાદિ ભાવ ગળી શકાય નહીં. ચેતનવિના કોઈ પણ સ્થળે તેવા ભાવો અનુભવમાં આવતા નથી; માત્ર તે ચેતનાશ્રિત છે, એટલે વીર્ય રેતના ગુણો નથી, જેથી તેનાં ન્યૂનાધિકે કરી ક્રોધાદિનું ન્યૂનાધિકપણું મુલ્યપણે થઈ શકવાયોગ્ય નથી. ચેતનના ઓછા અધિકા પ્રયોગથી ક્રોધાદિનું ન્યૂનાધિકપણું થાય છે, જેથી ગર્ભના વીર્ય રેતનો ગુણ નહીં, પણ ચેતનનો તે ગુણને આશ્રય છે, અને તે ન્યૂનાધિકપણું તે ચેતનના પૂર્વના અભ્યાસથી જ સંભવે છે, કેમકે કારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય. ચેતનનો પૂર્વપ્રયોગ તથાપ્રકારે હોય તો તે તે સંસ્કાર વર્તે, જેથી આ દેહાદિ પ્રથમના સંસ્કારોનો અનુભવ થાય છે, અને તે સંસ્કારો પૂર્વજન્મ સિદ્ધ કરે છે, અને પૂર્વજન્મની સિદ્ધિથી આત્માની નિત્યતા સહજે સિદ્ધ થાય છે.

**આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય,
વાળાદિ વય ત્રણ્યનું, જ્ઞાન એકને થાય. ॥ ૬૮ ॥**

અર્થ:-આત્મા વસ્તુપણે નિત્ય છે. સમયે સમયે જ્ઞાનાદિ પરિણામના પલટવાથી તેના પર્યાયનું પલટવાપણું છે. (કંઈ સમુદ્ર પલટાતો નથી, માત્ર મોજાં પલટાય છે, તેની વેહે)
જેમ માત્ર

અર્થ:-આત્મા વસ્તુપણે નિત્ય છે. સમયે સમયે જ્ઞાનાદિ પરિણામના પલટવાથી તેના પર્યાયનું પલટવાપણું છે. (કંઈ સમુદ્ર પલટાતો નથી, માત્ર મોજાં પલટાય છે, તેની પેઠે) જેમ વાઠ, યુવાન અને વૃદ્ધ એ ત્રણ અવસ્થા છે, તે આત્માને વિભાવથી પર્યાય છે, અને વાઠ-અવસ્થા વર્તતાં આત્મા વાઠક જણાતો, તે વાઠ-અવસ્થા છોડી જ્યારે યુવાવસ્થા ગ્રહણ કરી ત્યારે યુવાન જણાયો, અને યુવાવસ્થા તંજી વૃદ્ધાવસ્થા ગ્રહણ કરી ત્યારે વૃદ્ધ જણાયો; એ ત્રણે અવસ્થાનો ભેદ થયો તે પર્યાયભેદ છે, પણ તે ત્રણે અવસ્થામાં આત્મદ્રવ્યનો ભેદ થયો નહીં, અર્થાત્ અવસ્થાઓ વદલાઈ પણ આત્મા વદલાયો નહીં; આત્મા એ ત્રણે અવસ્થાને જાણે છે, અને તે ત્રણે અવસ્થાની તેને જ સ્મૃતિ છે. ત્રણે અવસ્થામાં આત્મા એક હોય તો એમ વને, પણ જો આત્મા ક્ષણે ક્ષણે વદલાતા હોય તો તેવો અનુભવ વને જ નહીં. ॥ ૬૮ ॥

અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકનું, જે જાણી વદનાર;

વદનારો તે ક્ષણિક નહીં, કર અનુભવ નિર્ધાર. ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:-અમુક પદાર્થ ક્ષણિક છે, એમ જાણે છે, અને ક્ષણિકપણું કહે છે, તે કહેનાર અર્થાત્ જાણનાર ક્ષણિક હોય નહીં, કેમકે પ્રથમ ક્ષણે અનુભવ થયો તેને વીજે ક્ષણે તે અનુભવ કહી શકાય; તે વીજે ક્ષણે પોતે ન હોય તો વ્યાંથી રહે? માટે એ અનુભવથી પણ આત્માના અક્ષણિકપણાનો નિશ્ચય કર. ॥ ૬૯ ॥

વ્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવલ હોય ન નાશ,
ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં મળે તપાસ. ॥ ૭૦ ॥

અર્થ:-કોઈ પળ વસ્તુનો કોઈ પળ કાળે કેવલ તો નાશ થાય જ નહીં; માત્ર અવસ્થાંતર થાય, માટે ચેતનનો પળ કેવલ નાશ થાય નહીં, અને અવસ્થાંતરરૂપ નાશ થતો હોય તો તે કેમાં મળે, અથવા કેવા પ્રકારનું અવસ્થાંતર પામે તે તપાસ; અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ ફુટી જાય છે, દટલે લોકો એમ કહેછે કે, ઘડો નાશ પામ્યો; પળ વાસ્તવિકરીતે માત્ર ઘટપર્યાય નાશ પામ્યો છે, કંઈ માટીપણું નાશ પામ્યું નથી, તે છિન્નભિન્ન થઈ જઈ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભૂકો થાય; તોપણ પરમાણુસમૂહરૂપે રહે, કેવલ નાશ ન થાય; અને તેમાંનું એક પરમાણુ પળ ઘટે નહીં, કેમકે અનુભવથી જોતાં અવસ્થાંતર થઈ શકે, પળ પદાર્થનો સમૂહગો નાશ થાય એમ માસી જ શકવાયોગ્ય નથી, દટલે જો તું ચેતનનો નાશ કહે, તો કેવલ નાશ તો કહી જ શકાય નહીં, અવસ્થાંતરરૂપ નાશ કહેવાય. જેમ ઘટ ફુટી જઈ ક્રમે કરી પરમાણુસમૂહરૂપે સ્થિતિમાં રહે, તેમ ચેતનનો અવસ્થાંતરરૂપ નાશ તોરે કહેવો હોય તો તે શી સ્થિતિમાં રહે, અથવા ઘટના પરમાણુઓ જેમ પરમાણુસમૂહમાં મળ્યા તેમ ચેતન કઈ વસ્તુમાં મળવાયોગ્ય છે તે તપાસ; અર્થાત્ એ પ્રકારે તું અનુભવ કરી જોઈશ તો કોઈમાં નહીં મળી શકવાયોગ્ય

અથવા પરસ્વરૂપે અવસ્થાંતર નહીં પામવાયોગ્ય एडું ચેતન દટલે આત્મા તને માસ્ય-
માન થશે. ॥ ૭૦ ॥

अथवा परस्वरूपे अवस्थांतर नहीं पामवायोग्य एबुं चेतन एटले आत्मा तने भास्य-
मान थशे. ॥ ७० ॥

॥ शंका.—शिष्य उवाच. ॥

आत्मा कर्मनो कर्त्ता नथी, एम शिष्य कहे छे:—

कर्त्ता जीव न कर्मनो, कर्म ज कर्त्ता कर्म;
अथवा सहज स्वभाव कां, कर्म जीवनो धर्म. ॥ ७१ ॥

अर्थ:—जीव कर्मनो कर्त्ता नथी, कर्मना कर्त्ता कर्म छे, अथवा अनायासे ते थया करे छे;
एम नहीं, ने जीव ज तेनो कर्त्ता छे एम कहो तो पछी ते जीवनो धर्म ज छे, अर्थात् धर्म
होवाथी क्यारे निवृत्त न थाय. ॥ ७१ ॥

आत्मा सदा असंग ने, करे प्रकृति बंध;
अथवा ईश्वर प्रेरणा, तेथी जीव अबंध. ॥ ७२ ॥

अर्थ:—अथवा एम नहीं तो आत्मा सदा असंग छे, अने सत्वादि गुणवाली प्रकृति

कर्मनो बंध करे छे; तेम नही, तो जीवने कर्म करवानी प्रेरणा ईश्वर करे छे, तेथी ईश्वरे-
च्छारूप होवाथी जीव ते कर्मथी 'अबंध' छे. ॥ ७२ ॥

**माटे मोक्ष-उपायनो, कोइ न हेतु जणाय;
कर्मतणुं कर्त्तापणुं, कां नही, कां नही जाय ? ॥ ७३ ॥**

अर्थ:-माटे जीव कोइ रीते कर्मनो कर्त्ता थई शक्तो नथी, अने मोक्षनो उपाय करवानो
कोइ हेतु जणातो नथी; कां जीवने कर्मनुं कर्त्तापणुं नथी, अने जो कर्त्तापणुं होय तो कोइ
रीते ते तेनो स्वभाव मटयायोग्य नथी. ॥ ७३ ॥

॥ समाधान.-सद्गुरु उवाच. ॥

कर्मनुं कर्त्तापणुं आत्माने जे प्रकारे छे, ते प्रकारे
समाधान सद्गुरु करे छे:-

**होय न चैनतप्रेरणा, कोण ग्रहे तो कर्म ?
जडस्वभाव नही प्रेरणा, जुओ विचारी धर्म. ॥ ७४ ॥**

अर्थ:-चेतन एटले आत्मानी प्रेरणारूप प्रवृत्ति न होय, तो कर्मने कोण ग्रहण करे ?
जडनो स्वभाव प्रेरणा नथी; जड अने चेतन बेयना धर्म विचारी ओ. ॥ ७४ ॥

અર્થ:-ચેતન એટલે આત્માની પ્રેરનારૂપ પ્રવૃત્તિ ન હોય, તો કર્મને કોણ ગ્રહણ કરે ? જડનો સ્વભાવ પ્રેરણા નથી; જડ અને ચેતન વેયના ધર્મ વિચારી જુઓ. ॥ ૭૪ ॥

સમર્થન:-જો ચેતનની પ્રેરણા ન હોય, તો કર્મ કોણ ગ્રહણ કરે ? પ્રેરણાપણે ગ્રહણ કરાવારૂપ સ્વભાવ જડનો છે જ નહીં, અને એમ હોય તો ઘટ, પટાદિ પળ ક્રોધાદિ ભાવમાં પરિણમવા જોઈએ, અને કર્મના ગ્રહણકર્તા હોવા જોઈએ, પણ તેવો અનુભવ તો કોઈને ક્યારે પણ થતો નથી, જેથી ચેતન જીવ કર્મ ગ્રહણ કરે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, અને તે માટે કર્મનો કર્તા કહીએ છીએ. અર્થાત્ એમ જીવ કર્મનો કર્તા છે. તમે એમ પૂછ્યું કે “ કર્મના કર્તા કર્મ કહેવાય કે કેમ ? ” તેનું પણ સમાધાન આથી તમને થશે કે, જડ કર્મમાં પ્રેરનારૂપ ધર્મ નહીં હોવાથી તે તે રીતે ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ છે, અને કર્મનું કરવાપણું જીવને છે, કેમકે તેને વિષે પ્રેરણાશક્તિ છે.

જો ચેતન કરતું નથી, થતાં નથી તો કર્મ;

તેથી સહજ સ્વભાવ નહીં, તેમ જ નહીં જીવધર્મ. ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:-આત્મા જો કર્મ કરતો નથી, તો થતાં નથી; તેથી સહજ સ્વભાવે એટલે અનાયાસે થાય છે એમ કહેવું ઘટતું નથી; તેમ જ તે જીવનો ધર્મ પણ નહીં, કેમકે સ્વભાવનો નાશ થાય નહીં, અને આત્મા ન કરે તો કર્મ થાય નહીં, એટલે એ ભાવ ટકી શકે છે, માટે તે આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ નહીં. ॥ ૭૫ ॥

कर्मनो बंध करे छे; तेम नहीं, तो जीवने कर्म करवानी प्रेरणा ईश्वर करे छे, तेथी ईश्वरे-
च्छारूप होवाथी जीव ते कर्मथी 'अबंध' छे. ॥ ७२ ॥

**माटे मोक्ष-उपायनो, कोइ न हेतु जणाय;
कर्मतणुं कर्त्तापणुं, कां नहीं, कां नहीं जाय ? ॥ ७३ ॥**

अर्थ:—माटे जीव कोइ रीते कर्मनो कर्त्ता थई शकतो नथी, अने मोक्षनो उपाय करवानो
कोइ हेतु जणातो नथी; कां जीवने कर्मनुं कर्त्तापणुं नथी, अने जो कर्त्तापणुं होय तो कोइ
रीते ते तेनो स्वभाव मटयायोग्य नथी. ॥ ७३ ॥

॥ समाधान.—सद्गुरु उवाच. ॥

कर्मनुं कर्त्तापणुं आत्माने जे प्रकारे छे, ते प्रकारे
समाधान सद्गुरु करे छे:—

**होय न चेतनप्रेरणा, कोण ग्रहे तो कर्म ?
जडस्वभाव नहीं प्रेरणा, जुओ विचारी धर्म. ॥ ७४ ॥**

अर्थ:—चेतन एटले आत्मानी प्रेरणारूप प्रवृत्ति न होय, तो कर्मने कोण ग्रहण करे ?
जडनो स्वभाव प्रेरणा नथी; जड अने चेतन

अर्थ:-चेतन एटले आत्मानી प्रेरणारूप प्रवृत्ति न होय, तो कर्मने कोण ग्रहण करे ? जडनो स्वभाव प्रेरणा नथी; जड अने चेतन बेयना धर्म विचारी जुओ. ॥ ७४ ॥

समर्थन:-जो चेतननी प्रेरणा न होय, तो कर्म कोण ग्रहण करे ? प्रेरणापणे ग्रहण करावारूप स्वभाव जडनो छे ज नहीं, अने एम होय तो घट, पटादि पण क्रोधादि भावमां परिणमवा जोइए, अने कर्मना ग्रहणकर्त्ता होवा जोइए, पण तेवो अनुभव तो कोइने क्यारे पण थतो नथी, जेथी चेतन जीव कर्म ग्रहण करे छे, एम सिद्ध थाय छे, अने ते माटे कर्मनो कर्त्ता कहीए छीए. अर्थात् एम जीव कर्मनो कर्त्ता छे. तमे एम पूछुं के “ कर्मना कर्त्ता कर्म कहेवाय के केम ? ” तेनुं पण समाधान आथी तमने थशे के, जड कर्ममां प्रेरणारूप धर्म नहीं होवाथी ते ते रीते ग्रहण करवाने असमर्थ छे, अने कर्मनुं करवापणुं जीवने छे, केमके तेने विषे प्रेरणाशक्ति छे.

जो चेतन करतुं नथी, थतां नथी तो कर्म;

तेथी सहज स्वभाव नहीं, तेम ज नहीं जीवधर्म. ॥ ७५ ॥

अर्थ:-आत्मा जो कर्म करतो नथी, तो थतां नथी; तेथी सहज स्वभावे एटले अनायासे थाय छे एम कहेवुं घटतुं नथी; तेम ज ते जीवनो धर्म पण नहीं, केमके स्वभावनो नाश थाय नहीं, अने आत्मा न करे तो कर्म थाय नहीं, एटले ए भाव टळी शके छे, माटे ते आत्मानो स्वाभाविक धर्म नहीं. ॥ ७५ ॥

समर्थनः—हवे तमे अनायासथी ते कर्मो थतां होय, एम कहुं ते विचारीए. अनायास एटले शुं ? आत्माए नहीं चितवेळुं ? अथवा आत्मातुं कंड पण कर्तृत्व छतां प्रवर्त्तलुं नहीं ? अथवा ईश्वरादि कोइ कर्म वळगाडी दे तेथी थयेळु ? अथवा प्रकृति पराणे वळगे तेथी थयेळुं ? एवा मुख्य चार विकल्पथी अनायासकर्त्तापणुं विचारवायोग्य छे. प्रथम विकल्प आत्माए नहीं चितवेळो एवो छे. जो तेम थतुं होय तो तो कर्मनुं ग्रहवापणुं रहेतुं ज नथी, अने ज्यां ग्रहवापणुं रहे नहीं त्यां, कर्मनुं होवापणु संभवतुं नथी, अने जीव तो प्रत्यक्ष चितवन करे छे, अने ग्रहणाग्रहण करे छे, एम अनुभव थाय छे. जेमां ते कोइ पण रीते प्रवर्त्ततो ज नथी, तेवा क्रोधादि भाव तेने संप्राप्त थता ज नथी, तेथी एम जणाय छे के, नहीं चितवेलां अथवा आत्माथी नहीं प्रवर्त्तलां एवां कर्मोतुं ग्रहण तेने थावायोग्य नथी, एटले ए वने प्रकारे अनायास कर्मनु ग्रहण सिद्ध थतुं नथी.

**केवळ होत असंग जो, भासत तने न केम ?
असंग छे परमार्थथी, पण निजभाने तेम. ॥ ७६ ॥**

अर्थः—केवळ जो असंग होत, अर्थात् क्यारे पण तेने कर्मनुं करवापणुं न होत, तो तेने पोताने ते आत्मा प्रथमथी केम न भासत ? परमार्थथी ते आत्मा असंग छे, पण ते तो ज्यारे स्वरूपनुं भान थाय त्तारे थाय. ॥ ७६ ॥

कर्ता ईश्वर को नहीं, ईश्वर शुद्ध स्वभाव;
अथ...

कर्ता ईश्वर को नहीं, ईश्वर शुद्ध स्वभाव; अथवा प्रेरक ते गण्ये, ईश्वर दोषप्रभाव. ॥ ७७ ॥

अर्थ:—जगतनु, अथवा जीवोना कर्मनो ईश्वर कर्ता कोई छे नहीं, शुद्ध आत्मस्वभाव जेनो थयो छे ते ईश्वर छे, अने तेने जो प्रेरक एटले कर्मकर्ता गणीये तो तेने दोषनो प्रभाव थयो गणावो जोइए; माटे ईश्वरनी प्रेरणा जीवनां कर्म करवामां पण कहेवाय नहीं.॥७७॥

समर्थन:—त्रीजो प्रकार ईश्वरादि कोइ कर्म वळगाडी दे तेथी अनायास कर्मनुं ग्रहण थाय छे एम कहीए, तो ते घटतु नथी. प्रथम तो ईश्वरनुं स्वरूप निर्धारतुं घटे छे, अने ए प्रसंग पण विशेष समजवा-योग्य छे, तथापि अत्रे ईश्वर, के विष्णुआदि कर्तानो कोइ रीते स्वीकार करी लइए छीए, अने ते पर विचार करीए छीए, जो ईश्वरादि कर्मना वळगाडनार होय तो तो जीव नामनो वच्चे कोइ पण पदार्थ रह्यो नहीं, केमके प्रेरणादि धर्मे करीने तेनुं अस्तित्व समजातुं हतुं, ते प्रेरणादि तो ईश्वरकृत ठर्यो, अथवा ईश्वरना गुण ठर्यो, तो पछी बाकी जीवनुं स्वरूप शुं रह्यु के तेने जीव एटले आत्मा कहीये, एटले कर्म ईश्वर प्रेरित नहीं पण आत्मानां पोतानां ज करेलां होवायोग्य छे तेम चोथो विकल्प प्रकृत्यादि पराणे वळगवाथी कर्म थतां होय ? ते विकल्प पण यथार्थ नथी, केमके प्रकृत्यादि जड छे, तेने आत्मा ग्रहण न करे तो ते शी रीते वळगवा योग्य थाय ? अथवा द्रव्यकर्मनुं बीजुं नाम प्रकृति छे, एटले कर्मनुं कर्त्तापणुं कर्मने ज कहेवा बराबर थयुं. ते तो पूर्वे निषेधी देखाडयुं छे. प्रकृति नहीं, तो अतःकरणादि कर्म ग्रहण करे तेथी आत्मानां कर्त्तापणु वळगे छे, एम कहीए तो ते पण एकांते सिद्ध नथी. अंतःकरणादि पण चेतननी प्रेरणाविना

અંતઃકરણદિરૂપે પ્રથમ ઠરે જ ક્યાંથી ? ચેતન જે કર્મવલ્લગણાનું મનન કરવા અવલંબન લે છે, તે અંતઃકરણ છે, જો ચેતન મનન કરે નહીં, તો કંઈ તે વલ્લગણામાં મનન કરવાનો ધર્મ નથી; તે તો માત્ર જહ છે ચેતનની પ્રેરણાથી ચેતન તેને અવલંબીને કંઈ પ્રહણ કરે છે; તેથી તેના વિષે કર્તાપણું આરોપાય છે, પણ મુલ્યપણે તે ચેતન કર્મનો કર્તા છે. આ સ્થલે તમે વેદાંતાદિ દૃષ્ટિયે વિચારશો તો અમારાં આ વાક્યો તમને પ્રાંતિગત પુરુષનાં કહેલાં લાગશે. પણ હવે જે પ્રકાર કહ્યો છે, તે સમજવાથી તમને તે વાક્યની યથાતથ્યતા લાગશે, અને પ્રાંતિગતપણું ભાસ્યમાન નહીં થાય. જો કોઈ પણ પ્રકારે આત્માનું કર્મનું કર્તૃત્વપણું ન હોય, તો કોઈ પણ પ્રકારે તેનું ભોક્તૃત્વપણું પણ ન ઠરે, અને જ્યારે એમ જ હોય તો પછી તેના કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંભવ પણ ન થાય. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંભવ આત્માને ન જ થતો હોય, તો પછી વેદાંતાદિ શાસ્ત્રો સર્વ દુઃખથી ક્ષય થવાનો જે માર્ગ ઉપદેશે છે તે શા માટે ઉપદેશે છે ? ‘ જ્યાંસુધી આત્મજ્ઞાન થાય નહીં ત્યાંસુધી દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થાય નહીં, ’ એમ વેદાંતાદિ કહે છે તે જો દુઃખ ન જ હોય, તો તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય શા માટે કહેવો જોઈએ ? અને કર્તૃત્વપણું ન હોય, તો દુઃખનું ભોક્તૃત્વપણું ક્યાંથી હોય ? એમ વિચાર કરવાથી કર્મનું કર્તૃત્વ ઠરે છે. હવે અત્રે એક પ્રશ્ન થવાયોગ્ય છે, અને તમે પણ તે પ્રશ્ન કર્યું છે કે “ જો કર્મનું કર્તાપણું આત્માને માનીએ, તો તો આત્માનો તે ધર્મ ઠરે, અને જે જેનો ધર્મ હોય તે ક્યારે પણ ઉચ્છેદ થવાયોગ્ય નથી, અર્થાત્ તેનાથી કેવલ ભિન્ન પડી શકવાયોગ્ય નથી. જેમ અમિત્રી ઉષ્ણતા અથવા પ્રકાશ તેમ. ” એમ જ જો કર્મનું કર્તાપણું આત્માનો ધર્મ ઠરે, તો તે નાશ પામે નહીં. જેથી સર્વ પ્રમાણાંશના સ્વીકાર્યાવિના એમ ઠરે, પણ વિચારવાન હોય તે કોઈ એક પ્રમાણાંશ સ્વીકારીને બીજા પ્રમાણાંશનો નાશ ન કરે. ‘ તે જીવને કર્મનું કર્તાપણું ન હોય ? ’ અથવા ‘ હોય તો તે પ્રતીત થવા યોગ્ય નથી, ’ એ આદિ પ્રશ્ન કર્યાના ઉત્તરમાં જીવનું કર્મનું કર્તૃત્વ જણાવ્યું છે. કર્મનું કર્તૃત્વ

હોય તો તે ટલે જ નહીં, એમ કાંઈ સિદ્ધાંત સમજવો યોગ્ય નથી, કેમકે જે જે કોઈ પણ વસ્તુ પ્રહણ કરી હોય તે છોડી શકાય એટલે ત્યાંથી શકાય, કેમકે પ્રહણ કરેલી વસ્તુથી પ્રહણ કરનારી વસ્તુનું કેવલ એકત્વ કેમ થાય ? તેથી

હોય તો તે ટલે જ નહીં, એમ કાંઈ સિદ્ધાંત સમજવો યોગ્ય નથી, કેમકે જે જે કોઈ પળ વસ્તુ ગ્રહણ કરી હોય તે છોડી શકાય એટલે ત્યાગી શકાય, કેમકે ગ્રહણ કરેલી વસ્તુથી ગ્રહણ કરનારી વસ્તુનું કેવલ એકત્વ કેમ થાય ? તેથી જીવે ગ્રહણ કરેલાં એવાં જે દ્રવ્યકર્મ તેનો જીવ ત્યાગ કરે, તો થઈ શકવા યોગ્ય છે, કેમકે તે તેને સહકારી સ્વભાવે છે, સહજ સ્વભાવે નથી, અને તે કર્મને મેં તમને અનાદિ ભ્રમ કહ્યો છે, અર્થાત્ તે કર્મનું કર્ત્તાપણું અજ્ઞાનથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી પળ તે નિવૃત્ત થવાયોગ્ય છે, એમ સાથે સમજવું ઘટે છે. જે જે ભ્રમ હોય છે, તે તે વસ્તુની ડલટી સ્થિતિની માન્યતારૂપ હોય છે, અને તેથી તે તે ટલવાયોગ્ય છે. જેમ મૃગજલમાંથી જલબુદ્ધિ કહેવાનો હેતુ એ છે કે, અજ્ઞાને કરીને પળ જો આત્માને કર્ત્તાપણું ન હોય, તો તો કશું-ઉપદેશાદિ શ્રવણ, વિચાર, જ્ઞાન આદિ-સમજવાનો હેતુ રહેતો નથી. હવે અહીં આગલ જીવનું પરમાર્થે જે કર્ત્તાપણું છે તે કહીએ છીએ:

ચેતન જો નિજભાનમાં, કર્ત્તા આપસ્વભાવ;

વર્તે નહીં નિજભાનમાં, કર્ત્તા કર્મપ્રભાવ. ॥ ૭૮ ॥

અર્થ:—આત્મા જો પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવમાં વર્તે તો તે પોતાના તે જ સ્વભાવનો કર્ત્તા છે, અર્થાત્ તે જ સ્વરૂપમાં પરિણમિત છે, અને તે શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવના ભાનમાં વર્તતો ન હોય ત્યારે કર્મભાવનો કર્ત્તા છે. ॥ ૭૮ ॥

સમર્થન:—પોતાના સ્વરૂપના ભાનમાં આત્મા પોતાના સ્વભાવનો એટલે ચૈતન્યાદિ સ્વભાવનો જ કર્ત્તા છે. અન્ય કોઈ પળ કર્મોદિનો કર્ત્તા નથી, અને આત્મા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપના ભાનમાં વર્તે નહીં ત્યારે

कर्मना प्रभावनो कर्त्ता कह्यो छे. परमार्थे तो जीव अक्रिय छे. एम वेदांतादिनुं निरूपण छे, अने जिनप्रवचनमां पण सिद्ध एटले शुद्धात्मानुं अक्रियपणुं छे एम निरूपण कर्युं छे, छतां अमे आत्माने शुद्धावस्थामां कर्त्ता होवाथी सक्रिय कह्यो एवो संदेह अत्रे थवायोग्य छे, ते संदेह आ प्रकारे शमाववा योग्य छे. शुद्धात्मा, परयोगनो परभावनो, अनेक विभावनो त्यां कर्त्ता नथी, माटे अक्रिय कहेवायोग्य छे. पण चैतन्यादि स्वभावनो, पण आत्मा कर्त्ता नथी, एम जो कहीए तो तो पछी तेनुं कंइ पण स्वरूप न रहे. शुद्धात्माने योगक्रिया नहीं होवाथी ते अक्रिय छे, पण स्वाभाविक चैतन्यादि स्वभावरूप क्रिया होवाथी ते सक्रिय छे चैतन्यात्मपणुं आत्माने स्वाभाविक होवाथी तेमां आत्मानुं परिणमनुं ते एकात्मपणे ज छे, अने तेथी परमार्थनयथी सक्रिय एवुं विशेषण त्यां पण आत्माने आपी शकाय नहीं. निजस्वभावमां परिणमवारूप सक्रियताथी निजस्वभावनुं कर्त्तापणुं शुद्धात्माने छे, केवल शुद्ध स्वधर्म होवाथी एकात्मपणे परिणमे छे, तेथी अक्रिय कहेतां पण दोष नथी. जे विचारे सक्रियता अक्रियता निरूपण करी छे, ते विचारना परमार्थने ग्रहीने सक्रियता, अक्रियता कहेतां कशो दोष नथी.

॥ शंका.—शिष्य उवाच. ॥

ते कर्मनुं भोक्तापणुं जीवने नहीं होय, एम शिष्य कहे छे.

जीव कर्मकर्त्ता कह्यो, पण भोक्ता नहीं सोय;
शुं समजे जड कर्म के, फलपरिणामी होय ? ॥ ७९ ॥

अर्थ:—जीवने कर्मनो कर्त्ता कहीए तोपण ते कर्मनो भोक्ता जीव नहीं ठरे, केमके जड एवां कर्म शुं समजे के ते फल देवामां परिणामी थाय ? अर्थात् फलदाता थाय ? ॥ ७९ ॥

અર્થ:-જીવને કર્મનો કર્તા કહીએ તોપણ તે કર્મનો ભોક્તા જીવ નહીં ઠરે, કેમકે જડ
આવું કર્મ શું સમજે કે તે ફલ દેવામાં પરિણામી થાય? અર્થાત્ ફલદાતા થાય? ॥ ૭૯ ॥

ફલદાતા ईश्वर गण्ये, भोक्तापणुं सधाय;

एम कहे ईश्वरतणुं, ईश्वरपणुं ज जाय. ॥ ८० ॥

અર્થ:-ફલદાતા ईश्वर ગણીયે તો ભોક્તાપણું સાધી શકીયે, અર્થાત્ જીવને ईश्वर કર્મ
ભોગવાવે તેથી જીવ કર્મનો ભોક્તા સિદ્ધ થાય, પણ પરને ફલદેવા આદિ પ્રવૃત્તિવાળો ईश्वર
ગણીએ, તો તેનું ईश्वરપણું જ રહેતું નથી, એમ પણ પાછો વિરોધ આવે છે. ॥ ૮૦ ॥

**ईश्वर सिद्ध थयाविना, जगतनियम नहीं होय;
पछी शुभाशुभ कर्मनां, भोग्यस्थान नहीं कोय. ॥ ८१ ॥**

અર્થ:-તેવો ફલદાતા ईश्वર સિદ્ધ થતો નથી, એટલે જગતનો નિયમ પણ કોઈ રહે નહીં,
અને शुभाशुभ કર્મ ભોગવવાનાં કોઈ સ્થાનક પણ ઠરે નહીં, એટલે જીવને કર્મનું ભોક્તૃત્વ
ક્યાં રહ્યું? ॥ ૮૧ ॥

॥ સમાધાન.—સદ્ગુરુ ઉવાચ. ॥

જીવને પોતાનાં કરેલાં કર્મનું ભોક્તાપણું છે, એમ સદ્ગુરુ
સમાધાન કરે છે:—

**ભાવકર્મ નિજકલ્પના, માટે ચેતનરૂપ;
જીવવીર્યની સ્ફુરણા, ગ્રહણ કરે જડધૂપ. ॥ ૮૨ ॥**

અર્થ:—ભાવકર્મ જીવને પોતાની શ્રાંતિ છે માટે તે ચેતનરૂપ છે, અને તે શ્રાંતિને અનુ-
યાયી થઈ જીવવીર્ય સ્ફુરાયમાન થાય છે, તેથી જડ એવાં દ્રવ્યકર્મની વર્ગણા તે ગ્રહણ
કરે છે. ॥ ૮૨ ॥

સમર્થન:—જીવ પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી કર્મનો કર્તા છે. તે અજ્ઞાન તે ચેતનરૂપ છે. અર્થાત્
જીવની પોતાની કલ્પના છે, અને તે કલ્પનાને અનુસરીને તેના વીર્યસ્વભાવની સ્ફૂર્તિ થાય છે, અથવા તેનું
સામર્થ્ય તદનુયાયીપણે પરિણમે છે, અને તેથી જડની ધૂપ એટલે દ્રવ્યકર્મરૂપ પુદ્ગલની વર્ગણાને તે
ગ્રહણ કરે છે.

જેર, સુધા સમજે નહીં, જીવ શાય ફલ થાય;
એમ મા

झેર, સુધા સમજે નહીં, જીવ खाय फल थाय;
 एम शुभाशुभ कर्मनुं, भोक्तापणुं जणाय. ॥ ८३ ॥

अर्थ:—झेर अने अमृत पोते जाणतां नथी के अमारे आ जीवने आ फल आपवुं छे, तोपण जे (देहधारी) जीव खाय छे, तेने ते फल थाय छे; एम शुभाशुभ कर्म आ जीवने आ फल आपवुं छे एम जाणतां नथी, तोपण ग्रहण करनार जीव झेर, अमृतना परिणामनी रीते फल पामे छे. ॥ ८३ ॥

समर्थन:—झेर अने अमृत पोते एम समजतां नथी के, अमने खानारने मृत्यु, दीर्घायुवता थाय छे, पण स्वभावे तेने ग्रहण करनारप्रत्ये जेम तेनुं परिणामवुं थाय छे, तेम जीवमां शुभाशुभ कर्म पण परिणामे छे, अने फलसन्मुख थाय छे, एम जीवने कर्मनुं भोक्तापणुं समजाय छे.

एक रांक ने एक नृप, ए आदि जे भेद;
 कारणविना न कार्य ते, ए ज शुभाशुभ वेद्य. ॥ ८४ ॥

अर्थ:—एक रांक छे, अने एक राजा छे, ए आदि शब्दथी नीचपणुं, ऊंचपणुं, कुरूपपणुं, सुरूपपणुं एम घणुं विचित्रपणुं छे; अने एवो जे भेद रहे छे—ते सर्वने समानता नथी—ते ज शुभाशुभ कर्मनुं भोक्तापणुं छे एम सिद्ध करे छे, केमके कारणविना कार्यनी उत्पत्तिथती नथी. ८४॥

સમર્થન:-તે શુભાશુભ કર્મનું ફલ ન થતું હોય, તો એક રાંક અને એક રાજા એ આદિ જે ભેદ છે, તે ન થવા જોઈએ, કેમકે જીવપણું સમાન છે, તથા મનુષ્યપણું સમાન છે, તો સર્વને સુખ અથવા દુઃખ પણ સમાન જોઈએ, જેને બદલે આતું વિચિત્રપણું જણાય છે, તે જ શુભાશુભ કર્મથી હત્પન્ન થયેલો ભેદ છે, કેમકે કારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એમ શુભ અને અશુભ કર્મ મોગવાય છે.

સમર્થન:-ફેર ફેરપણે પરિણમે છે, અને અમૃત અમૃતપણે પરિણમે છે, તેમ અશુભ કર્મ અશુભપણે અને શુભ કર્મ શુભપણે પરિણમે છે, માટે જીવ જેવા અધ્યવસાયથી કર્મને પ્રહણ કરે છે, તેવા તેવા વિપાકરૂપે કર્મ પરિણમે છે, અને જેમ ફેર અને અમૃત પરિણમી રહે નિઃસત્વ થાય છે, તેમ મોગથી તે કર્મ દૂર થાય છે.

ફલદાતા ईश्वरतणी, एमां नथी जरूर;

કર્મ સ્વભાવે પરિણમે, થાય મોગથી દૂર. ॥ ૮૫ ॥

અર્થ:-ફલદાતા ईश्वरની એમાં કંઈ જરૂર નથી. ફેર અને અમૃતની રીતે શુભાશુભ કર્મ સ્વભાવે પરિણમે છે; અને નિઃસત્વ થયેથી ફેર અને અમૃત ફલ દેતાં જેમ નિવૃત્ત થાય છે, તેમ શુભાશુભ કર્મને મોગવાથી તે નિઃસત્વ થયે નિવૃત્ત થાય છે. ॥ ૮૫ ॥

સમર્થન:-જો કર્મનાં ફલને ईश्वર આપે છે એમ ગણીએ, તો ત્યાં ईश्वરનું ईश्वરપણું જ રહેતું નથી, કેમકે પરને ફલ દેવા આદિ પ્રપંચમાં પ્રવર્તતાં ईश्वરને દેહાદિ અનેક પ્રકારનો સંગ થવો સંભવે છે, અને તેથી યથાર્થ શુદ્ધતાનો મંગ થાય છે. મુક્ત જીવ જેમ નિષ્ક્રિય એટલે પરમાવાદિનો કર્તા નથી, જો પરમાવાદિનો કર્તા થાય તો તે સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ જ ईश्वર પણ પરને ફલદેવાઆદિરૂપ ક્રિયામાં પ્રવર્તે તો

તેને પણ પરમાવાદિના કર્તાપણાનો પ્રસંગ આવે છે, અને મુક્ત જીવ કરતાં તેનું ન્યૂનત્વ ઠરે છે, તેથી તો તેનું ईश्वરપણું જ ઉચ્છેદવા જેવી સ્થિતિ થાય છે. વઢી જીવ અને ईश्वરનો સ્વભાવ ભેદ માનતાં પણ અનેક દોષ સંભવે છે. વઢોને જો નર-૮

તેને પણ પરમાવાદિના કર્તાપણાનો પ્રસંગ આવે છે, અને મુક્ત જીવ કરતાં તેનું ન્યૂનત્વ ઠરે છે, તેથી તો તેનું ईश्वरપણુ જ ઉચ્છેદવા જેવી સ્થિતિ થાય છે. વહ્લી જીવ અને ईश्वરનો સ્વભાવ ભેદ માનતાં પણ અનેક દોષ સંભવે છે. વઞ્ચને જો ચૈતન્યસ્વભાવ માનીએ, તો વઞ્ચને સમાન ધર્મના કર્તા થયા; તેમાં ईश्वર જગતાદિ રચે, અથવા કર્મનું ફલ આપવારૂપ કાર્ય કરે, અને મુક્ત ગણાય, અને જીવ એક માત્ર દેહાદિ સૃષ્ટિ રચે, અને પોતાનાં કર્મોનું ફલ પામવા માટે ईश्वરાશ્રય ગ્રહણ કરે, તેમ જ વંધમાં ગણાય, એ યથાર્થ વાત દેખાતી નથી. એવી વિષમતા કેમ સંભવિત થાય ? વહ્લી જીવ કરતા ईશ્વરનું સામર્થ્ય વિશેષ માનીએ તોપણ વિરોધ આવે છે. ईश्वર શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ગણીએ તો શુદ્ધ ચૈતન્ય એવા મુક્ત જીવમાં, અને તેમાં, ભેદ ન પડવો જોઈએ, અને ईश्वરથી કર્મનાં ફલ આપવાદિ કાર્ય ન થતાં જોઈએ, અથવા મુક્ત જીવથી પણ તે કાર્ય થવું જોઈએ, અને ईશ્વરને જો અશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ ગણીએ તે તો સંસારી જીવો જેવી તેની સ્થિતિ ઠરે, ત્યાં પછી સર્વજ્ઞાદિ ગુણનો સંભવ કયાથી થાય ? અથવા દેહધારી-સર્વજ્ઞની પેઠે તેને ‘ દેહધારી સર્વજ્ઞ ईश्वર ’ માનીએ તોપણ સર્વ કર્મફલદાતૃત્વરૂપ ‘ વિશેષ સ્વભાવ ’ ईશ્વરમાં કયા ગુણને લીધે માનવાયોગ્ય થાય ? અને દેહ તો નાશ પામવાયોગ્ય છે તેથી ईश्वરનો પણ દેહ નાશ પામે, અને તે મુક્ત થયે કર્મફલદાતૃત્વ ન રહે, એ આદિ અનેક પ્રકારથી ईશ્વરને કર્મફલદાતૃત્વ કહેતાં દોષ આવે છે, અને ईશ્વરને તેવે સ્વરૂપે માનતાં તેનું ईશ્વરપણું ઉત્થાપવાસમાન થાય છે.

તે તે ભોગ્ય વિશેષનાં, સ્થાનક દ્રવ્ય સ્વભાવ;
ગહન વાત છે શિષ્ય આ, કહી સંક્ષેપે સાવ. ॥ ૮૬ ॥

અર્થ:-ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ શુભ ગતિ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અશુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ અશુભ ગતિ છે, શુભાશુભ અધ્યવસાય મિશ્ર ગતિ છે, અને તે જીવપરિણામ તે જ મુલ્યપણે તો ગતિ છે; તથાપિ ઉત્કૃષ્ટ શુભ દ્રવ્યનું ઊર્ધ્વગમન, ઉત્કૃષ્ટ અશુભ દ્રવ્યનું અધોગમન, શુભાશુભની મધ્યસ્થિતિ; એમ દ્રવ્યનો વિશેષ સ્વભાવ છે; અને તે આદિ હેતુથી તે તે ભોગ્યસ્થાનક હોવાયોગ્ય છે. હે શિષ્ય! જડ ચેતનના સ્વભાવ સંયોગાદિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો અત્રે ઘણો વિચાર સમાય છે, માટે આ વાત ગહન છે, તોપણ તેને સાવ સંક્ષેપમાં કહી છે. ॥૮૬॥

સમર્થન:-તેમ જ, “ઈશ્વર જો કર્મફલદાતા ન હોય, અથવા જગત્કર્તા ન ગણીએ, તો કર્મ ભોગવાનાં વિશેષ સ્થાનકો એટલે નરકાદિ ગતિ આદિ સ્થાન કયાંથી હોય, કેમકે તેમાં તો ઈશ્વરનાં કર્તૃત્વની જરૂર છે? એવી આશંકા પળ કરવાયોગ્ય નથી, કેમકે મુલ્યપણે તો ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ દેવલોક છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અશુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ નરક છે, શુભાશુભ અધ્યવસાય તે મનુષ્ય તિર્યંચાદિ છે, અને સ્થાનવિશેષ એટલે ઊર્ધ્વલોકે દેવગતિ એ આદિ ભેદ છે. જીવસમૂહનાં-કર્મદ્રવ્યનાં પણ-તે પરિણામવિશેષ છે, એટલે તે તે ગતિઓ જીવના કર્મવિશેષ પરિણામાદિ સંભવે છે.

આ વાત ઘણી ગહન છે, કેમકે અર્ચિત્ય એવું જીવવીર્ય, અર્ચિત્ય એવું પુદ્ગલસામર્થ્ય એના સંયોગવિશેષથી લોક પરિણમે છે, તેનો વિચાર કરવા માટે ઘણો વિસ્તાર કહેવો જોઈએ, પણ અત્ર તો મુલ્ય કરીને આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે એટલો લક્ષ કરાવવાનો હોવાથી સાવ સંક્ષેપે આ પ્રસંગ કહ્યો છે.

॥ शंका.—शिष्य उवाच. ॥

जीवनो ते कर्मथी मोक्ष नथी, एम शिष्य कहेछे:—

कर्त्ता, भोक्ता जीव हो, पण तेनो नहीं मोक्ष;
वीत्यो काळ अनंत पण, वर्त्तमान छे दोष. ॥ ८७ ॥

अर्थ:—कर्त्ता, भोक्ता जीव हो पण तेथी तेनो मोक्ष थवायोग्य नथी, केमके अनंतकाळ थयो तोपण कर्म करवारूपी दोष हजु तेने विषे वर्त्तमानज छे, ॥ ८७ ॥

शुभ करे फळ भोगवे, देवादि गतिमांय;
अशुभ करे नरकादि फळ, कर्मरहित न क्यांय. ॥ ८८ ॥

अर्थ:—शुभ कर्म करे तो तेथी देवादि गतिमां तेनुं शुभ फळ भोगवे, अने अशुभ कर्म करे तो नरकादि गतिने विषे तेनुं अशुभ फळ भोगवे; पण जीव कर्मरहित कोइ स्थळे होय नहीं. ॥ ८८ ॥

॥ समाधानः—सद्गुरु उवाच. ॥

ते कर्मथी जीवनो मोक्ष थई शके छे, एम समाधान करे छे.

जेम शुभाशुभ कर्मपद, जाण्यो सफल प्रमाण;
तेम निवृत्तिसफलता, माटे मोक्ष सुजाण. ॥ ८९ ॥

अर्थः—जेम शुभाशुभ कर्मपद ते जीवना करवाथी तें थतां जाण्यो, अने तेथी तेनुं भो-
कापणुं जाण्युं, तेम नहीं करवाथी अथवा ते कर्मनिवृत्ति करवाथी ते निवृत्ति पण थवायोग्य
छे; माटे ते निवृत्तिनुं पण सफलपणुं छे; अर्थात् जेम ते शुभाशुभ कर्म अफल जतां नथी,
तेम तेनी निवृत्ति पण अफल जवायोग्य नथी; माटे ते निवृत्तिरूप मोक्ष छे एम हे विचक्षण !
तुं विचार. ॥ ८९ ॥

वित्यो काळ अनंत ते, कर्म शुभाशुभ भाव;

तेह शुभाशुभ छेदतां, उपजे मोक्षस्वभाव. ॥ ९० ॥

अर्थः—कर्मसहित अनंतकाळ वीत्यो ते ते शुभाशुभ कर्मप्रत्येनी जीवनी आसक्तिने
लीधे वीत्यो, पण तेना पर उदासीन थवाथी ते कर्मफल छेदाय, अने तेथी मोक्षस्वभाव
प्रगट धाय. ॥ ९० ॥

देहादि संयोगनो, आत्यंतिक वियोग;

देहादि संयोगनो, आत्यंतिक वियोग;
सिद्ध मोक्ष शाश्वतपदे, निज अनंत सुखभोग. ॥ ९१ ॥

अर्थ:-देहादि संयोगनो अनुक्रमे वियोग तो थया करे छे, पण ते पाछो ग्रहण न थाय ते रीते वियोग करवामां आवे, तो सिद्धस्वरूप मोक्षस्वभाव प्रगटे, अने शाश्वतपदे अनंत आत्मानंद भोगवाय. ॥ ९१ ॥

॥ शंका.-शिष्य उवाच. ॥

मोक्षनो उपाय नथी, एम शिष्य कहे छे:-

होय कदापि मोक्षपद, नहीं अविरोध उपाय;
कर्मो काल अनंतनां, शाथी छेद्यां जाय ? ॥ ९२ ॥

अर्थ:-मोक्षपद कदापि होय तोपण ते प्राप्त थवानो कोई अविरोध एटले यथातथ्य प्रतीत थाय एवो उपाय जणातो नथी, केमके अनंतकालनां कर्मो छे, ते आवा अल्पायुज्वाळा मनुष्यदेहथी केम छेद्यां जाय ? ॥ ९२ ॥

॥ समाधान.-सद्गुरु उवाच. ॥

ते कर्मथी जीवनो मोक्ष थई शकें छे, एम समाधान करे छे.

जेम शुभाशुभ कर्मपद, जाण्यां सफल प्रमाण;
तेम निवृत्तिसफलता, माटे मोक्ष सुजाण. ॥ ८९ ॥

अर्थ:-जेम शुभाशुभ कर्मपद ते जीवना करवाथी तें थतां जाण्यां, अने तेथी तेनुं भो-
कापणुं जाणुं, तेम नहीं करवाथी अथवा ते कर्मनिवृत्ति करवाथी ते निवृत्ति पण थवायोग्य
छे; माटे ते निवृत्तिनुं पण सफलपणुं छे; अर्थात् जेम ते शुभाशुभ कर्म अफल जतां नथी,
तेम तेनी निवृत्ति पण अफल जवायोग्य नथी; माटे ते निवृत्तिरूप मोक्ष छे एम हे विचक्षण !
तुं विचार. ॥ ८९ ॥

वित्यो काळ अनंत ते, कर्म शुभाशुभ भाव;

तेह शुभाशुभ छेदतां, उपजे मोक्षस्वभाव. ॥ ९० ॥

अर्थ:-कर्मसहित अनंतकाळ वीत्यो ते ते शुभाशुभ कर्मप्रत्येनी जीवनी आसक्तिने
लीधे वीत्यो, पण तेना पर उदासीन थवाथी ते कर्मफल छेदाय, अने तेथी मोक्षस्वभाव
प्रगट थाय. ॥ ९० ॥

देहादि संयोगनो, आत्यंतिक वियोग;
सि

देहादि संयोगनो, आत्यंतिक वियोग;
सिद्ध मोक्ष शाश्वतपदे, निज अनंत सुखभोग. ॥ ९१ ॥

अर्थ:-देहादि संयोगनो अनुक्रमे वियोग तो थया करे छे, पण ते पाछो ग्रहण न थाय ते रीते वियोग करवामां आवे, तो सिद्धस्वरूप मोक्षस्वभाव प्रगटे, अने शाश्वतपदे अनंत आत्मानंद भोगवाय. ॥ ९१ ॥

॥ शंका.-शिष्य उवाच. ॥

मोक्षनो उपाय नथी, एम शिष्य कहे छे:-

होय कदापि मोक्षपद, नहीं अविरोध उपाय;
कर्मो काळ अनंतनां, शाथी छेद्यां जाय ? ॥ ९२ ॥

अर्थ:-मोक्षपद कदापि होय तोपण ते प्राप्त थवानो कोई अविरोध एटले यथातथ्य प्रतीत थाय एवो उपाय जणातो नथी, केमके अनंतकाळनां कर्मो छे, ते आवा अल्पायुज्वाळा मनुष्यदेहथी केम छेद्यां जाय ? ॥ ९२ ॥

अथवा मत दर्शन घणां, कहे उपाय अनेक;

तेमां मत साचो क्यो ? बने न एह विवेक. ॥ ९३ ॥

अर्थ:-अथवा कदापि मनुष्यदेहना अल्पायुष वगेरनी शंका छोडी दइए, तोपण मत अने दर्शन घणां छे, अने ते मोक्षना अनेक उपायो कहे छे, अर्थात् कोइ कंइ कहे छे, अने कोइ कंइ कहे छे तेमां क्यो मत साचो ए विवेक बनी शके एवो नथी. ॥ ९३ ॥

कइ जातिमां मोक्ष छे, कया वेषमा मोक्ष;

एनो निश्चय ना बने, घणां भेद ए दोष. ॥ ९४ ॥

अर्थ:-ब्राह्मणादि कई जातिमा मोक्ष छे, अथवा कया वेषमां मोक्ष छे, एनो निश्चय पण न बनी शके एवो छे, केमके तेवा घणा भेदो छे, अने ए दोषे पण मोक्षनो उपाय प्राप्त थावायोग्य देखातो नथी. ॥ ९४ ॥

तेथी एम जणाय छे, मळे न मोक्ष-उपाय;

जीवादि जाण्या तणो, शो उपकारज थाय ? ॥ ९५ ॥

अर्थ:-तेथी एम जणाय छे के मोक्षनो उपाय प्राप्त थई शके एवुं नथी, माटे जीवादिनुं

स्वरूप जाणवाथी पण हुं उपकार थाय ? अर्थात् जे पदने अर्थ जाणवा जोइए ते पदनो उपाय प्राप्त थवो अशक्य देखाय छे. ॥ ९५ ॥

સ્વરૂપ જાણવાથી પળ શું ઉપકાર થાય ? અર્થાત્ જે પદને અર્થે જાણવા જોઇએ તે પદનો ઉપાય પ્રાપ્ત થવો અશક્ય દેખાય છે. ॥ ૯૫ ॥

પાંચે ઉત્તરથી થયું, સમાધાન સર્વોગ;

સમજું મોક્ષ-ઉપાય તો, ઉદય-ઉદય સદ્ગાય. ॥ ૯૬ ॥

અર્થ:-આપે પાંચે ઉત્તર કહ્યા તેથી સર્વોગ દટલે વધી રીતે મારી શંકાનું સમાધાન થયું છે; પળ જો મોક્ષનો ઉપાય સમજું તો સદ્ગાયનો ઉદય-ઉદય-થાય. અત્ર ‘ઉદય’ ‘ઉદય’ બેવાર શબ્દ છે તે પાંચ ઉત્તરના સમાધાનથી થયેલી મોક્ષપદની જિજ્ઞાસાનું તીવ્રપણું દર્શાવે છે. ॥ ૯૬ ॥

॥ સમાધાન.-સદ્ગુરુ ઉવાચ. ॥

મોક્ષનો ઉપાય છે, એમ સમાધાન કરે છે:-

પાંચે ઉત્તરની થઈ, આત્મા વિષે પ્રતીત;

થાશે મોક્ષોપાયની, સહજ પ્રતીત એ રીત. ॥ ૯૭ ॥

અર્થ:-પાંચે ઉત્તરની તારા આત્માને વિષે પ્રતીતિ થઈ છે, તો મોક્ષના ઉપાયની પળ એ જ

રીતે તને સહજમાં પ્રતીતિ થશે. અન્ને ‘થશે’ અને ‘સહજ’ એ બે શબ્દ સદુરુપ કહ્યા છે તે જેને પાંચ પદની શંકા નિવૃત્ત થઈ છે તેને મોક્ષોપાય સમજાવો કંઈ કઠણ જ નથી એમ દર્શાવવા, તથા શિષ્યનું વિશેષ જિજ્ઞાસુપણું જાણી અવશ્ય તેને મોક્ષોપાય પરિણમશે એમ માસવાથી (તે વચન) કહ્યાં છે; એમ સદુરુના વચનનો આશય છે. ॥ ૧૭ ॥

કર્મભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજવાસ;

અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાનપ્રકાશ. ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—કર્મભાવ છે તે જીવનું અજ્ઞાન છે, અને મોક્ષભાવ છે તે જીવના પોતાના સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ થવી તે છે. અજ્ઞાનનો સ્વભાવ અંધકાર જેવો છે તેથી જેમ પ્રકાશ થતાં ઘણા કાઠનો અંધકાર છતાં નાશ પામે છે, તેમ જ્ઞાનપ્રકાશ થતાં અજ્ઞાન પળ નાશ પામે છે. ॥૧૮॥

જે જે કારણ બંધનાં, તેહ બંધનો પંથ;

તે કારણ છેદક દશા, મોક્ષપંથ ભવઅંત. ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—જે જે કારણો કર્મબંધનાં છે, તે તે કર્મબંધનો માર્ગ છે; અને તે તે કારણોને છેદે એવી જે દશા છે તે મોક્ષનો માર્ગ છે; ભવનો અંત છે. ॥ ૧૯ ॥

રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ;
થાય નિવૃત્તિ થી

રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ;

થાય નિવૃત્તિ જેહથી, તે જ મોક્ષનો પંથ. ॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ:—રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એનું એકત્વ એ કર્મની મુખ્ય ગાંઠ છે; અર્થાત્ એ વિના કર્મનો બંધ ન થાય; તેની જેથી નિવૃત્તિ થાય તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે. ॥ ૧૦૦ ॥

આત્મા સત્ ચૈતન્યમય, સર્વાભાસરહીત;

જેથી કેવલ પામિયે, મોક્ષપંથ તે રીત. ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થ:—‘સત્’ એટલે ‘અવિનાશી’ અને ‘ચૈતન્યમય’ એટલે ‘સર્વભાવને પ્રકાશવારૂપ સ્વભાવમય’—‘અન્ય સર્વ વિભાવ અને દેહાદિ સંયોગના આભાસથી રહિત એવો—’ ‘કેવલ’ એટલે ‘શુદ્ધ આત્મા’ પામિયે તેમ પ્રવર્તીય તે મોક્ષમાર્ગ છે. ॥ ૧૦૧ ॥

કર્મ અનંત પ્રકારનાં, તેમાં મુખ્યે આઠ,

તેમાં મુખ્યે મોહિનિય, હણાય તે કહું પાઠ. ॥ ૧૦૨ ॥

અર્થ:—કર્મ અનંત પ્રકારનાં છે; પણ તેના મુખ્ય જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકાર થાય છે. તેમાં પણ મુખ્ય મોહનીયકર્મ છે. તે મોહનીયકર્મ હણાય તેનો પાઠ કહું છું. ॥ ૧૦૨ ॥

કર્મ મોહિનિય ભેદ બે, દર્શન, ચારિત્ર નામ;

હળે બોધ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ. ॥૧૦૩॥

અર્થ:-તે મોહનીય કર્મ બે ભેદ છે: એક 'દર્શનમોહનીય' એટલે પરમાર્થને વિષે અપરમાર્થ-બુદ્ધિ અને અપરમાર્થને વિષે પરમાર્થબુદ્ધિરૂપ; બીજી 'ચારિત્રમોહનીય,' તથારૂપ પરમાર્થને પરમાર્થ જાણીને આત્મસ્વભાવમાં સ્થિરતા, તે સ્થિરતાને રોધક એવા પૂર્વ સંસ્કારરૂપ કષાય અને નોકષાય તે ચારિત્રમોહનીય. દર્શનમોહનીયને આત્મવોધ, અને ચારિત્રમોહનીયને વીતરાગપણું નાશ કરે છે. આમ તેના અચૂક ઉપાય છે, કેમકે મિથ્યાવોધ તે દર્શનમોહનીય છે; તેનો પ્રતિપક્ષ સત્યાત્મવોધ છે; અને ચારિત્રમોહનીય રાગાદિક પરિણામરૂપ છે, તેનો પ્રતિપક્ષ વીતરાગભાવ છે; એટલે અંધકાર જેમ પ્રકાશ થવાથી નાશ પામે છે-તે તેનો અચૂક ઉપાય છે-તેમ બોધ અને વીતરાગતા દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયરૂપ અંધકાર ટાળવામાં પ્રકાશસ્વરૂપ છે; માટે તે તેનો અચૂક ઉપાય છે. ॥ ૧૦૩ ॥

કર્મબંધ ક્રોધાદિથી, હળે ક્ષમાદિક તેહ;

પ્રત્યક્ષ અનુભવ સર્વને, એમાં શો સંદેહ ? ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ:-ક્રોધાદિક ભાવથી કર્મબંધ થાય છે, અને ક્ષમાદિક ભાવથી તે હળાય છે; અર્થાત્

ક્ષમા રાખવાથી ક્રોધ રોકી શકાય છે, સરઘતાથી માયા રોકી શકાય છે, સંતોષથી લોભ રોકી શકાય છે; એમ રતિ અરતિ આદિના પ્રતિપક્ષથી તે તે દોષો રોકી શકાય છે; તે જ કર્મબંધનો

क्षमा राखवाथी क्रोध रोकी शकाय છે, સરઠતાથી માયા રોકી શકાય છે, સંતોષથી લોભ રોકી શકાય છે; એમ રતિ અરતિ આદિના પ્રતિપક્ષથી તે તે દોષો રોકી શકાય છે; તે જ કર્મબંધનો નિરોધ છે; અને તે જ તેની નિવૃત્તિ છે; વળી સર્વને આ વાતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે; અથવા સર્વને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે એવું છે. ક્રોધાદિ રોક્યાં રોકાય છે, અને જે કર્મબંધને રોકે છે, તે અકર્મદશાનો માર્ગ છે. એ માર્ગ પરલોકે નહીં પણ અત્રે અનુભવમાં આવે છે, તો એમાં સંદેહ શો કરવો? ॥ ૧૦૪ ॥

**છોડી મત દર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;
કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ. ॥ ૧૦૫ ॥**

અર્થ:—આ મારો મત છે, માટે મારે વલ્ગી જ રહેવું, અથવા આ મારું દર્શન છે, માટે ગમે તેમ મારે તે સિદ્ધ કરવું એવો આગ્રહ અથવા એવા વિકલ્પને છોડીને આ જે માર્ગ કહ્યો છે, તે સાધશે તેના અલ્પ જન્મ જાળવા. અહીં ‘જન્મ’ શબ્દ બહુવચનમાં વાપર્યો છે, તે એટલું જ દર્શાવવાને કે ક્વચિત્ તે સાધન અધુરાં રહ્યાં તેથી, અથવા જઘન્ય કે મધ્યમ પરિણામની ધારાથી આરાધન થયાં હોય તેથી, સર્વ કર્મ ક્ષય થઈ ન શકવાથી બીજો જન્મ થવાનો સંભવ છે; પણ તે વહુ નહીં, વહુ જ અલ્પ. “સમક્ષિત આન્યા પછી જો વમે નહીં, તો

घणामां घणा पंदर भव थाय, एम जिने कह्युं छे;” अने “जे उत्कृष्टपणे आराधे तेनो ते भवे पण मोक्ष थाय;” अत्रे ते वातनो विरोध नथी. ॥ १०५ ॥

**षट्पदना षट्प्रश्न ते, पूछ्या करी विचार;
ते पदनी सर्वगता, मोक्षमार्ग निरधार. ॥ १०६ ॥**

अर्थ:—हे शिष्य ! तें छ पदना छ प्रश्नो विचार करीने पूछ्या छे, अने ते पदनो सर्वगतामां मोक्षमार्ग छे, एम निश्चय कर. अर्थात् एमानुं कोइ पण एकांते, के अविचारथी उत्थापतां मोक्षमार्ग सिद्ध थतो नथी. ॥ १०६ ॥

**जाति वेषनो भेद नहीं, कह्यो मार्ग जो होय;
साधे ते मुक्ति लहे, एमां भेद न कोय. ॥ १०७ ॥**

अर्थ:—जे मोक्षनो मार्ग कह्यो ते होय तो गमे ते जाति के वेषथी मोक्ष थाय; एमां कंड भेद नथी. जे साधे ते मुक्तिपद पामे; अने ते मोक्षमां पण बीजा कशा प्रकारनो ऊंच नीच-त्वादि भेद नथी; अथवा आ वचन कहां तेमां बीजो कंड भेद एटले फेर नथी. ॥ १०७ ॥

कषायनी उपशांतता, मात्र मोक्षअभिलाप;
भवे खेद उ या, ते क

કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષઅભિલાષ;

ભવે खेद अंतर दया, ते कहिये जिज्ञास. ॥ १०८ ॥

અર્થ:-ક્રોધાદિ કષાય જેના પાતળા પડ્યા છે, માત્ર આત્માને વિષે મોક્ષ થવા શિવાય વીજી કોઈ ઇચ્છા નથી, અને સંસારના ભોગપ્રત્યે ઉદાસીનતા વર્તે છે, તેમ જ પ્રાણીપર અંતરૂપી દયા વર્તે છે, તે જીવને મોક્ષમાર્ગનો જિજ્ઞાસુ કહીએ, અર્થાત્ તે માર્ગ પામવાયોગ્ય કહીએ. ॥ ૧૦૮ ॥

ते जिज्ञासु जीवने, थाय सदुरुबोध;

तो पामे समकितने, वर्त्ते अंतरशोध. ॥ १०९ ॥

અર્થ:-તે જિજ્ઞાસુ જીવને જો સદુરૂનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય તો તે સમકિતને પામે, અને અંતરૂની શોધમાં વર્તે. ॥ ૧૦૯ ॥

मत दर्शन आग्रह तजी, वर्त्ते सदुरुलक्ष;

लहे शुद्ध समकित ते, जेमां भेद न पक्ष. ॥ ११० ॥

અર્થ:-મત અને દર્શનનો આગ્રહ છોડી દેઈ જે સદ્ગુરુને લક્ષે વર્તે તે શુદ્ધ સમકિતને પામે, કે જેમાં ભેદ તથા પક્ષ નથી. ॥ ૧૧૦ ॥

વર્તે નિજસ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;

વૃત્તિ વહે નિજભાવમાં, પરમાર્થે સમકિત. ॥ ૧૧૧ ॥

અર્થ:-આત્મસ્વભાવનો જ્યાં અનુભવ, લક્ષ, અને પ્રતીત વર્તે છે, તથા વૃત્તિ આત્માના સ્વભાવમા વહે છે, ત્યાં પરમાર્થે સમકિત છે. ॥ ૧૧૧ ॥

વર્ધમાન સમકિત થઈ, ટાળે મિથ્યાભાસ;

ઉદય થાય ચારિત્રનો, વીતરાગપદ વાસ. ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ:-તે સમકિત વધતી જતી ધારાથી હાસ્ય શોકાદિ જે કંઈ આત્માને વિષે મિથ્યા-ભાસ માસ્યા છે તેને ટાળે, અને સ્વભાવ સમાધિરૂપ ચારિત્રનો ઉદય થાય, જેથી સર્વ રાગ-દ્વેષના ક્ષયરૂપ વીતરાગપદમાં સ્થિતિ થાય. ॥ ૧૧૨ ॥

કેવલ નિજસ્વભાવનું, અલંકાર વર્તે જ્ઞાન;

કહિયે કેવલજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ. ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થ:-સર્વ આભાસરહિત આત્મસ્વભાવનું જ્યાં અલંકાર પડેલે વ્યારે પળ ઝાંઝિત ન થાય, મંદ ન થાય, નાશ ન પામે એવું જ્ઞાન વર્તે તેને કેવલજ્ઞાન કહીએ છીએ. જે કેવલજ્ઞાન પામ્યાથી ઉત્કૃષ્ટ જીવન્યુક્તદશારૂપ નિર્વાણ, તે દેહ છતાં નિર્વાણ.

અર્થ:—સર્વ આભાસરહિત આત્મસ્વભાવનું જ્યાં અલંકાર એટલે ક્યારે પણ ખંડિત ન થાય, મંદ ન થાય, નાશ ન પામે એવું જ્ઞાન વર્તે તેને કેવલજ્ઞાન કહીએ છીએ. જે કેવલજ્ઞાન પામ્યાથી ઉત્કૃષ્ટ જીવન્મુક્તદશારૂપ નિર્વાણ, દેહ છતાં જ અત્રે અનુભવાય છે. ॥ ૧૧૩ ॥

કોટિ વર્ષનું સ્વપ્ન પણ, જાગ્રત તથાં સમાય;

તેમ વિભાવ અનાદિનો, જ્ઞાન થતાં દૂર થાય. ॥ ૧૧૪ ॥

અર્થ:—કરોડો વર્ષનું સ્વપ્ન હોય જાગ્રત થતાં તરત તે સમાય છે. તેમ અનાદિનો વિભાવ છે તે આત્મજ્ઞાન થતાં દૂર થાય છે. ॥ ૧૧૪ ॥

હૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહીં કર્ત્તા તું કર્મ;

નહીં ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ. ॥ ૧૧૫ ॥

અર્થ:—હે શિષ્ય ! દેહમાં જે આત્મતા મનાઈ છે, અને તેને લીધે સ્ત્રી પુત્રાદિ સર્વમાં અહં-મમત્વપણું વર્તે છે, તે આત્મતા જો આત્મામાં જ મનાય, અને તે દેહાધ્યાસ એટલે દેહમાં આત્મબુદ્ધિ તથા આત્મામાં દેહબુદ્ધિ છે તે હૂટે, તો તું કર્મનો કર્ત્તા પણ નથી, અને ભોક્તા પણ નથી; એ જ ધર્મનો મર્મ છે. ॥ ૧૧૫ ॥

एज धर्मथी मोक्ष छे, तुं छो मोक्षस्वरूप;

अनंत दर्शन ज्ञान तुं, अव्याबाध स्वरूप. ॥ ११६ ॥

अर्थ:—एज धर्मथी मोक्ष छे, अने तुंज मोक्षस्वरूप छो, अर्थात् शुद्ध आत्मपद एज मोक्ष छे. तुं अनंत ज्ञान दर्शन तथा सुखस्वरूप छो. ॥ ११६ ॥

शुद्ध, बुद्ध, चैतन्यधन, स्वयंज्योति सुखधाम;

बीजुं कहिये केटलुं ? कर विचार तो पाम. ॥ ११७ ॥

अर्थ:—तुं देहादिक सर्व पदार्थथी जूदો छे, कोइमां आत्मद्रव्य भळतुं नथी, कोइ तेमा भळतुं नथी, द्रव्ये द्रव्य परमार्थथी सदाय भिन्न छे; माटे तुं शुद्ध छो, बोधस्वरूप छो, चैतन्यप्रदेशात्मक छो, स्वयंज्योति एटले कोइ पण तने प्रकाशतुं नथी, स्वभावे ज तुं प्रकाश-स्वरूप छो; अने अव्याबाध सुखनुं धाम छो. बीजुं केटलुं कहिये ? अथवा घणुं शुं कहेबुं ? टૂંકामां एटलुं ज कहीए छीए, जो विचार कर तो ते पढ़ने पामीश. ॥ ११७ ॥

निश्चय सर्वे ज्ञानीनो, आवी अत्र समाय;

धरी मौनता एम कही, सहज समाधिमांय. ॥ ११८ ॥

अर्थ:—सर्वे ज्ञानीओनो निश्चय अत्रे आवीने समाय छे; एम कहीने सहज मौनता धरीने सहज समाधिमां स्थित थया, अर्थात् वाणीयोगनी अग्रवृत्ति करी. ॥ ११८ ॥

अर्थः—सर्वे ज्ञानीओनो निश्चय अत्रे आवीने समाय छे; एम कहीने सद्गुरु मौनता धरीने सहज समाधिमां स्थित थया, अर्थात् वाणीयोगनी अग्रवृत्ति करी. ॥ ११८ ॥

॥ शिष्यबोधबीजप्राप्तिकथन. ॥

सद्गुरुना उपदेशथी, आव्युं अपूर्व भान;
निजपद निजमांही लह्युं, दूर थयुं अज्ञान. ॥ ११९ ॥

अर्थः—शिष्यने सद्गुरुना उपदेशथी अपूर्व एटले पूर्वे कोइ दिवस नहीं आवेलुं एबुं भान आव्युं, अने तेने पोतानुं स्वरूप पोताने विषे यथातथ्य भास्युं, अने देहात्मबुद्धिरूप अज्ञान दूर थयुं. ॥ ११९ ॥

भास्युं निजस्वरूप ते, शुद्ध चेतनारूप;
अजर, अमर, अविनाशी ने, देहातीत स्वरूप. ॥ १२० ॥

अर्थः—पोतानुं स्वरूप शुद्ध चैतन्यस्वरूप अजर, अमर, अविनाशी अने देहथी स्पष्ट जूहुं भास्युं. ॥ १२० ॥

कर्त्ता, भोक्ता कर्मनो, विभाव वर्त्ते ज्यांय;
वृत्ति वही निजभावमां, थयो अकर्त्ता त्यांय. ॥ १२१ ॥

अर्थ:-ज्यां विभाव एटले मिथ्यात्व वर्त्ते छे, त्यां मुख्य नयथी कर्मनु कर्त्तापणुं अने भोक्तापणुं छे; आत्मस्वभावमां वृत्ति वही तेथी अकर्त्ता थयो. ॥ १२१ ॥

अथवा निजपरिणाम जे, शुद्ध चेतनारूप;
कर्त्ता भोक्ता तेहनो, निर्विकल्पस्वरूप. ॥ १२२ ॥

अर्थ:-अथवा आत्मपरिणाम जे शुद्ध चैतन्यस्वरूप छे, तेनो निर्विकल्पस्वरूपे कर्त्ता, भोक्ता थयो. ॥ १२२ ॥

मोक्ष कह्यो निजशुद्धता, ते पामे ते पंथ;
समजाव्यो संक्षेपमां, सकळ मार्ग निर्ग्रंथ. ॥ १२३ ॥

अर्थ:-आत्मानुं शुद्धपद छे ते मोक्ष छे, अने जेथी ते पमाय ते .तेनो मार्ग छे; श्री सहस्ररुए कृपा करीने निर्ग्रंथनो सर्व मार्ग समजाव्यो. ॥ १२३ ॥

कु

अहो ! अहो ! श्री सहस्ररु, करुणासिंधु अपार,
आ पामर पर प्र कर्षो, अहो ! अहो ! उपकार ॥ १ ४ ॥

અહો ! અહો ! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર,
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર ॥ ૧૨૪ ॥

અર્થ:—અહો ! અહો ! કરુણાના અપાર સમુદ્રસ્વરૂપ આત્મલક્ષ્મીએ શુક્ત સદ્ગુરુ, આપ પ્રભુએ આ પામર જીવ પર આશ્ચર્યકારક ઘવો ઉપકાર કર્યો. ॥ ૧૨૪ ॥

શું પ્રભુચરણ કને ધરું ? આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપ્યો, વર્તું ચરણાધીન ॥ ૧૨૫ ॥

અર્થ:—હું પ્રભુના ચરણ આગલ શું ધરું ? (સદ્ગુરુ તો પરમ નિષ્કામ છે; એક નિષ્કામકરુણાથી માત્ર ઉપદેશના દાતા છે, પણ શિષ્યધર્મે શિષ્યે આ વચન કહ્યું છે.) જે જે જગત્માં પદાર્થ છે, તે સૌ આત્માની અપેક્ષાએ નિર્મૂલ્ય જેવા છે, તો તે આત્મા જેણે આપ્યો તેના ચરણસમીપે હું વીજું શું ધરું ? એક પ્રભુના ચરણને આધીન વર્તું, એટલું માત્ર ઉપચારથી કરવાને હું સમર્થ છું. ॥ ૧૨૫ ॥

આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુઆધીન;
દાસ, દાસ, હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન. ॥ ૧૨૬ ॥

अर्थ:-आ देह आदि, शब्दथी जे कंइ मारुं गणाय छे, ते आजथी करीने सहुरु प्रमुने आधीन वत्तो, हुं तेह प्रमुनो दास छुं, दास छुं, दीन दास छुं. ॥ १२६ ॥

षड् स्थानक समजावीने, भिन्न बताव्यो आप;

म्यानथकी तरवारवत्, ए उपकार अमाप. ॥ १२७ ॥

अर्थ:-छए स्थानक समजावीने हे सहुरु देव ! आपे देहादिथी आत्माने, जेम म्यानथी तरवार जूड़ी काढीने बतावीए तेम स्पष्ट जूदो बताव्यो. आपे मपाई शके नहीं एवो उपकार कर्यो. ॥ १२७ ॥

॥ उपसंहार. ॥

दर्शन षटे शमाय छे, आ षट् स्थानक मांहि;
विचारतां विस्तारथी, संशय रहे न कांइ. ॥ १२८ ॥

अर्थ:-छए दर्शन आ छ स्थानकमां समाय छे. विशेषकरीने विचारवाथी कोइ पण प्रका-
रनो संशय रहे नहीं. ॥ १२८ ॥

आत्मभ्रांतिसम रोग नहीं, सहुरु वैद्य सुजाण;
रु थ्य नहीं, औपध विचार ध्यान. ॥ १ २ ॥

आत्मभ्रातिसम रोग नहीं, सद्गुरु वैद्य सुजाण;

गुरुआज्ञासम पथ्य नहीं, औषध विचार ध्यान. ॥ १२९ ॥

अर्थ:—आत्माने पोताना स्वरूपनुं भान नहीं एवो बीजो कोइ रोग नथी, सद्गुरु जेवा तेना कोइ साचा अथवा निपुण वैद्य नथी, सद्गुरुआज्ञाए चालवा समान बीजुं कांइ पथ्य नथी, अने विचार तथा निदिध्यासन जेजुं कोइ तेनुं औषध नथी. ॥ १२९ ॥

जो इच्छो परमार्थ तो, करो सत्य पुरुषार्थ;

भवस्थिति आदि नाम लइ, छेदो नहीं आत्मार्थ. ॥ १३० ॥

अर्थ:—जो परमार्थने इच्छता हो, तो साचो पुरुषार्थ करो, अने भवस्थिति आदिनुं नाम लइने आत्मार्थने छेदो नहीं. ॥ १३० ॥

निश्चयवाणी सांभळी, साधन तजवां नोय,

निश्चय राखी लक्षमां, साधन करवां सोय. ॥ १३१ ॥

अर्थ:—आत्मा अबंध छे, असंग छे, सिद्ध छे, एवी निश्चय मुख्य वाणी सांभळीने साधन

તજવાં યોગ્ય નથી, પણ તથારૂપ નિશ્ચય લક્ષમાં રાખી સાધન કરીને તે નિશ્ચયસ્વરૂપ ગ્રાસ કરવું. ॥ ૧૩૧ ॥

નય નિશ્ચય એકાંતથી, આમાં નથી કહેલ;
એકાંતે વ્યવહાર નહીં, બંને સાથ રહેલ. ॥ ૧૩૨ ॥

અર્થ:—અત્રે એકાંતે નિશ્ચયનય કહ્યો નથી, અથવા એકાંતે વ્યવહારનય કહ્યો નથી; વેય જ્યાં જ્યાં જેમ ઘટે તેમ સાથે રહ્યાં છે. ॥ ૧૩૨ ॥

ગચ્છ મતની જે કલ્પના, તે નહીં સદ્વ્યવહાર;
ભાન નહીં નિજરૂપનું, તે નિશ્ચય નહીં સાર. ॥ ૧૩૩ ॥

અર્થ:—ગચ્છ, મતની કલ્પના છે તે સદ્વ્યવહાર નથી, પણ આત્માર્થીના લક્ષણમાં કહી તે દશા, અને મોક્ષોપાયમાં જિજ્ઞાસુનાં લક્ષણ આદિ કહ્યાં તે સદ્વ્યવહાર છે; જે અત્રે તો સંક્ષેપમાં કહેલ છે. પોતાના સ્વરૂપનું ભાન નથી, અર્થાત્ જેમ દેહ અનુભવમાં આવે છે, તેવો આત્માનો અનુભવ થયો નથી, દેહાધ્યાસ વર્તે છે, અને જે વૈરાગ્યાદિ સાધન પામ્યાવિના નિશ્ચય પોત્કાર્યા કરે છે, તે નિશ્ચય સારભૂત નથી. ॥ ૧૩૩ ॥

આગલ જ્ઞાની થઈ ગયા, વર્તમાનમાં હોય;
થાશે કાઠ ભવિષ્યમાં, મા

આગળ જ્ઞાની થઈ ગયા, વર્તમાનમાં હોય;

થાશે કાલ ભવિષ્યમાં, માર્ગભેદ નહીં કોય. ॥ ૧૩૪ ॥

અર્થ:—ભૂતકાળમાં જે જ્ઞાનીપુરુષો થઈ ગયા છે, વર્તમાનકાળમાં જે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં થશે, તેને કોઈને માર્ગનો ભેદ નથી, અર્થાત્ પરમાર્થે તે સૌનો એક જ માર્ગ છે, અને તેને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય વ્યવહાર પણ તે જ પરમાર્થસાધકરૂપે દેશ કાલાદિને ભેદે કહ્યો હોય છતાં એક ફલ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેમાં પણ પરમાર્થે ભેદ નથી. ॥ ૧૩૪ ॥

સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ, જે સમજે તે થાય;

સદ્ગુરુઆજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણ માંય. ॥ ૧૩૫ ॥

અર્થ:—સર્વ જીવને વિષે સિદ્ધ સમાન સત્તા છે, પણ તે તો જે સમજે તેને પ્રગટ થાય. તે પ્રગટ થવામાં સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી પ્રવર્તેલું, તથા સદ્ગુરુએ ઉપદેશેલી એવી જિનદશાનો વિચાર કરવો, તે વેચ નિમિત્તકારણ છે. ॥ ૧૩૫ ॥

ઉપાદાનનું નામ લઈ, એ જે તજે નિમિત્ત;

પામે નહીં સિદ્ધત્વને, રહે આંતિમાં સ્થિત. ॥ ૧૩૬ ॥

अर्थ:-मदुरुआज्ञा आदि ते आत्मसाधननां 'निमित्तकारण' छे, अने आत्मानां ज्ञान-दर्शनादि उपादानकारण छे; एम शास्त्रमां कहुं छे, तेथी उपादाननुं नाम लई जे कोइ ते निमित्तने तजशे ते सिद्धपणाने नहीं पांमे, अने भ्रांतिमां वल्यो करशे; केमके साचा निमित्तना निषेधार्थे ते उपादाननी व्याख्या शास्त्रमां कही नथी, पण उपादान अजाग्रत राख-वाथी तांरुं साचा निमित्त मळ्या छतां काम नहीं थाय, माटे साचां निमित्त मळ्ये ते निमित्तने अवलंबीने उपादान सन्मुख करबुं, अने पुरुषार्थरहित न थबुं; एवो शास्त्रकारे कहेली ते व्याख्यानो परमार्थ छे. ॥ १३६ ॥

मुखथी ज्ञान कथे अने, अंतर ह्रुदयो न मोह;
ते पामर प्राणी करे, मात्र ज्ञानीनो द्रोह. ॥ १३७ ॥

अर्थ:-मुखथी निश्चयमुख्य वचनो कहे छे, पण अंतरथी पोताने ज मोह ह्रुदयो नथी, एवा पामर प्राणीमात्र ज्ञानी कहेवराववानी कामनाए साचा ज्ञानी पुरुषनो द्रोह करे छे. ॥ १३७ ॥

दया, शांति, समता, क्षमा; सत्य, त्याग, वैराग्य;
होय मुमुक्षुघटविषे, एह सदाय सुजाग्यं. ॥ १३८ ॥

अर्थ:-दया, शांति, समता, क्षमा, सत्य, त्याग, अने वैराग्य ए गुणो मुमुक्षुना घटमां सदाय सुजाग्य एटले जाग्रत होय; अर्थात् ए गुणोविना तो मुमुक्षुपणं पण न होय. ॥ १३८ ॥

અર્થ:-દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, અને વૈરાગ્ય એ ગુણો મુમુક્ષુના ઘટમાં સદાય સુજાગ્ય એટલે જાગ્રત હોય; અર્થાત્ એ ગુણોવિના તો મુમુક્ષુપણું પળ ન હોય. ॥૧૩૮॥

મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રશાંત;

તે કહિયે જ્ઞાનીદશા, બાકી કહિયે આંત. ॥ ૧૩૯ ॥

અર્થ:-મોહભાવનો જ્યાં ક્ષય થયો હોય, અથવા જ્યાં મોહદશા બહુ ક્ષીણ થઈ હોય ત્યાં જ્ઞાનીની દશા કહીએ, અને બાકી તો જેણે પોતામાં જ્ઞાન મानी લીધું છે, તેને આંતિ કહીયે. ॥ ૧૩૯ ॥

સકલ જગત્ તે એઠવત્, અથવા સ્વપ્નસમાન;

તે કહિયે જ્ઞાનીદશા, બાકી વાચાજ્ઞાન. ॥ ૧૪૦ ॥

અર્થ:-સમસ્ત જગત્ જેણે એઠજેવું જાણ્યું છે, અથવા સ્વપ્નજેવું જગત્ જેને જ્ઞાનમાં વર્તે છે, તે જ્ઞાનીની દશા છે, બાકી માત્ર વાચાજ્ઞાન એટલે કહેવામાત્ર જ્ઞાન છે. ॥ ૧૪૦ ॥

સ્થાનક પાંચ વિચારીને, છઠ્ઠ વર્તે જેહ;

પામે સ્થાનક પાંચમું, એમાં નહીં સંદેહ. ॥ ૧૪૧ ॥

अर्थ:-पांचे स्थानकने विचारीने जे छठे स्थानके वर्त्ते, एटले ते मोक्षना जे उपाय कल्या
छे तेसां प्रवर्त्ते ते पांचमुं स्थानक एटले मोक्षपद तेने पामे. ॥ १४१ ॥

देह छतां जेनी दशा, वर्त्ते देहातीत;

ते ज्ञानीनां चरणमां, हो वंदन अगणित. ॥ १४२ ॥

अर्थ:-पूर्वप्रारब्धयोगथी जेने देह वर्त्ते छे, पण ते देहथी अतीत एटले देहादिनी कल्पना-
रहित आत्सामय जेनी दशा वर्त्ते छे, ते ज्ञानीपुरुषनां चरणकमळमां अगणितवार
वंदन हो ! ॥ १४२ ॥

॥ श्रीसद्गुरुचरणार्पणमस्तु. ॥

सं० १९५२ ना आश्विन वद १, गुरुवार, नडियाद.

आ ग्रंथ “ सनातन जैन ” मासिक पत्रना मालेक मनसुखलाल रवजी भाई मेहताए
‘ निर्णयसागर ’ मुद्रालयमां छपावी प्रकट कर्यो.

सर्व हक स्वाधीन.

१९६४.

आ पुस्तक मळवानुं ठेकाणुं:—“सनातन जैन” पत्र नी ऑफीस, झवेरी बजार-मुंबई.

॥ इति श्रीआत्मसिद्धिशालं समाप्तम् ॥

